

Knjiga *Svećenik i političar Juraj Tomac (1866.–1930.)* donosi argumentiran i zaokružen pregled političkog i društvenog djelovanja istaknutog te angažiranog pojedinca na lokalnim razinama djelovanja, a u vremenu dubokih državnih, pravnih i političkih promjena u Hrvatskoj od kraja 19. stoljeća pa do uvođenja monarhističke jugoslavenske diktature. Ona predstavlja važan doprinos nizu delikatnih pojava novije hrvatske povijesti, poput odnosa prema Srbima i srpskoj državnoj ideji, uloge religije i svećenika u politici, odnosa između liberalizma i konzervativizma, političkih odnosa između Radićeva hrvatskog seljačkog pokreta i katoličkih svećenika u manjim seljačkim sredinama, pojava antisemitizma i odnosa unutar Čiste stranke prava i Hrvatske stranke prava. Zbog svega navedenog, ovo djelo predstavlja važan doprinos hrvatskoj političkoj i društvenoj povijesti konca XIX. i prve polovice XX. stoljeća, a podjednako državne i regionalne razine djelovanja.

Dr. sc. **Ivica Miškulin**, Hrvatsko katoličko sveučilište

Autor osobitu pozornost posvećuje Tomčevoj kritici jugoslavenstva, kojemu suprotstavlja starčevićansku interpretaciju hrvatskoga državnoga prava. Time nastoji pokazati da je određene pojave u hrvatskoj političkoj povijesti potrebno promatrati i kao izraz sukoba političkih ideologija i stranačkih pripadnosti koje u određenom povijesnom trenutku traže način vlastite potvrde i legitimiranje svojih zahtjeva. Usto se ovim tekstom stječe bolji uvid u društvenu povijest jer autor rasvjetljava situaciju u mjestima Tomčeva djelovanja, napose u Međimurju i Moslavini, gdje su do izražaja došli njegova suradnja i utjecaj na lokalno seljaštvo. U tom suodnosu zrcali se relevantnost tema koje sagledavaju odnos predstavnika eminentne nacionalističke struje, koja se suočava s neispunjavanjem njenih nacionalnih zahtjeva, s drugim polovima političke scene, navlastito onima koji dolaze do vladajućih pozicija. Može se zaključiti da u takvim slojevitim okolnostima autor dobro uočava i tumači slijedom događaja glavne odrednice Tomčeva političkoga djelovanja s aspekta historiografske struke.

Dr. sc. **Stjepan Matković**, Hrvatski institut za povijest

ISBN 978-953-8404-52-8
CIJENA: 22 €

INSTITUT
DRUŠTVENIH ZNANOSTI
IVO PILAR

35
GODINA
INSTITUTA
PILAR

M. Gabelica: SVEĆENIK I POLITIČAR JURAJ TOMAC (1866.–1930.)

STUDIJE

STUDIJE

Mislav GABELICA

SVEĆENIK I POLITIČAR JURAJ TOMAC (1866.–1930.)

INSTITUT DRUŠTVENIH ZNANOSTI
IVO PILAR

INSTITUT DRUŠTVENIH ZNANOSTI IVO **PILAR**

Biblioteka **Studije**
— Knjiga 53 —

SVEĆENIK I POLITIČAR JURAJ TOMAC
(1866. – 1930.)

Biblioteka **Studije**
— K n j i g a 5 3 —

Mislav Gabelica
SVEČENIK I POLITIČAR JURAJ TOMAC (1866. – 1930.)

Nakladnik
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Marulićev trg 19, Zagreb
www.pilar.hr

Za nakladnika
prof. dr. sc. Željko Holjevac, ravnatelj

Izvršna urednica
Mirjana Paić-Jurinić

Recenzenti
dr. sc. Stjepan Matković
dr. sc. Ivica Miškulin

Lektura
Jasenka Ružić

Korektura
Sandra Glavočić

Grafički urednik
Nenad Kunštek

Oblikovanje korica
Zlatko Rebernjak

Tisak
Tiskara Zelina
svibanj 2026.

ISBN 978-953-8404-52-8

CIP zapis je dostupan u nacionalnom skupnom katalogu
knjižničnog sustava Bukinet (katalog.bukinet.hr) pod brojem 991005960387909366.

Copyright © 2026. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Knjiga je objavljena uz novčanu potporu Ministarstva znanosti,
obrazovanja i mladih Republike Hrvatske.

Mislav Gabelica

SVEĆENIK I POLITIČAR
JURAJ TOMAC
(1866. – 1930.)

INSTITUT DRUŠTVENIH ZNANOSTI IVO **PILAR**

Zagreb, 2026.

Sadržaj

<i>Uvod</i>	7
Obiteljske prilike Jurja Tomca i njegove rane godine	13
Svjetonazorski profil Čiste stranke prava	29
Početak Tomčeve afirmacije u Čistoj stranci prava	39
Juraj Tomac i Hrvatski katolički kongres 1900. godine	52
Juraj Tomac i Narodni pokret 1903. godine	65
Izbori u biskupečkom izbornom kotaru 1904. godine	72
Juraj Tomac i grupa oko <i>Hrvatstva</i>	78
Javno djelovanje Jurja Tomca od 1904. do 1906. godine	89
Javno djelovanje Jurja Tomca od 1906. do 1908. godine	98
Juraj Tomac u aneksijskom razdoblju (1908. – 1909.)	107
Dolazak Jurja Tomca u Vojni Križ	120
Tomčevo političko djelovanje uoči početka rata	129
Prvi svjetski rat i stvaranje jugoslavenske države	139
Tomčevo političko djelovanje do donošenja Vidovdanskog ustava	151
Tomčevo političko djelovanje od 1921. do 1923. godine	173
Konačni Tomčev razlaz s Radićevom politikom	187
Zaključak	208
<i>Sažetak</i>	210
<i>Summary</i>	212
<i>O autoru</i>	215

Uvod

Nacije su nužni supstrati modernih država, te jedne bez drugih ne mogu dugo postojati. Svim modernim državama, u čijim političkim procesima sudjeluje velik broj ljudi, potreban je jedinstven kolektivni identitet koji će držati na okupu državnu strukturu. U jednonacionalnim državama taj je identitet već prisutan, a u višenacionalnoj državi potrebno ga je stvoriti. U takvoj državi on se teorijski može izgraditi, više ili manje spontano, uzimajući od svake nacije nešto od njezina ekskluzivnog identiteta, od kojih se dijelova stvara hibridna nacija, stanovit nacionalni *homunculus*. Drugi je način grublji i realniji, te pretpostavlja nametanje jednog od posebnih nacionalnih identiteta svim ostalim nacijama u višenacionalnoj državi.

Hrvatski narod u razdoblju postojanja modernih država, od polovice 19. stoljeća do danas, ima dugo iskustvo podređenoga položaja u višenacionalnim državama. Zbog toga ima i dugo iskustvo borbe za očuvanje svoga nacionalnog identiteta. U toj borbi jugoslavenska ideologija, koja je u konačnici težila stvaranju jugoslavenske nacije, nije bila jedna od nacionalnih ideologija koje su trebale stvoriti ili očuvati hrvatsku naciju, kako bi to neki htjeli, nego upravo suprotno, ideologija koja je smjerala, više ili manje bezbolno, ugušiti hrvatsku naciju u začetku ili je eutanazirati. Samo ona nacionalna ideologija koja polazi od posebnosti i neponovljivosti hrvatskoga naroda, te koja radi zaštite toga supstrata teži stvaranju hrvatske države, može se nazvati hrvatskom nacionalnom ideologijom. Takvu su ideologiju, utemeljenu na povijesti hrvatskoga naroda i njegove države, u zoru stvaranja modernih država formulirali Ante Starčević i Eugen Kvaternik. Na toj je ideologiji stvorena politička stranka, Stranka prava, pod pravaškim

imenom razvio se hrvatski nacionalni pokret, te je pravaštvo postalo i sinonim za hrvatski nacionalizam.

Oko Stranke prava i njezinih stranaka nasljednica okupljali su se oprečni svjetonazori, od liberala i „komunara” do konzervativnih katoličkih svećenika, koje je povezivala ista nacionalno-politička ideja, no ponekad i samo proturežimski radikalizam, koji je kod nekih pojedinaca poslije prelazio u integralno jugoslavenstvo. Ovo je priča o pravaškom političaru i katoličkom svećeniku Jurju Tomcu i o njegovu služenju dvama gospodari-ma: svojoj stranci, odnosno njezinim načelima i odredbama, te načelima i odredbama Katoličke Crkve. To je priča o konzervativnom političaru, koji je djelovao unutar nasljednice Stranke prava, frankovačke stranke koja je bila poznata kao liberalna, te koja je za tu sliku o svom svjetonazoru najviše mogla zahvaliti upravo svomu odnosu prema Katoličkoj Crkvi u Hrvatskoj. Na taj je odnos prvenstveno utjecalo pristajanje većega dijela katoličkog crkvenog vrha uz jugoslavensku ideologiju i podrška koju je taj crkveni vrh pružao političkim strankama jugoslavenske orijentacije. Jugoslavenska ideologija Katoličke Crkve u Hrvatskoj uporište je imala u ideji crkvenog jedinstva katolika i pravoslavaca, te je Hrvate poistovjećivala s katolicima, koji zanemarujući muslimane pružaju ruke svojoj pravoslavnoj braći, Srbima. Nasuprot tomu, temeljni pravaški nacionalni aksiom bio je viševjerski ustrojena hrvatska nacija. Hrvatskom je narodu tako, etnički, kulturno ili povijesno, ili na temelju državnoga prava, pripadalo sve katoličko, muslimansko i pravoslavno stanovništvo na prostoru „hrvatskih zemalja”. Posebnu ulogu u tako zamišljenoj hrvatskoj naciji imali su muslimani i Bosna i Hercegovina.

Juraj Tomac bio je predmet historiografske obrade još za života. Profesor na visokoj tehničkoj školi u Zagrebu i pravaš židovskog podrijetla, David Karlović, 1925. godine objavio je enciklopedijsku natuknicu o Tomcu u leksikonu *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925.–1925.* Uz osnovne podatke o Tomčevu rođenju, školovanju i pravaškom političkom djelovanju, Karlović je uz natuknicu stavio i opasku: „Odlično piše za puk.” Nakon Karlovića Tomcem se pozabavio hrvatski povjesničar, komunist Vaso Bogdanov. On je 1961. godine u trećem poglavlju svoje monografije *Hrvatski narodni pokret 1903/1904.*, koja je obradila protumađarske i protumađaronske prosvjede u Hrvatskoj 1903. godine, na nekoliko stanica opisao Tomčevu ulogu u tim nemirima. Prema

njegovu mišljenju, utemeljenom na dokumentima iz fonda Predsjedništva hrvatske Zemaljske vlade, Tomac, koji je u to vrijeme bio upravitelj župe u Ljubeščici, u tim se nemirima ponio posve u skladu s odnosom Katoličke Crkve u Hrvatskoj prema njima, kao kukavica i oportunist.

U monografiji *Čista stranka prava 1895.–1903.*, objavljenoj 2001. godine, na temelju istih dokumenata drugačiji sud o Tomčevoj ulozi u Narodnom pokretu dao je hrvatski povjesničar Stjepan Matković. Osim toga, Matković je u ovoj monografiji obradio i vrijeme Tomčeva službovanja u Pakracu (1896. – 1897.), koje je bilo obilježeno hrvatsko-srpskim nacionalnim napetostima, te je spomenuo: Tomčev neuspio projekt izdavanja hrvatskih novina u Međimurju (1897.); njegovo sudjelovanje na Prvom hrvatskom katoličkom kongresu u Zagrebu (1900.); te dopunske izbore u biskupečkom izbornom kotaru, održane 1904. godine, na kojima je Tomac prvi put izabran u Hrvatski sabor. Na kraju monografije Matković je, uz životopise drugih osoba „važnih za poznavanje frankovačke stranke”, iznio i životopis „agilnog” Tomca. Nakon Matkovića o Tomčevu službovanju u Pakracu pisala je i hrvatska povjesničarka Vijoleta Herman Kaurić u monografiji *Krhotine povijesti Pakraca. Povijest naselja od prapovijesti do 1918. godine*, objavljenoj 2004. godine, a o dopunskim izborima u Biškupcu, 1904. godine, pisala je i hrvatska povjesničarka Ivančica Jež u članku „Dr. Pero Magdić i razvoj ‚modernoga pravaštva’ u Varaždinu (1895. – 1905.)”, objavljenom 2016. godine u *Časopisu za suvremenu povijest*.

Poseban interes za Jurja Tomca pokazao je hrvatski povjesničar Ilica Miškulin. On je o Tomcu objavio tri znanstvena članka. Prvi od njih, „Župnik Juraj Tomac i vlasti Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1919.–1923.”, objavio je 2005. godine u časopisu *Croatica Christiana periodica*. U njemu je autor iznio Tomčeva „politička razmišljanja”, formirana prije stvaranja Kraljevine SHS, te na tim „razmišljanjima” utemeljeno političko djelovanje Jurja Tomca u prvim godinama postojanja jugoslavenske države. Već u ovom članku Miškulin je razvio ideju, koju će pratiti i u sljedeća dva članka o Tomcu, o snažnom utjecaju Stjepana Radića i njegove politike na Tomčevo političko djelovanje. Članak „Pravaš i svećenik – skica za portret Jurja Tomca”, Miškulin je objavio u zborniku radova *Pravaška misao i politika*, 2007. godine. U njemu se autor ponovno pozabavio „političkim profilom” Jurja Tomca, no ovaj put zadržao se na njegovu djelovanju unutar Austro-Ugarske Monarhije, pri čemu je posebno istaknuo Tomčevu ulogu

seljačkog tribuna u frankovačkoj stranci, te njegove tadašnje sukobe s braćom Radić zbog prevlasti nad seljačkim dušama. Zadnji od ovih članaka, „Pravaški župnik Juraj Tomac i seljački vođa Stjepan Radić: prilog povijesti jedne borbe za hrvatsko seljaštvo”, Miškulin je objavio 2013. godine u zborniku radova *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*. U ovom članku, koji je svojevrsna sinteza prvih dvaju članaka obogaćena nizom novih spoznaja, autor je iznio historijat odnosa Tomca i Stjepana Radića, analizirajući taj odnos kroz poglede dvojice političara o seljačkom staležu, jugoslavenstvu, republikanstvu te o ulozi svećenstva u politici.

Na kraju, vrlo vrijedan doprinos proučavanju lika i djela Jurja Tomca pružila je monografija *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, autora Dražena Kovačevića i Franka Miroševića, objavljena 2016. godine. Budući da je Tomac velik dio svoga života, od 1909. do smrti 1930. godine, proveo kao župnik u moslavačkome mjestu Vojnom Križu, primjeren dio ove monografije bavi se Tomcem kao najznačajnijim pravašem u Moslavini njegova vremena. U tom smislu posebnu vrijednost ovome djelu daju pomno navedeni i citirani novinski članci, koji se tiču Jurja Tomca ili kojima je on autor, te citirani izvadci iz spomenice župe u Vojnom Križu, koju je vodio Tomac. Iz prvih možemo saznati Tomčeva kulturna i politička stajališta, a posljednji nam daju uvid i u nešto intimnija Tomčeva stanja.

Moj interes za Jurja Tomca došao je posrednim putem. U mom cjelokupnom znanstvenom radu, koji se vrti oko proučavanja pravaštva u razdoblju Austro-Ugarske Monarhije, sebi sam postavio zadatak rekonstruirati mrežu frankovačkih organizacija diljem banske Hrvatske. Osim želje da ljude koji su sudjelovali u tim organizacijama otmem zaboravu, za takvo što me motivirala i znanstvena znatiželja da istražim društveni profil ljudi na lokalnoj razini, njihova važna lokalna uporišta, zatim područja na kojima nisu mogli ostvariti prodor te odnos između općih pravila i ideoloških ili političkih posebnosti, koje su frankovci razvijali na lokalnoj razini. Tijekom tog proučavanja na nizu mjesta nailazio sam na Jurja Tomca, koji je bez stalne župe dvadesetak godina lutao po župama Zagrebačke biskupije, dok se 1909. godine nije skrasio u Križu. U izvorima toga vremena Tomca se među njegovim župljanima opisivalo i kao „anđela zanosa”, kao „Petra od Amiens” za pravašku ideju, pa ako nikada i nije obnašao koju čelnu

poziciju u frankovačkoj Stranci prava, bilo je jasno da je Tomac još zarana na lokalnoj razini stekao kulturni status.

Prije desetak godina Ivica Miškulin, autor triju navedenih članaka o Tomcu, zaključio je da je o njemu rekao sve što je trebao reći, te mi je dao u zalog svoj bogat izvorni materijal o njemu. Dao mi ga je uz uvjet da o Tomcu napišem knjigu. Ovime vraćam dug Ivici Miškulinu, a nešto duga vraćam i hrvatskom narodu, kojemu iz tmine vadim jednog njegova vrijednog sina. Ni ovom knjigom neće o Tomcu biti rečeno sve. Izvorni materijal kolege Miškulina nije iscrpljen, a i upotrijebljena se građa može iznova čitati i drugačije interpretirati. Zato sam privremeno vlasništvo nad njom spreman prepustiti nekome, tko će postojeće spoznaje o Tomcu i o njegovu dobu htjeti nadograditi svojim uvidima.

Obiteljske prilike Jurja Tomca i njegove rane godine

Juraj Tomac rodio se 17. travnja 1866. godine u Molvama, podravskom selu koje je do 1871. godine pripadalo Virovskoj satniji Đurđevačke pukovnije, da bi nakon razvojačenja Varaždinske vojne granice i njezina pripojenja banskoj Hrvatskoj, pripalo novoustrojenoj Bjelovarskoj županiji, odnosno kasnijoj Bjelovarsko-križevačkoj županiji.¹ Njegovi roditelji, otac Juraj i majka Ana, rođ. Škiljan, podrijetlom nisu bili iz Podravine, nego s kranjske strane hrvatsko-kranjske granice, nedaleko od Broda na Kupi. Njegov otac rodio se 1831. godine u Gornjem Čačiću (Zgornji Čačić),² a majka 1835. godine u obližnjoj Osivnici (poslije Osilnica),³ te se sve do kraja 19. stoljeća prezime Tomčevih u svim izvorima (matičnim knjigama,⁴ gimnazijskim izvješćima, dokumentima s fakulteta) pisalo kao Tomec. Tek krajem 19. stoljeća, ulaskom Jurja Tomca (sina) u javni život, u izvorima se počela pojavljivati inačica prezimena Tomac, koja je ubrzo potpuno potisnula stariju verziju pisanja ovog prezimena.

Tomčev otac se bavio trgovinom, zbog koje je vjerojatno sa suprugom, svojom sumještankom i došao u Molve. Tomčevi roditelji su se u Molvama nastanili najkasnije 1861. godine, kada im se ondje rodila kći Ana.⁵ Juraj se

¹ Hrvoje Petrić, „Pregled povijesti molvarske Podravine”, u: Dragutin Feletar (ur.), *Župa i općina Molve. Izabrane teme*, Molve, 1998., 91.-92.

² Podatak uzet iz *Matične knjige umrlih župe Križ (1912.–1942.)*, 4. srpnja 1912. U Tomčevoj osmrtnici objavljenoj u *Koprivničkom Hrvatu* stoji da mu je otac bio „rodom Slovenac iz Osilnice”, koji se „zarana doselio u Hrvatsku i ovdje naturalizirao”. „Juraj Tomac”, *Koprivnički Hrvat* (Koprivnica), 22. 3. 1930., 1.

³ Podatak uzet iz *Matične knjige umrlih Župe Molve (1858.–1913.)*, 14. veljače 1875.

⁴ U nekim zapisima matičnih knjiga spominje se i verzija „Tonec”.

⁵ *Matična knjiga rođenih župe Molve (1858.–1878.)*. Ana Tomac rođena je 7. lipnja 1861.

rodio kao treće dijete, a nakon njega Tomčevi su imali još troje djece, od kojih se posljednje rodilo 1873. godine.⁶ U veljači 1875. godine od sušice je u 40. godini umrla Tomčeva majka, Ana.⁷ Njegov se otac ubrzo ponovno oženio, Rozalijom Vuković, s kojom je 27. rujna 1876. godine dobio sina Mihovila.⁸ Nakon Mihovila, Tomčev otac je s Rozalijom, rođ. Vuković, imao još sedmero djece, od kojih je najmanje dvoje umrlo mlado.⁹ Posljednje od njihove djece, Dragutin, rodio se 2. ožujka 1892. godine u Nevincu pokraj Bjelovara, kamo su se Tomčev otac i Rozalija preselili nakon 1889. godine.¹⁰

U lipnju 1902. godine Tomac je kao upravitelj župe u Ljubešćici poslao dopis Nadbiskupskom duhovnom stolu u kojem je, žaleći se na svoje loše imovno stanje naveo da je uz sve terete zbog siromaštva roditelja, prisiljen uzdržavati svoga brata, koji u Ljubešćici polazi 4. razred pučke škole.¹¹ Riječ je bila o najmlađem Tomčevu polubratu Dragutinu, koji je 1902. godine imao deset godina. Godinu dana poslije Tomac je Nadbiskupskom duhovnom stolu poslao dopis, u kojem javlja da su mu „došli na brigu iznemogli otac i tri brata”.¹² Ovaj put riječ je bila, osim o Dragutinu, vjerojatno o Viktoru i Eduardu, u to vrijeme još jedinog Tomčevoj maloljetnoj polubraći. Još u veljači 1907. godine, spominjući u Hrvatskom saboru svoje loše imovno stanje, Juraj Tomac je naveo da uz niska primanja koja ima kao upravitelj župe u Leskovcu Barilovićkom, mora hraniti i „staroga oca i tri brata”.¹³

⁶ Nakon Ane, 19. srpnja 1864. rodila se Barbara, koja je ubrzo umrla. Zatim se rodio Juraj, a nakon njega, 22. listopada 1868. u Tomčevih se rodila još jedna kći, koja je ponovno nazvana Barbara. Nakon nje rodio se Josip, 10. travnja 1870., te na koncu kći Josipa, 24. lipnja 1873., koja je također ubrzo umrla. Svi podatci u: *Matična knjiga rođenih župe Molve (1858.–1878.)*. U ovim zapisima Tomčev otac se naziva „mercator” (trgovac), odnosno „caupo hujates” (seoski dućandžija).

⁷ *Matična knjiga umrlih župe Molve (1858.–1913.)*.

⁸ *Matična knjiga rođenih župe Molve (1858.–1878.)*. U napomeni ovoga zapisa stoji da se Mihovil Tomac „vjenčao u Koprivnici sa Vincencijom Gatezynska god. 1917., 27. listopada”.

⁹ Nakon Mihovila, 21. kolovoza 1878. rodio se Mirko, koji je umro s četiri godine. Nakon njega, 17. lipnja 1880. rodila se Ljubica, a 16. srpnja 1881. Regina, koja je umrla sljedeće godine. Zatim je 20. srpnja 1884. rođen sin, koji je ponovno nazvan Mirko. Nakon Mirka rođeni su Viktor, 26. travnja 1887., te Eduard, 1. lipnja 1889. *Matična knjiga rođenih župe Molve (1878.–1901.)*. U ovim se zapisima Tomčev otac do 1880. naziva trgovcem, a zatim „krčmarom”.

¹⁰ *Matična knjiga rođenih župe Nevinc (1878.–1900.)*. U napomeni ovoga zapisa stoji da je Dragutin Tomac umro u Zagrebu, 27. travnja 1963.

¹¹ Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu (NAZ), Nadbiskupski duhovni stol (NDS), 1607/1901.–1909.

¹² NAZ, NDS, 1607/1903.–1909.

¹³ Antun Cuvaj, *Grada za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, Svezak VIII., Zagreb, 1913., 761.

Njegov je otac i umro 4. srpnja 1912. godine u Tomčevu župnom stanu u Vojnom Križu,¹⁴ no njegov dolazak u Tomčevu kuću, 1903. godine, nije značio i da je tada umrla Tomčeva pomajka, Rozalija Tomac, rođ. Vuković. Ona je živjela sve do 20. studenoga 1931. godine, kada je u 85. godini umrla u Koprivnici,¹⁵ vjerojatno u kući Tomčeva najstarijeg polubrata Mihovila.

U hrvatskoj su povijesti trag utisnula dva Tomčeva polubrata, Mihovil i Dragutin. Pritom su životni putevi obojice braće, uz povremeno dodirivanja s Tomčevim, naposljetku otišli suprotnim smjerovima. Stariji od njih, Mihovil, naslijedio je očev poduzetnički talent, te ga se u izvorima u prvo vrijeme spominje kao trgovca, a poslije i kao gostioničara. Početkom 20. stoljeća nastanio se u Koprivnici,¹⁶ starom pravaškom gradu, u kojem se u to vrijeme pod vodstvom gradskog župnika Stjepana Zagorca¹⁷ razvijala ona vrsta pravaštva koja je bila sklona pomirbi s jugoslavenskom političkom idejom.¹⁸ Na početku svjetskoga rata Mihovil je stupio u vojsku, te je s bojišta slao dopise pravaškom (frankovačkom) tisku u domovini.¹⁹

U veljači 1919. godine, neposredno po svršetku rata i stvaranju Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, Mihovil Tomac je postao urednik novopokrenutog tjednika *Demokrat*, glasila koprivničke organizacije Savez hrvatskih obrtnika.²⁰ Unatoč nazivu ovaj list, koji je izlazio do prosinca

¹⁴ *Matične knjige umrlih župe Križ (1912.–1942.)*.

¹⁵ „Rozalija Tomac”, *Koprivnički Hrvat* (Koprivnica), 21. 11. 1931., 4. Pod osmrtnicom su potpisani samo Mihovil, Dragutin i Eduard.

¹⁶ Ondje je od 1907. do 1914. godine vodio otkupnu stanicu dudova svilca. Hrvoje Petrić, „Iz gospodarske povijesti Koprivnice. Prerada prirodne svile”, *Glas Podravine i Prigorja*, 12. 7. 1996., 5.

¹⁷ O Stjepanu Zagorc: Stjepan Matković, Zlatko Matijević, „*Političke uspomene Stjepana Zagorca: u vrtlogu hrvatske politike*”, *Pilar*, god. XIV (2019.), br. 27-28., 9.-73.

¹⁸ Mislav Gabelica, „Pravaštvo u gradu Koprivnici koncem 19. i početkom 20. stoljeća”, *Podravina*, god. 21 (2022.), br. 42, 42.-60. Riječ je prvenstveno o „domovinaškoj” frakciji matične Stranke prava, koja se 1903. godine fuzionirala s „obzoraškom” Neodvisnom narodnom strankom u „obzoraško-domovinašku” Hrvatsku stranku prava. Zagorac je krajem 1908. godine napustio Hrvatsku stranku prava i nešto poslije pristupio u „milinovačku” Starčeviću stranku prava, nastalu odvajanjem od „frankovačke” Starčevićeve hrvatske stranke prava. Za njim je čitava koprivnička organizacija Hrvatske stranke prava prešla u Starčeviću stranku prava.

¹⁹ Mihovil Tomac, „Sjetimo se naših pokojnika”, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), 30. 10. 1915., 1.; Isti, „Jedan dan će doći”, *Hrvatsko pravo*, 26. 1. 1918., 3. Prema jednoj dopisnici „sa ratišta”, Mihovil Tomac se krajem 1917. godine oženio Poljakinjom Wicikom pl. Galszynski. „Sa ratišta”, *Hrvatsko pravo*, 22. 12. 1917., 5. Iako se iz te vijesti može činiti da se Tomac oženio na ratištu, u napomeni zapisa o njegovu rođenju u *Matičnoj knjizi rođenih župe Molve (1858.–1878.)* od 27. rujna 1876., stoji da se Mihovil Tomac „vjenčao u Koprivnici Vincencijom Gatezynska god. 1917., 27. listopada”.

²⁰ O Savezu hrvatskih obrtnika, nastalom 1908. godine kao krovna organizacija hrvatskih obrtnika, vidi: Klement Vučinović, Milan Čupak (prir.), *Savez hrvatskih obrtnika 1908.–1933.: spomenski povodom dvadesetpeto-godišnjice njegovog opstanka*, Zagreb, 1933.

1920. godine, nije podupirao jugoslavenski unitaristički program Demokratske stranke,²¹ no niti program (frankovačke) Hrvatske stranke prava, koji je težio uspostavi „samostalne neodvisne hrvatske države”, eventualno u konfederaciji s drugim državama.²² List je bio blizak dvjema hrvatskim strankama, koje su rješenje hrvatskog pitanja tražile unutar jugoslavenskog okvira. Prvo, Hrvatskoj zajednici,²³ koja je sve do kraja 1920. godine zastupala jugoslavenski unitaristički program da bi zatim počela prihvaćati program federalnog ustroja jugoslavenske države,²⁴ te drugo, Hrvatskoj pučkoj seljačkoj stranci,²⁵ čiji je tadašnji program naginjao konfederalnom ustroju jugoslavenske države.²⁶

Ovakva uređivačka politika *Demokrata* bila je bliska tadašnjoj politici koprivničkog župnika Stjepana Zagorca, kojeg se prvo vrijeme po stvaranju jugoslavenske države povezivalo s Hrvatskom pučkom seljačkom strankom, da bi ubrzo zatim pristupio Hrvatskoj zajednici.²⁷ Slično tomu je i Mihovil

²¹ O Demokratskoj stranci Svetozara Pribičevića i Ljube Davidovića, ustrojenoj u svibnju 1919., vidi: Hrvoje Matković, *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestogodišnje diktature*, Zagreb, 1972. Ova je stranka nastala fuzijom političkih stranaka iz Hrvatske i Srbije. Od stranaka iz Hrvatske činile su je Srpska samostalna stranka te Hrvatska ujedinjena samostalna stranka, koje su do raspada Monarhije činile Hrvatsko-srpsku koaliciju. Od stranaka iz Srbije činile su je Samostalna radikalna stranka i Napredna stranka.

²² *Republikanski program Hrvatske stranke prava*, Zagreb, 1919. Ova, „frankovačka” Hrvatska stranka prava nije istovjetna navedenoj domovinaško-obzoraškoj Hrvatskoj stranci prava, ustrojenoj 1903. godine. Domovinaško-obzoraška HSP, koja je bila dio Hrvatsko-srpske koalicije, prestala je postojati 1910. godine fuzijom s Hrvatskom pučkom naprednom strankom u navedenu Hrvatsku ujedinjenu samostalnu stranku. Frankovačka Hrvatska stranka prava bila je nasljednica Čiste stranke prava, koja se od 1904. zvala Starčevićeva hrvatska stranka prava, od 1910. godine Stranka prava, koje je ime nosila do 1919. godine, kada se prozvala Hrvatska stranka prava.

²³ O Hrvatskoj zajednici vidi: Hrvoje Matković, „Hrvatska zajednica. Prilog proučavanju političkih stranaka u staroj Jugoslaviji”, *Istorija XX. veka*, Beograd, 1963. Okosnicu Hrvatske zajednice, ustrojene u listopadu 1919. godine, činila je navedena „milinovačka” Starčevićeva stranka prava, kojoj su se pridružili disidenti iz Hrvatske ujedinjene samostalne stranke, te neke manje političke grupe.

²⁴ Nakon početnog pristajanja uz jugoslavenski unitarizam, Hrvatska zajednica se od kraja 1920. počela zalagati za jugoslavensku državu kao „ustavnu parlamentarnu monarhiju s federativnim unutarnjim ustrojstvom”, koja bi štitila „plemensku” ravnopravnost „troimenog naroda”, Hrvata, Srba i Slovenaca. O tomu vidi: H. Matković, „Hrvatska zajednica”, 58.-61.

²⁵ Analizu pisanja ovoga lista vidi u: Marko Gregur, „Društvene i političke teme te pozicije tjednika *Demokrat* u Koprivnici”, *Podravina*, god. 20 (2021.), br. 40., 64.-88.

²⁶ Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, sv. I., Zagreb, 1961., 288.-290.; Branka Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvog svjetskog rata*, Zagreb, 2006., 438.-439. Od osnutka 1904. do prosinca 1920., stranka se zvala Hrvatska pučka seljačka stranka. Do ožujka 1925. i prihvaćanja Vidovdanskog ustava stranka se zvala Hrvatska republikanska seljačka stranka, a nakon toga Hrvatska seljačka stranka.

²⁷ Matković, Matijević, „*Političke uspomene Stjepana Zagorca*”, 13.

Tomac, koji je, čini se, bio čvrsto povezan sa Stjepanom Zagorcem, u to vrijeme lavirao između podrške politički podobnoj Hrvatskoj zajednici i politički nepodobnoj Hrvatskoj pučkoj seljačkoj stranci. Tako je u veljači 1920. godine zapovjednik pogranične policije u Koprivnici, istražujući Tomčevu ulogu u neovlaštenom unosu i markiranju austrougarskih kruna iz Mađarske,²⁸ prenio proturječne glasine o Tomčevim političkim nazorima. Prema jednima on je bio „ispravan i lojalan pristalica sadanjeg državnog ustrojstva i poretka”, a prema drugima „opasan a i ozbiljan kandidat Radić-Zagorčeve stranke”.²⁹ Slijedeći Zagorca, Mihovil Tomac je pristupio Hrvatskoj zajednici, te je u studenom 1920. godine najavljeno da će se na izborima za Ustavotvornu skupštinu kandidirati na izbornoj listi te stranke.³⁰

Poput Zagorca, koji je 1924. godine napustio Hrvatsku zajednicu, i Mihovil Tomac je 1920-ih napustio tu stranku, no za razliku od Zagorca, Tomac se vratio pravaškim korijenima. Do uvođenja kraljeve diktature, 6. siječnja 1929. godine, kojom je ukinuto ustavno stanje, raspušten parlament

Stjepan Zagorac,
načelnik slob. i kr. grada Karlovca

Slika 1. STJEPAN ZAGORAC (Iz knjige: *Izveštaj gospodina Stjepana Zagorca, načelnika slob. i kr. grada Karlovca o radu gradske uprave*, Karlovac, 1933.)

²⁸ Nakon propasti Monarhije, na području Kraljevstva SHS su prije unifikacije valute u optjecaju bile i austrougarske krunice, i to one novčanice koje su se do 28. 12. 1918. našle na teritoriju Kraljevstva SHS. Te su novčanice bile nostrificirane prvo žigovima, a nakon čestih slučajeva njihova krivotvorenja i markirane posebnim markicama. O tomu vidi: Vladimir Geiger, „Markiranje krunskih novčanica u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca 26. studenog 1919. – 11. siječnja (10. ožujka) 1920. godine i krivotvorenje nostrifikacije”, *Numizmatičke vijesti*, god. 64 (2022.), br. 75., 122.-171. Zapovjednik pogranične policije imao je informacije da se Tomac bavi razmjenom „biano novčanica”, koje su neovlašteno dolazile iz Mađarske, za nostrificirane, odnosno markirane krunske novčanice.

²⁹ Hrvatski državni arhiv (HDA), Predsjedništvo Zemaljske vlade (PRZV), kutija 1043., dok. 6-14, 2117/1920. U ovo vrijeme i režim je Zagorca smatrao pristašom Hrvatske pučke seljačke stranke.

³⁰ Gregur, „Društvene i političke teme te pozicije tjednika *Demokrat* u Koprivnici”, 85.

te zabranjeno djelovanje svih političkih stranaka koje nose vjersko ili nacionalno obilježje,³¹ Mihovil Tomac je bio tajnik i glavni čovjek koprivničke organizacije Hrvatske stranke prava.³² Prvo vrijeme nakon uvođenja diktature, kada su Koprivnica i njezina okolina zbog svoga položaja uz granicu s Mađarskom postale važnom točkom u strategiji ustaškoga pokreta, Tomac je kao „vodja Frankovaca” u Koprivnici održavao čvrste veze s ustaškom emigracijom i njezinim vođom, Antom Pavelićem.³³

Međutim, Mihovil Tomac je već krajem 1931. godine počeo zauzimati „pomirljiviji politički stav” i odvajati se od svojih dotadašnjih suboraca, koji su „ostali na ekstremnoj liniji”, da bi tijekom 1934. godine „u nekoliko navrata istupio u potpuno jugoslavenskoj orijentaciji”.³⁴ Njegov politički preokret imao je kulminaciju u ožujku 1938. godine, kada je u Koprivnici ustrojio ogranak Jugoslavenske radikalne zajednice,³⁵ dvorske, režimske stranke predsjednika jugoslavenske vlade Milana Stojadinovića, koja je uz dio srpskih radikala prihvatila i Slovensku pučku stranku te Jugoslavensku muslimansku organizaciju Mehmeda Spahe.³⁶ Ovaj čin Tomac je obrazložio željom za realnim radom na „dobrobit ispaćenog hrvatskog naroda”, što je trebala omogućiti politika suradnje s predsjednikom vlade Milanom Stojadinovićem. Opravdavajući se, Mihovil Tomac je naveo da je i vođa Hrvatske seljačke stranke Vladko Maček „priznao i Jugoslaviju i državno jedinstvo i dinastiju Karađorđevića, ali ipak nastavlja politiku neplodne apstinencije, zbog koje Hrvati gospodarski i kulturno nazaduju”.³⁷ Iz te su mu stranke odgovorili da ga zasigurno ne motiviraju opći, nego osobni interesi, odnosno želja da uz pomoć režima bude izabran za koprivničkoga gradonačelnika, te da njegov čin prlja svijetlu uspomenu na njegova brata,

³¹ O Šestosiječanjskoj diktaturi vidi: F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, sv. II., Zagreb, 1961., 5.-26.

³² HDA, Savska banovina. Odjeljak upravnog odjeljenja za državnu zaštitu (SBODZ), kutija 12, dok. 2/1934.

³³ Željko Krušelj. *U žrvnju državnog terora i ustaškog terorizma*, Koprivnica, 2001., 94. U ovom izvještaju predstojnika koprivničke gradske policije iz studenog 1931. navodi se i da je M. Tomac vlasnik, izdavač te urednik lista *Koprivnički Hrvat*, koji list da piše „skroz u separatističkom duhu, o jedinstvu naroda i državnom nikada ni slova”. Tomac da „negira Srbe na celoj teritoriji bivše Austrije, koja teritorija je 1. decembra 1918. podpala ujedinjenoj Kraljevini Jugoslaviji”.

³⁴ HDA, SBODZ, kut. 12., dok. 2/1934.

³⁵ Željko Krušelj. *U žrvnju državnog terora*, 287.

³⁶ Franjo Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, knjiga druga, Zagreb, 1993., 157.-160.

³⁷ Željko Krušelj. *U žrvnju državnog terora*, 288.-290.

pokojnog kriškog župnika Jurja Tomca.³⁸ Za života Jurja Tomca Hrvatska seljačka stranka je drugačije ocjenjivala njegovu političku baštinu.

Nešto prije i Stjepan Zagorac je, u vrijeme Mihovilovih prvih političkih kolebanja i zauzimanja „pomirljivijeg političkog stava”, pristupio dvorskoj, unitarističkoj Jugoslavenskoj nacionalnoj stranci, koja je prethodila Jugoslavenskoj radikalnoj zajednici, uz čiju je podršku 1932. godine „postavljen” za karlovačkoga gradonačelnika.³⁹ Zagorčev primjer mogao je biti uzor Mihovilu Tomcu kada je pristupio Jugoslavenskoj radikalnoj zajednici, kako bi se, prema tvrdnji svojih političkih protivnika, domogao gradonačelničkog položaja u Koprivnici.

Veza koja je spajala Mihovila Tomca sa Zagorcem bila je i duhovne prirode. Naime, Zagorac se kao koprivnički župnik početkom 1920. godine našao u vodstvu reformnog pokreta nižeg katoličkog svećenstva, koji je prethodne godine počeo u Hrvatskoj.⁴⁰ Ovaj pokret bio je odraz liberalnog duha, koji je raspadom Austro-Ugarske Monarhije zahvatio strukture Katoličke Crkve u Hrvatskoj. Zahtjevi nižeg katoličkog svećenstva prvenstveno su se odnosili na pitanja celibata i pravednije raspodjele crkvenih beneficija u korist nižeg svećenstva, čemu se zatim pridružio i zahtjev za općom demokratizacijom Crkve u upravljanju njezinom imovinom i u popunjavanju svećeničkih položaja. To što je pokret nastao usporedno sa stvaranjem jugoslavenske države utjecalo je i na njegovo stajalište o nacionalno-političkom pitanju u toj državi, te su u tom smislu pristalice ovoga pokreta s odobravanjem prihvatile namjeru postizanja nacionalnog jedinstva u jugoslavenskoj državi kao priliku za postizanje jedinstva kršćana.⁴¹ Povezivanje ideje vjerskog jedinstva s hrvatskom nacionalnom idejom nije bio usamljen slučaj u strukturama Katoličke Crkve u Hrvatskoj toga vremena,⁴² a takvu

³⁸ Isto, 290.-292. „Veliku nepravdu činite kad se ne ponosite s onim, što je njemu život krasilo. Sjetite se njegovih govora, predstavite sliku jednog Hrvata pravaša, ujedno sa malo fantazije dočarajte sve ono, što bi vam on rekao, kako bi s Vama postupao, da mu je Vaš rad „na dobrobit ispaćenog hrvatskog naroda” poznat”.

³⁹ Matković, Matijević, „Političke uspomene Stjepana Zagorca”, 14.

⁴⁰ Zlatko Matijević, „Koprivnički župnik Stjepan Zagorac i reformni pokret nižega rimokatoličkog klera u Hrvatskoj (1920.)”, *Podravina*, god IV (2005.), br. 7., 81.-82.

⁴¹ Daniel Patafta, *Reformni pokret i Hrvatska starokatolička crkva 1919.–1929.*, doktorski rad, Zagreb, 2016., 7.-34.

⁴² Vidi npr.: Zlatko Matijević, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva. Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS (1919.–1929.)*, Zagreb, 1998. Pokretač i duša Hrvatskog katoličkog pokreta, krčki biskup Antun Mahnić još je u svibnju 1918. hrvatskom narodu zanosno prikazao jugoslavensku državu kao priliku za postizanje vjerskog jedinstva: „Stojimo na pragu nove dobe. Težište

politiku Katoličke Crkve u Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća utemeljio je đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer.⁴³

Kao jedan od načina da se u jugoslavenskoj državi „pospješi zблиženje istočne crkve sa zapadnom”, u programu reformnog pokreta tražilo se i uvođenje „narodnog”,⁴⁴ odnosno „hrvatskog” jezika u katoličko bogoslužje.⁴⁵ Iako je promicanjem hrvatskog umjesto latinskog jezika u bogoslužju ovaj pokret mogao biti privlačan i nacionalno svjesnim Hrvatima, on je u hrvatskoj javnosti prepoznat kao pokret koji koristi isključivo jugoslavenskoj unitarističkoj ideji. Na političkoj sceni osobito ga je podupirala Demokratska stranka to više što joj se, kao režimskoj stranci, čelnici toga pokreta obraćali radi zaštite od sankcija hrvatske katoličke hijerarhije, koja se ovom pokretu oštro suprotstavila.⁴⁶ Pritom se ta hijerarhija pokretu nije suprotstavila radi zaštite hrvatskih nacionalnih interesa, nego zato što zahtjevi pokreta nisu bili u skladu s disciplinarnim i doktrinarnim odredbama Katoličke Crkve.

List *Demokrat* podupirao je reformni pokret nižeg katoličkog svećenstva, a simpatizer toga pokreta bio je i njegov urednik, Mihovil Tomac.⁴⁷ Tomac je nastavio iskazivati simpatije prema reformnom pokretu nižeg katoličkog svećenstva i nakon što je Stjepana Zagorca krajem 1920. godine Crkva kaznila gubitkom svećeničkih ovlasti, pa je on napustio Koprivnicu. Nakon što je manji dio „reformnih svećenika” 1924. godine potpuno raskinuo s Katoličkom Crkvom i osnovao Hrvatsku starokatoličku Crkvu, u kojoj je Stjepan Zagorac obnašao niz dužnosti i službi,⁴⁸ Mihovil Tomac

svjetovne politike prelazi od Zapada na Istok; a tu, kako pokazuju svi znakovi, namijenjena je hrvatstvu uloga nalik na onu, što se označuje riječima „antemurale christianitatis”. Otvaraju nam se novi vidici (...). Njiva na Istoku dozrijeva. A tko će biti prvi, koga će Gospodar poslati na katoličku žetvu istočne njive, ako ne opet narod hrvatski, koji neposredno međaši s Istokom, koga uz to s istočnim narodima vežu veze krvi i jezika? Evo narode hrvatski, na naumu Providnosti, u savjetu je Trojednog Boga zaključeno, da preuzmeš među rođenom braćom, koja bijahu krivnjom kobnih slučajeva kroz tisuću godina podijeljena, poslanstvo ujedinjenja”. Z. Matijević, „Politička orijentacija Hrvatskoga katoličkog pokreta u posljednjim godinama postojanja Austro-Ugarske Monarhije i prvim danima stvaranja Kraljevstva SHS (1903.–1918.)”, *Društvena istraživanja*, god. X (2001.), br. 1-2., 151.

⁴³ Hubert Jedin (ur.), *Velika povijest Crkve*, VI. svezak/ 2. polusvezak, Zagreb, 1981., 177., 320.-329.

⁴⁴ Patafta, *Reformni pokret i Hrvatska starokatolička crkva*, 29.

⁴⁵ Patafta, *Reformni pokret i Hrvatska starokatolička crkva*, 97.

⁴⁶ Patafta, *Reformni pokret i Hrvatska starokatolička crkva*, 33., 124.-126., 132., 135.-136.

⁴⁷ Gregur, „Društvene i političke teme te pozicije tjednika *Demokrat* u Koprivnici”, 80.-83.

⁴⁸ Iscrpan historijat događaja vezanih za Zagorčevo reformno djelovanje u Koprivnici, koje je dovelo do njegova raskida s Katoličkom Crkvom i stupanja u Hrvatsku starokatoličku Crkvu,

je pristupio novoj vjerskoj zajednici, te ga u ožujku 1926. godine nalazimo kao „starog člana” župnog odbora Hrvatske starokatoličke Crkve u Koprivnici.⁴⁹ To je bilo vrijeme kada je Mihovil Tomac politički djelovao kao pravaš, te mu je pripadnost novoj vjerskoj zajednici stvarala probleme u pravaškom krugu, ali i u obitelji. Tako se koprivnički župnik koji je naslijedio Zagorca, stari frankovac Stjepan Pavunić,⁵⁰ na izborima za koprivničko gradsko zastupstvo održanima u lipnju 1928. godine, kandidirao na posebnoj, a ne na pravaškoj listi i zato što je vođa Hrvatske stranke prava u Koprivnici bio Mihovil Tomac, koji se, rečeno je, „odrekao svoje vjere”. Prema Pavunićevim riječima, „rođeni brat” Mihovila Tomca, „poznati hrvatski borac i pravaš” Juraj Tomac, još je pred oblasne i državne izbore održane 1927. godine zamolio Pavunića neka ne da svoj glas „za njegova rođenog brata, odmetnika od rimokatoličke vjere”.⁵¹ U tom smislu Juraj Tomac je navodno postavio i „ultimatum vodstvu Stranke prava da se vodstvo tamo u Koprivnici oduzme mome bratu starokatoliku”.⁵²

Karika koja je spajala Mihovila Tomca sa Stjepanom Zagorcem i reformnim pokretom dijela nižeg katoličkog svećenstva u Hrvatskoj, odnosno s Hrvatskom starokatoličkom Crkvom bio je Mihovilov i Jurjev najmlađi (polu)brat, Dragutin Tomac,⁵³ koji je kao redovnik uzeo ime Jeronim te

vidi u: Matijević, „Koprivnički župnik Stjepan Zagorac”, 81.-90. Inače, nastanak starokatolicizma vezan je za Prvi vatikanski koncil, održan 1869./70, na kojem je prihvaćen nauk o papinskom primatu u Katoličkoj Crkvi i njegovoj nepogrešivosti, kada kao službena osoba donosi za svu Crkvu neku konačnu odluku o vjeri i moralu. Tomu zaključku Koncila oduprla se manjina njegovih sudionika, koji su zastupali mišljenje o tzv. staroj katoličkoj Crkvi, koju je Prvi vatikanski sabor navodno potpuno izmijenio. U Münchenu je održan prvi „starokatolički kongres” (1871.). Najvažniji je zaključak kongresa bila odluka da se osnuje samostalna crkvena organizacija – Starokatolička Crkva. Njemačka država podijelila je nekoliko godina poslije novoj vjerskoj sljedbi zakonsko priznanje (1875.). Austro-Ugarska Monarhija učinila je to isto nakon dvije godine (1877.).

⁴⁹ Patafta, *Reformni pokret i Hrvatska starokatolička crkva*, 209.

⁵⁰ O Stjepanu Pavuniću, vidi: Milivoj Kovačić, *Stjepan Pavunić – Virovec, vrbovečki i koprivnički župnik*, Koprivnica/Samobor, 2001.

⁵¹ O ovim izborima vidi: Vladimir Šadek, „Koprivnička kriza vlasti 1927.–1929.”, *Podravina*, god. VIII. (2009.), br. 15, 102.-116. Nije poznato je li Pavunić poslušao Jurja Tomca, te na oblasnim i državnim izborima održanima u siječnju, odnosno rujnu 1927., nije glasovao za Mihovila Tomca, no na izborima za koprivničko gradsko zastupstvo, održanima u studenom iste godine, Pavunić se nije kandidirao na pravaškoj listi, nego na listi klerikalne i unitarističke Hrvatske pučke stranke. Sumnjam da mu je Juraj Tomac savjetovao takvo što.

⁵² Stjepan Pavunić, „Zašto sam istupio sa listom „neodvisnih građana” za gradske izbore u Koprivnici?”, *Narodna politika* (Zagreb), 16. 6. 1928., 3.

⁵³ U tekstu Daniela Patafte kao rodno mjesto Dragutina (Jeronima) Tomca, „vjerojatno” rođenog 1892. godine, navodi se Nevinac. U istom tekstu navodi se i da je Dragutin (Jeronim)

je bio jedan od inicijatora reformnog pokreta nižeg katoličkog svećenstva u Hrvatskoj. Kako smo naveli, Dragutin je najkasnije od 1902. pa sve do 1908. godine, kada je ušao u zagrebačko sjemenište, bio pod skrbništvom svoga polubrata, Jurja Tomca. Ovo razdoblje provedeno pod zaštitom frankovačkog političara i vjernog sina Katoličke Crkve nije ga uspjelo formirati, ili ga barem nije formiralo u pozitivnom smjeru, te je još prije raspada Monarhije Dragutin Tomac prihvatio jugoslavensku nacionalno-političku ideju. U tom smislu kao redovnik u riječkom kapucinskom samostanu i ugledan član Hrvatskog katoličkog seniorata, elitne organizacije Hrvatskog katoličkog pokreta,⁵⁴ on se tijekom Prvog svjetskog rata ubraja u skupinu „nacionalaca”,⁵⁵ koja je nasuprot ekskluzivno hrvatskoj nacionalnoj ideji prihvaćala nacionalno načelo hrvatsko-srpsko-slovenskog narodnog jedinstva.⁵⁶

Još u to, ratno vrijeme riječki kapucin Tomac je člancima u hrvatskom liberalnom tisku pripremao reformni pokret nižeg katoličkog svećenstva. Nakon rata te neuspjelog pokušaja da sam vrh Katoličke Crkve privoli na provođenje crkvenih reformi, koji je uzrokovao sukob s kapucinskim vlastima u riječkom samostanu, Dragutin Tomac je odlukom redovničkih vlasti u travnju 1920. godine vraćen u laički stalež. Napustivši Rijeku došao je u Koprivnicu, gdje je u to vrijeme bilo središte reformnog pokreta dijela nižeg katoličkog svećenstva pod vodstvom koprivničkog župnika Stjepana Zagorca,⁵⁷ te gdje je bio njegov brat Mihovil, koji mu je ondje mogao pružiti potreban smještaj.⁵⁸ Još iste godine odselio se u Zagreb i upisao Pravni

Tomac umro u Zagrebu 27. 4. 1963. Patafta, *Reformni pokret i Hrvatska starokatolička crkva*, 48. i 58. Ako na temelju izvora nedvojbeno znamo da su Juraj i Mihovil Tomac bili polubraća, ako znamo da su Mihovilovi roditelji bili Juraj Tomac i Rozalija rođ. Vuković, te ako znamo da su roditelji Dragutina Tomca, rođenog u Nevincu 2. 3. 1892. i umrlog u Zagrebu 27. 4. 1963. bili Juraj Tomac i Roza Vuković, onda su i Juraj i Dragutin Tomac bili polubraća, a Dragutin i Mihovil Tomac braća. Koliko mi je poznato, u historiografiji se do sada nije rodbinski povezalo Dragutina i Jurja, odnosno Mihovila Tomca.

⁵⁴ O Hrvatskom katoličkom senioratu vidi: Z. Matijević, „Hrvatski katolički seniorat i politika (1912.–1919.)”, u: *Isti, Lučonoše ili herostrati? Prilozi poznavanju crkveno-nacionalne povijesti Hrvata početkom XX. stoljeća*, Zagreb, 2006., 55.-96.

⁵⁵ Matijević, „Riječki kapucin o. Jeronim Tomac i njegovi neuspjeli pokušaji reforme Katoličke crkve (1918.–1920.)”, u: Matijević, *Ljudi, stranke, događaji. Prilozi iz hrvatske političke povijesti*, Zagreb, 2019., 260.

⁵⁶ Matijević, *Slom politike katoličkog jugoslovenstva*, 48.-51.

⁵⁷ Patafta, *Reformni pokret i Hrvatska starokatolička crkva*, 47.-59.; Matijević, „Riječki kapucin o. Jeronim Tomac”, 259.-267.

⁵⁸ Nešto prije, u listopadu 1919., u vrijeme prisilnog izbjivanja Jeronima (Dragutina) Tomca iz riječkog samostana zbog talijanske okupacije Rijeke, zabilježeno je da je Dragutin Tomac slao dopise iz Vojnog Križa. Patafta, *Reformni pokret i Hrvatska starokatolička crkva*, 51. Dopisi su

fakultet. Ostao je čvrsto vezan za reformni pokret, te je poslije pristupio Hrvatskoj starokatoličkoj Crkvi, u kojoj je obnašao dužnosti predsjednika Duhovnog stola i pravnog savjetnika njezina Sinodalnoga vijeća.⁵⁹

Dragutinov utjecaj na Mihovila, osim u simpatijama za reformni pokret koje je Mihovil mogao steći i posredstvom Zagorca, osobito je vidljiv u odnosu lista *Demokrat* prema komunističkoj ideologiji. Počevši od ožujka 1919. godine, u ovom je listu objavljeno nekoliko članaka u kojima se oduševljeno pisalo o boljševičkoj Rusiji i komunizmu. List nije objavljivao članke koji su isključivo pozitivno pisali o komunizmu, nego su usporedno s time u njemu objavljivani i protukomunistički članci, od kojih je neke pisao i Stjepan Zagorac. Nasuprot mišljenju da je takva uređivačka politika odražavala „demokračnosti” ovoga lista,⁶⁰ odnosno njegova urednika Mihovila Tomca, smatram da je ključno za takvu uređivačku politiku bilo to što je već u to vrijeme simpatije za komunističku ideologiju iskazivao i Mihovilov brat Dragutin. On je 1963. godine umro kao suradnik jugoslavenskih komunističkih vlasti i dugogodišnji aktivist Narodnog fronta, odnosno Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije.⁶¹ Dakle, objavljivanje članaka radikalno suprotstavljenih svjetonazora nije bio odraz Mihovilove demokračnosti, nego je bio pod utjecajem oba svoja uzora, Dragutina Tomca i Stjepana Zagorca.

Za razliku od svoje polubračće, Juraj Tomac je živio i umro kao uvjereni hrvatski nacionalist (frankovac) i kao vjerni sin Katoličke Crkve. Nakon završene pučke škole Juraj Tomac je u Varaždinu završio šest razreda gimnazije, od školske godine 1877/78.⁶² do školske godine 1882/83.,⁶³ a dva posljednja gimnazijska razreda proveo je u Nadbiskupskom liceju u Zagrebu,⁶⁴ ustanovi iz koje se 1920-ih godina razvila Nadbiskupska kla-

slani iz Križa vjerojatno zato što je Dragutin ondje bio privremeno smješten kod svoga polubrata, Jurja Tomca.

⁵⁹ Patafta, *Reformni pokret i Hrvatska starokatolička crkva*, 48.; Matijević, „Tomac, Jeronim (Dragutin)”, *ZR Hrvatski katolički pokret*, Zagreb, 2002., 840.

⁶⁰ Gregur, „Društvene i političke teme te pozicije tjednika *Demokrat* u Koprivnici”, 67.-68.

⁶¹ Matijević, „Riječki kapucin o. Jeronim Tomac”, 265.

⁶² *Izvjješće kraljev. realne i velike gimnazije u Varaždinu koncem školske godine 1877/78.*, Zagreb, 1878., 82.

⁶³ *Izvjješće kralj. velike gimnazije u Varaždinu koncem školske godine 1882/83.*, Varaždin, 1883., 64.

⁶⁴ Katolički bogoslovni fakultet u Zagrebu (KBF), Upisnik za god. 1885/86. U ovom upisniku stoji da je Juraj Tomec, rođen 17. 4. 1866. u Molvama, „upisan dne. 5/10. 1885. na temelju svjedodžbe VIII. razreda nadbiskupskoga liceja zagrebačkoga”.

sična gimnazija, također u Zagrebu.⁶⁵ Nakon toga, 1885. godine upisao je Bogoslovni fakultet u istome gradu, koji je završio 1889. godine,⁶⁶ kada je u srpnju i zaređen. Tom je prilikom zajedno s njime zaređen i njegov studentski kolega, Karlo Bošnjak rodom iz Požege,⁶⁷ koji je poslije bio vjeroučitelj u Realnoj gimnaziji u Zagrebu te, poput Tomca, istaknuti frankovac.⁶⁸ Ipak, Juraj Tomac svoju prvu „pravašku” uspomenu nije vezao za Karla Bošnjaka, nego za svoga studentskog kolegu, poslije župnika u Rozgi i „sveudilj vatrenog Starčevićanca” Matiju Dolenca, s kojim je „u svojoj mladenačkoj vatri” 1888. godine posjetio Antu Starčevića, kojemu su obojica mladića tom prilikom ispovjedita svoje pravaštvo.⁶⁹

Slika 2. DR. ANTE STARČEVIĆ
(Muzej grada Zagreba (MGZ),
signatura: 60653)

Tih je godina Tomčeva „mladenačka vatra” još jedanput došla do izražaja. Prema pisanju pravaškog tiska povodom Tomčeve smrti 1930. godine, Tomac je tijekom slave u čast svoje mlade mise navodno odbio održati zdravicu u čast bana Khuen-Héderváryja, nego je prolio vino i

⁶⁵ Štefka Batinić i dr., *Klasične gimnazije u Hrvatskoj*, Zagreb, 2007., 126.

⁶⁶ Prema sačuvanim podacima, Juraj Tomac je prve godine studija položio predmet *Općenito bogoslovje* ocjenom „dobar”; *Ontologiju* ocjenom „izvrstan”; *Povijest starozavjetne objave Božje* ocjenom „dobar”; *Tumačenje knjige Josuine* ocjenom „dovoljan”; *Naravno bogoslovje* ocjenom „dobar”. Druge godine studija predmet *Specijalna dogmatika* položio je ocjenom „dobar”; drugi dio istog ispita također ocjenom „dobar”; *Uvod u sv. knjige novoga zavjeta* ocjenom „dobar”; *Tumačenje knjiga evanđeoskih* ocjenom „dobar”; *Tumačenje Vulgate* ocjenom „dovoljan”. Treće godine studija položio je *Crkvenu povijest* ocjenom „izvrstan”; drugi dio istog ispita ocjenom „dobar”; *Moraluku* ocjenom „dobar”. Zadnje godine studija položio je *Pastirsko bogoslovje* ocjenom „izvrstan”; *Pedagogiku* ocjenom „izvrstan”; *Crkveno pravo* ocjenom „dobar”; te drugi dio istoga ispita ocjenom „izvrstan”. KBF, *Klasifikacija slušalaca na bogoslovnom fakultetu sveučilišta Franje Josipa I.*

⁶⁷ „Viestnik”, *Katolički list* (Zagreb), 25. 7. 1889., 246.

⁶⁸ Stjepan Matković, *Čista stranka prava 1895.–1903.*, 328.–329.

⁶⁹ Juraj Tomac, „Što je Starčević sazidao, Starčevići hoće porušiti”, *Hrvatska zastava* (Zagreb), 7. 5. 1908., 1.-2.

rekao: „Za takovu hulju, ja ne pijem zdravicu”. Zbog toga dugo vremena nije mogao dobiti vlastitu župu.⁷⁰ Ova verzija toga događaja, koja je, dakle, potekla iz kruga politički bliskoga Jurju Tomcu, ušla je u hrvatsku historiografiju.⁷¹ Iz drugoga kruga, staleški bliskoga Jurju Tomcu, povodom njegove smrti izašla je nešto drugačija verzija toga događaja. Prema *Katoličkom listu*, Tomac je kao mladomisnik također odbio zdravicu govoreći: „Za takovu hulju ja ne pijem zdravicu”. No, zbog toga je bio „tužen i zatvoren 6 mjeseci kod sudbenog stola u Bjelovaru”.⁷² Sam Tomac djelomično je potvrdio ovu drugu verziju. U saborskom govoru održanom u veljači 1907. godine on je naveo da je „1890. bio osuđen na dvomjesečni zatvor u Bjelovaru na tužbu Khuen-Hedervary-evu”, te da mu je u tom „dvomjesečnom zatvoru” bilo uskraćeno pravo služiti misu.⁷³

Tomac je prvu od mnogih kapelanskih službi u kolovozu 1889. godine dobio u turopoljskoj Župi Staro Čiče.⁷⁴ Već u svibnju 1890. godine iz Starog Čiča premješten je u Vrbovec,⁷⁵ a sljedeće godine iz Vrbovca u Topolovac.⁷⁶ Sljedeće, 1892. godine Tomac je premješten u Bistru, odakle je u listopadu iste godine sam tražio premještaj zbog vrlo loših i nezdravih uvjeta stanovanja i prehrane, za što je u pismu kapitularnom vikarijatu okrivio svoga župnika, Josipa Lipovščaka. U očitovanju vikarijatu župnik Lipovščak je naveo da ga je kapelan Tomac lažno optužio za nemar prema kapelanima, u prvom redu zato što „nisam hotio puhati u stekliški rog g. Tomca”. Prema župniku Lipovščaku, Tomac je među narodom u Bistri dijelio „buntovne proglašene i spise”, od naroda je iznuđivao novac za pravašku promidžbu, te se „u svojoj stekliškoj zanesenosti posvadio s g. načelnikom općine”. Kako, prema župniku Lipovščaku, Tomac dosad ni iz jedne službe

⁷⁰ „Slava Jurju Tomcu!”, *Hrvatsko pravo* (Zagreb), 20. 3. 1930., 1.

⁷¹ S. Matković, *Čista stranka prava*, 319.; Dražen Kovačević, Franko Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, Kutina, 2016., 112.

⁷² „Tomac Juraj”, *Katolički list*, god 81 (1930.), br. 11., 147.

⁷³ *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije petogodišta 1906.–1911.*, svezak II., dio I., godina 1907., Zagreb, 1907., 864.

⁷⁴ „Viestnik”, *Katolički list*, 22. 8. 1889., 278. O tomu vidi i Emilij Laszowski, *Povijest plem. općine Turopolje*, Svezak II., Zagreb, 1911., 300.

⁷⁵ „Viestnik”, *Katolički list*, 22. 5. 1890., 179.

⁷⁶ „Promjene u nadbiskupiji”, *Narodne novine* (Zagreb), 22. 5. 1891., 3.

nije otišao svojom voljom, tako bi i iz Bistre ubrzo otišao silom, da nije sam tražio premještaj.⁷⁷

Tomac je iz Bistre premješten u Petrovinu pokraj Jastrebarskog, gdje je imenovan upraviteljem župe uz ostarjelog župnika Dragutina Jangcera. Budući da je župnik Jangcer vrlo loše upravljao župnim imetkom, Tomac se vrijedno prihvatio toga posla, o čemu je izvještavao namjesnog podarhiđakona Jaskanskoga kotara, tamošnjeg župnika Stjepana Niemčića. On je u svojim izvještajima kapitularnom vikarijatu pisao da je tijekom tog dopisivanja u Tomcu „odmah uvidio neki prkos”, te je Tomčevo dopisivanje uzimao za primjer „kako arogantno znade on odgovarati na visoke naloge”.⁷⁸ Zato ne začuđuje što je nakon Niemčićeva prijedloga kapitularnom vikarijatu o uređenju prilika u Petrovinskoj župi iz travnja 1894. godine, kako „nema druge” nego „nastojati, da se župi dade drugi župnik, čovjek mladji”,⁷⁹ Tomac zaobiđen i u studenom 1894. godine postavljen za kapelana u Oborovu pokraj Dugog Sela.⁸⁰ Zatim je 1895. godine imenovan kapelanom u Garešnici,⁸¹ gdje je ostao do početka 1896. godine, kada je imenovan kapelanom u Pakracu.

Za vrijeme Tomčeve službe u Garešnici,⁸² u Stranci prava u listopadu 1895. godine dogodio se raskol. Zapravo, od matične Stranke prava, kasnijih „domovinaša”, odvojila se grupa pravaša pod vodstvom Ante Starčevića te osnovala Čistu stranku prava, kojoj je poslije Starčevićeve smrti, krajem veljače 1896. godine, na čelo došao Josip Frank („frankovci”). Iako su na taj raskol znatno utjecale osobne netrpeljivosti čelnika dviju pravaških skupina,⁸³ između njih su se u početku nazirale, a poslije će postati jasno

⁷⁷ Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu (NAZ), Nadbiskupski duhovni stol (NDS), 5833/1892. Prema istrazi koju je u ovoj stvari poduzeo župnik u Mariji Bistrici i podarhiđakon Stubičkog kotara, inače pravaš Juraj Žerjavić, „potvrđuju se navodi bivšeg kapelana bistranskoga Jurja Tomca o nevaljalom stanu i slaboj košti, koju Josip Lipovščak župnik u Bistri daje svojim kapelanom”.

⁷⁸ NAZ, NDS, 5456/1893.

⁷⁹ NAZ, NDS, 5457/1893.

⁸⁰ Juraj Tomac, „Svetkovanje nedjelje”, *Hrvatska* (Zagreb), 21. 11. 1894., 3.

⁸¹ „Izjave”, *Hrvatsko pravo*, 7. 12. 1895., 3.: u ovom članku iz prosinca 1895. Juraj Tomac potpisan je kao „kapelan u Garešnici”.

⁸² Juraj Tomac, „Kleveta na djelu ili dr. Josip Andrić”, *Hrvatsko pravo*, 3. 9. 1926., 2.-3. U ovom članku Tomac navodi da je u listopadu 1895., u vrijeme pravaškog raskola, njegov principal bio „župnik Valentein”, „starac” i „obzoraš”. Nisam uspio pronaći podatke o Valenteinu te ne mogu potvrditi je li on bio župnik u Garešnici, no poznato mi je da je u to vrijeme župnik u Oborovu bio Gjuro Magjar. Dakle, u vrijeme pravaškoga raskola Tomac sigurno nije bio kapelan u Oborovu.

⁸³ Matković, *Čista stranka prava*, 57.-60.

vidljive i ideološko-političke razlike, koje će te pravaške skupine podijeliti u dva oprečna svijeta. Ono što je u trenutku raskola izrazito karakteriziralo domovinaše, te što će s vremenom utjecati na njihov ideološko-politički zaokret od pravaštva, bila je njihova odlučnost da uspostave politički savez s Neodvisnom narodnom strankom,⁸⁴ čija je nagodbenjačka tradicija u državnompravnog smislu te jugoslavenska tradicija u nacionalnom bila suprotna dvama temeljnim pravaškim načelima: negaciji zakonitosti Hrvatsko-ugarske nagodbe i negaciji postojanja srpskog naroda u hrvatskim zemljama.⁸⁵

Slika 3. DR. ANTE STARČEVIĆ (Hrvatski državni arhiv (HDA), fond: 1443, Zbirka portreta javnih i kulturnih djelatnika 19. i 20. stoljeća, signatura: 1055)

Koliko god je Tomac sebe predstavljao kao čovjeka koji u skladu s naputcima Ante Starčevića slijedi ideje, a ne ljude,⁸⁶ on se kao temperamentna, emotivna narav barem u jednakoj mjeri bio spreman zanijeti ljudima koliko i idejama. Nakon raskola Tomac je pristao uz Čistu stranku prava samo zbog Ante Starčevića, koji mu je zajedno „sa svojim programom izvadjenim iz duše hrvatskog naroda” bio „politička buzola, moje političko evanđelje do zadnjega daha”. U Josipa Franka u početku nije imao povjerenja, te je intimno vjerovao Frankovim, ali i Starčevićevim protivnicima, među kojima je bilo ljudi za koje bi Tomac „dao sve, za koje bi bio skočio i u samu vatru” u uvjerenju da je Josip Frank krivac za pravaški raskol. Sumnjati u Franka prestao je tek na Starčevićevu pogrebu u Zagrebu, u ožujku 1896. godine, kada je čuo snažan Frankov govor nad Starčevićevim grobom, a zatim i Frankovu muževnu obranu svoga poštenja na neuspje-

⁸⁴ Isto, 61.-63.

⁸⁵ Mislav Gabelica, „Ideološke razlike između milinovačkih i frankovačkih pravaša uoči Prvog svjetskog rata (1908.–1914.)”, ZR: *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*, ur. Zdravka Jelaska Marijan i Zlatko Matijević, Zagreb, 2013., 283.-284.

⁸⁶ Tomac, „Što je Starčević sazidao, Starčevići hoće porušiti”, *Hrvatska zastava* (Zagreb), 7. 5. 1908., 1.-2.

loj pravaškoj pomirbenoj skupštini. Jednom kada ga je prigrlio, Tomac će ostati Franku odan do kraja njegova životnog puta.⁸⁷

U vezi s njegovanjem Starčevićeva kulta Tomac je gorko zamjerao onim pravašima koji su se nakon raskola toga kulta odrekli, pa je još 1905. godine, deset godina nakon raskola, zamjerio nekadašnjem pravaškom bardu, domovinašu Augustu Harambašiću, što je nakon raskola o Starčeviću objavio pogrđnu pjesmu.⁸⁸ Čista stranka prava je i inače svoj stranački identitet gradila gotovo isključivo na političkoj baštini Ante Starčevića, dok je lik i djelo drugog od pravaških Dioskura, Eugena Kvaternika, svjesno zapostavljala. Za razliku od Čiste stranke prava, domovinaši su zbog osobne povrijeđenosti Starčevićim napuštanjem njihove stranke,⁸⁹ kao i zbog činjenice da se Ante Starčević nalazio na zastavi koja se vijorila u

⁸⁷ Ivica Miškulin, „Pravaš i svećenik – skica za portret Jurja Tomca”, ZR: *Pravaška misao i politika*, ur. Jasna Turkalj, Zagreb, 2007., 264.-266.; „Izjave”, *Hrvatsko pravo*, 4. 4. 1896., 2.

⁸⁸ *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije petogodišta 1901.–1906.*, svezak 5., dio 1., Zagreb, 1905., 356. Riječ je o pjesmi posvećenoj „Biskupu Strossmayeru”, gdje se između ostalih nalaze i ovi stihovi:

„U prah su sad već pali proroci krivi.

Smrvljeni leže na tlu lažni kumiri.

Ti se još uvijek dižeš k nebu visoko.

Biskupe slavni!

Zalud je nizka zloba lukavo htjela.

Srušiti Tebe s veljeg položaja Tvoga.

Nije se nikad pravo mogla ni taknut.

Koljena Tvojih!”

August Harambašić, „Biskupu Strossmayeru”, *Obzor*, 19. 3. 1897., 1. Jasno je da su se nazivi: „krivi proroci”, „lažni kumiri” i „nizka zloba”, koji su bili nedostojni Strossmayera i htjeli ga srušiti s njegova „veljega položaja”, odnosili na Starčevića.

⁸⁹ Karakterističan je Harambašićev odgovor Tomcu na njegovo navedeno prozivanje da je napisao pogrđnu pjesmu o Starčeviću. U odgovoru, u kojem su se miješali povrijeđenost, te prkos i tuga zabludjeloga sina, Harambašić je rekao: „Istina, pred licem Boga i svoga naroda izjavljujem, da sam ja pjesmu biskupu Strossmayeru spjevao zato, da ponizim dra. Antuna Starčevića, ali sam imao i pravo, jer je taj Ante Starčević, koga smo mi vjerno služili i koga smo mi uzdržavali, jer je taj čovjek o nama kazao, da smo mi pripuzi i izdajice, valjda zato, što smo njegovu slavu i popularnost širili u narodu hrvatskom. Onda sam ja rekao: I ako si ti sto puta dr. Ante Starčević, ja sam dr. August Harambašić, pa ću ti dati šilo za ognjilo, i tebi i svakomu, ako budete neopravdano navaljivali na mene i na moje prijatelje. To i sada izjavljujem. I ako baš budete htjeli i ako Bog da, doći će vrijeme, da narodu razbistrimo sve, što mu nismo htjeli kazati o dru. Anti Starčeviću, jer su neki umjereniji između nas rekli, da hrvatski narod treba da ima svoj politički ideal i svoga političkog sveca i taj, da bi morao ostati onaj dr. Ante Starčević, koji nije kroz 30 godina znao upoznati svoje najbolje prijatelje, koji su za njega vjerno i požrtvovno radili, već im je nakon punih 30 godina dobio, da su lopovi, pripuzi i prodane mješine, a s tim je lopovima, pripuzima i prodanim mješinama zajedno radio i iz jedne zdjele jeo punih 30 godina”. *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije petogodišta 1901.–1906.*, svezak 5., dio 1., Zagreb, 1905., 357.-358.

taboru njihovih političkih protivnika, pri svojoj identifikaciji jače isticali Kvaternika. Poslije će ovaj dio pravaša likom Kvaternika, koji je poginuo u protuaustrijskoj buni u Rakovici, opravdavati i svoju mađaronsku i protuaustrijsku politiku.⁹⁰

Svjetonazorski profil Čiste stranke prava

Još jedan od razloga koji je Tomca izrazito odbijao od domovinaša i privlačio frankovcima bila je osnovana sumnja, koja se u hrvatskoj javnosti pojavila neposredno nakon raskola, da čelnik domovinaškog krila Stranke prava, Fran Folnegović, pripada masonskoj organizaciji.⁹¹ Ova je sumnja imala dvostruku, i političku i vjersku dimenziju. Ne samo da je slobodno zidarstvo bilo organizacija na koju se oslanjao mađarski imperijalizam,⁹² nego je u ovo vrijeme, krajem 19. stoljeća, u učenju Katoličke Crkve masonstvo, „ta nečista pošast” koja je pripadala „kraljevstvu Sotone”, predstavljala sliku istinskog neprijatelja te Crkve.⁹³ Budući da je u ovo vrijeme u društveno nerazvijenoj banskoj Hrvatskoj vladala percepcija da „svećenički stališ” ima ključnu političku ulogu u hrvatskom društvu, neki su tvrdili da „ona stranka prevladuje kod nas, uz koju stoji hrvatsko svećenstvo”.⁹⁴ Drugi su slično tvrdili da je „danas u Hrvatskoj baš taj stališ pozvan, da igra najvažniju rolu u borbi za narodna prava”.⁹⁵ Jasno je i da je ova vjerska dimenzija zalazila u političko područje.

Tomac je u prosincu 1895. godine pisao da u pravaškom raskolu vidi i Božji blagoslov, jer je njime Folnegović „razkrinkan kao mason”, koji je htio da se „u stranku prava uvuče framasonska kuga” pa da stranka svoje geslo „Bog i Hrvati” zamijeni framasonskim geslom „Vrag i robstvo”.⁹⁶ Nešto poslije, u veljači 1896. godine, Tomac je reagirao na pisanje župnika u Velikom Grđevcu, domovinaša Josipa Šafrana, koji je u članku o odnosu vjere i pravaške stranke nastojao relativizirati važnost mogu-

⁹⁰ S. Matković, „Valorizacija Eugena Kvaternika u svjetlu pravaških ideologija i hrvatske historiografije od kraja 19. stoljeća do 1918”, u: Isti, *Izabrani portreti pravaša: prilozi hrvatskoj političkoj povijesti*, Zagreb, 2011., 24.-27., 29.-34.

⁹¹ O pripadnosti Folnegovića masoneriji vidi: S. Matković, *Čista stranka prava*, 63.

⁹² Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb, 1973., 304.

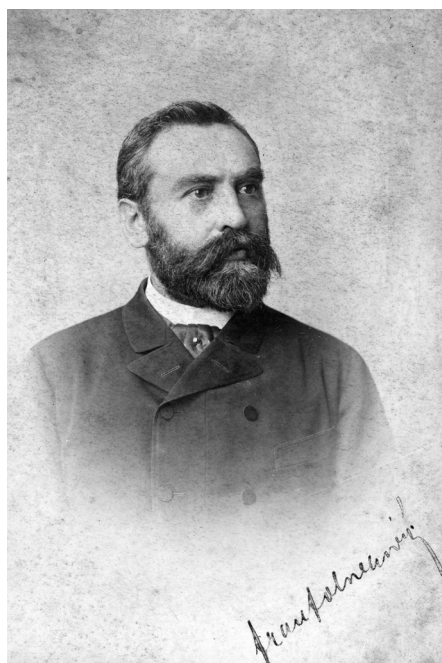
⁹³ Jedin (ur.), *Velika povijest Crkve*, VI./ 2, 208.-209.

⁹⁴ Josip Šafran, „Stranka prava i vjera”, *Hrvatska domovina* (Zagreb), 12. 2. 1896., 1.

⁹⁵ Fran Folnegović, *Otvorite oči!*, Zagreb, 1896., 111.

⁹⁶ „Izjave”, *Hrvatsko pravo*, 7. 12. 1895., 3.

će Folnegovićeve pripadnosti masonima. Šafran je, naime, ustvrdio da član Stranke prava, kao isključivo političke, državopravne stranke, „može biti svaki Hrvat, bio on ma koje vjere”, jednako neki gorljiv katolički svećenik, kao i Josip Frank „o kom kažu da je confessionslos”, ili Fran Folnegović, „o kom dapače pričaju da se zaletio u tor zagrebačkih framasona”. Dok god to Stranka prava nema u svom programu, smatrao je dalje Šafran, ona nema ništa s tim što se u njoj nalazi, primjerice, Erazmo Barčić, koji privatno podupire uvođenje civilnog braka u Hrvatsku, ili pak Folnegović, koji privatno možda želi „s drugovi (da) gradi u Zagrebu framasonsku ložu”. Zato svaki Hrvat komu je vjera sveta, završio je Šafran, mirne savjesti može biti član Stranke prava u kojoj se nalazi jedan Barčić, „sa svojom civilnom ženidbom” i jedan Folnegović, „oboružan slobodnozidarskom žlicom i kladivcem”.⁹⁷

Slika 4. FRAN FOLNEGOVIĆ
(HDA, f. 1443, sg. 1105)

U svojoj reakciji Tomac se složio sa Šafranom da vjerska pripadnost ne bi trebala imati utjecaj na pripadnost Stranci prava, ali samo ako se to odnosi na „braću grčko-iztočnu i Muhamedovce”, a ne i na „konfessionslos” i „framasona”. Jer jedno od načela pravaške stranke, smatrao je Tomac, „gojenje (je) čistog vjerskoga čuvstva”, pa bi ona iz svoje sredine trebala izbaciti svakoga tko djeluje protiv njezinih načela, jednako one „soja a la Barčić sa svojom civilnom ženidbom” kao i one koji su „confessionslos”, a ponajviše framasona, „kojima je svrha ,boj proti Bogu”. U suprotnom, Stranka prava bi od sebe odbila vjernike i katoličko svećenstvo, te bi ostala bez Božjeg blagoslova, „bez kojega nema niti sreće, niti napredka, niti slobode mojoj miloj, predragoj domovini Hrvatskoj”.⁹⁸

⁹⁷ Šafran, „Stranka prava i vjera”, 1.

⁹⁸ Juraj Tomac, „Stranka prava i vjera”, *Hrvatsko pravo*, 20. 2. 1896., 2.

Dojmljivo je da je u ovoj polemici, vođenoj u veljači 1896. godine, Tomac gotovo posve prihvatio Šafranov argument o jednakosti Folnegovićeve masonstva i Frankova „confessionslos”, odnosno bezvjerstva, navodeći da bi i bezvjernike trebalo izbaciti iz pravaške stranke. To potvrđuje i njegov navod da je u početku osjećao nepovjerenje prema Franku, kojega je tek u ožujku 1896. godine potpuno prihvatio. Što se tiče Frankova bezvjerstva, riječ je bila o tome da je Frank podrijetlom bio Židov, koji se kanio oženiti katolkinjom Olgom Rojčević. Budući da u banskoj Hrvatskoj sve do raspada Monarhije nije postojala mogućnost sklapanja građanskoga braka, brak se između pripadnika židovske i katoličke vjere zbog pritiska Katoličke Crkve mogao sklopiti jedino prelaskom supružnika židovske na katoličku vjeru.⁹⁹ Sve do 1895. godine, kada je uveden u užu Ugarsku, građanski brak u Austro-Ugarskoj Monarhiji mogao se sklopiti samo u austrijskom dijelu države, u kojem je od 1870. godine građanski brak „po nuždi” bio omogućen i osobama koje ne pripadaju nijednoj priznatoj vjeri, podrazumijevajući ovdje i bezvjerce („konfessionslos”).¹⁰⁰ Ne želeći se odreći svoje vjere prelaskom na vjeru svoga bračnog druga, Josip Frank i Olga Rojčević su 1873. godine u Beču zasnovali građanski brak, pri čemu su se oboje izjasnili kao „konfessionslos”.¹⁰¹ No, već iduće, 1874. godine, želeći svojoj obitelji osigurati što bolje životne uvjete u Hrvatskoj, Frank se krstio u zagrebačkoj crkvi sv. Marka.¹⁰²

U sljedećem razdoblju Frankova bezvjernička epizoda, uz podsjećanje na njegovo židovsko podrijetlo, postala je čestim razlogom napada njegovih političkih protivnika.¹⁰³ Pritom je protivnički tisak izričito pozivao frankovačke svećenike – „kojima je Jozef Frank idol, a njegovo Hrvatsko pravo sveto pismo”, poimence Jurja Tomca, koji „toliko obožava Jozefa Franka, da ga je u saboru prisposodobio sa samim Isusom Kristom”¹⁰⁴ – da kao „dobri

⁹⁹ Ljiljana Dobrovšak, „Emancipacija Židova u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji u 19. stoljeću” *Radovi zavoda za hrvatsku povijest*, god. 37 (2005.), 139.-142.

¹⁰⁰ Lj. Dobrovšak, „Ženidbeno (bračno) pravo u 19. stoljeću u Hrvatskoj”, *Croatia Christiana periodica*, god. 29 (2005.), br. 56., 79., 84.-87.; Bertold Eisner, *Međunarodno, međupokrajinsko (interlokalno) i međuvjersko bračno pravo Kraljevine Jugoslavije*, Zagreb, 1933., 6.

¹⁰¹ „Franko-furtimaški ideal”, *Svjetlost* (Vinkovci), 19. 9. 1909., 3.

¹⁰² S. Matković, *Čista stranka prava*, 23.

¹⁰³ Marija Vulesica, *Nastanak političkog antisemitizma u Hrvatskoj i Slavoniji 1879.–1906.*, Zagreb, 2024., 156.; Folnegović, *Otvorite oči!*, 115.

¹⁰⁴ Tomac nikada nije prisposodobio Franka s Isusom. Ova lažna tvrdnja nabujala je iz druge lažne tvrdnje, da je Tomac na pučkoj skupštini u Dugom Selu, 1903., „Isusa Krista proglasio

katolici” osude Frankovo bezvjerstvo.¹⁰⁵ Juraj Tomac je o tome šutio, no nije prestajao kritizirati masonstvo, osobito u vezi s tvrdnjama da je njegov politički uzor, Ante Starčević, bio povezan s masonerijom.

Naime, nastojeći se opravdati i svoje nedvojbene dodire s masonima prikazati kao bezazlene, tvrdnju o povezanosti Starčevića s masonerijom iznio je Folnegović u svojoj brošuri *Otvorite oči!*, objavljenoj 1896. godine. U njoj je Folnegović ustvrdio da je Starčević bio svjestan značenja masonstva u kreiranju svjetske i hrvatske politike, zbog čega da je dao zadatak Folnegoviću da se upozna s masonstvom i vidi bi li se ono moglo upotrijebiti u hrvatskom nacionalnom interesu.¹⁰⁶ Kako je, osim toga, u toj brošuri i oklevetao vodeće frankovce, Josipa Franka, Milu Starčevića te Eugena Kumičića, Folnegović je bio tužen, te je u parnici vođenoj u lipnju 1898. godine proglašen krivim zbog uvrede njihova poštenja.¹⁰⁷ Ovakva je presuda u dijelu javnosti stvorila dojam kako je njome dokazano da Ante Starčević nije imao nikakve veze s masonerijom.¹⁰⁸

Međutim, priča je vraćena na početak 1917. godine, kada je hrvatski povjesničar i arhivist Ivan Bojničić, jedan od osnivača hrvatske masonske lože *Hrvatska vila*, kojoj je, čini se, pripadao i Folnegović, objavio knjigu *Die Freimaurerloge „Ljubav Bližnjega” in Zagreb (Masonska loža Ljubav bližnjega u Zagrebu)*. U njoj je ustvrdio da je Folnegović stupio u masonsku organizaciju „s izričitim pristankom stranačkog vođe Ante Starčevića”, koji je za osnutak jedne hrvatske masonske lože „vezao izvjesne političke nade”, pri čemu je i „sam pregovarao s osnivačima te lože”,¹⁰⁹ odnosno *Hrvatske*

Starčevićancem”. Zbog te se tvrdnje Tomac morao opravdavati pred biskupom Posilovićem, koji se tim opravdanjem zadovoljio. Tomac je na toj skupštini rekao da kad bi Isus sada došao u Hrvatsku i želio se upustiti u političku borbu, on bi se borio za ista načela za koja se borio kao „učitelj svijeta”: za istinu, pravdu i ljubav, pa bi stupio u Čistu stranku prava, koja se također bori za ta načela. *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije petogodišta 1906.–1911.*, svezak 2., dio 1., Zagreb, 1907., 570.

¹⁰⁵ „Franko-furtimaški ideal”, *Svetlost*, 19. 9. 1909., 3.

¹⁰⁶ Folnegović, *Otvorite oči!*, 111.–118.

¹⁰⁷ Vidi članke: „Tiskovna parnica”, *Hrvatsko pravo*, od 15. 6. 1898., 3. do 18. 6. 1898., 1.; „Konačni predlog g. Evgenija Kumičića”, *Hrvatsko pravo*, 21. 6. 1898., 1.–2.; te „Odsudjeno domovinaštvo”, *Hrvatsko pravo*, 22. 6. 1898., 1.

¹⁰⁸ S. Matković, *Čista stranka prava*, 63.

¹⁰⁹ Ivan Bojničić, *Die Freimaurerloge „Ljubav Bližnjega” in Zagreb*, Zagreb, 1917., 43. „Es muss hervorgehoben werden, dass Bruder Folnegović mit ausdrücklicher Zustimmung des Parteiführers Anton Starčević dem Bunde beigetreten ist. Starčević, welcher an die Gründung einer Loge in Kroatien gewisse politische Hoffnungen geknüpft haben mag, hat selbst mit den Gründern der Loge darüber verhandelt”.

vile. Oslanjajući se na ovu Bojničićevu tvrdnju,¹¹⁰ Josip Andrić je u romanu *Svega svijeta dika*, koji je tijekom 1926. godine u nastavcima izlazio u klerikalnim *Seljačkim novinama*,¹¹¹ u zamišljenom dijalogu pravaša i masona zlonamjerno naveo da su pravaši „vrlo zaslužni za slobodno zidarstvo u Hrvatskoj”, da je Ante Starčević „s odobravanjem pratio rad onih naših slobodnozidarskih prvaka, koji su godine 1892. osnivali ovdje u Zagrebu ovu našu slobodnozidarsku ložu”, da je on „dapače vodio dogovore s osnivačima lože i polagao mnoge nade u nas slobodne zidare”, te da je pristao da u tu ložu stupi stranački prvak, Folnegović. Zamišljeni dijalog završen je konstatacijom da su pravaši uvijek spremni podupirati slobodno zidarstvo, jer „duh Ante Starčevića koji živi u nama, slagao se i slagat će se uvijek sa slobodnozidarskim duhom”.¹¹²

U reakciji na ovaj tekst Tomac je opovrgnuo tvrdnje o Starčevićевой vezi s masonima ističući upravo suprotno, da je Starčević s Folnegovićem i prekinuo zbog njegova masonstva, te je primijetio da je Andrić otišao dalje od Folnegovića, koji ni „u žestini one strančarske borbe” u brošuri *Otvorite oči!* nije spomenuo Starčevićeve osobne dogovore s masonima.¹¹³ Andrić mu je odgovorio da je taj podatak prenio iz Bojničićeve knjige, koja, navodno, nije bila namijenjena javnosti, nego je „pisana samo za slobodne zidare”, što je trebalo jamčiti njezinu objektivnost.¹¹⁴ Tomac je ponovio da bi Folnegović, kad bi zaista bila istina ono što Bojničić piše, u žaru borbe sigurno raskrinkao Starčevića. Dopustio je da je Folnegović mogao svom masonskom drugu Bojničiću zbog isticanja vlastite važnosti došapnuti da pristupa organizaciji uz Starčevićev blagoslov, te je zaključio da Starčevićev značaj jamči da je on do smrti ostao vjeran svomu geslu: Bog i Hrvati.¹¹⁵ Andrić je primijetio da su Tomac i njemu slični „još uvijek tako zaneseni za osobu Starčevićevu, da još ni sada neće da vide, da je Starčević u mnogočem i idejno i stvarno zastranio”, te da je on „bio liberalac”, a već kao takav „u službi framasunskih ideja, jer su liberalizam i stvorili framasuni”.

¹¹⁰ Josip Andrić, „Pravaštvo i framasunstvo”, *Seljačke novine* (Zagreb), 10. 9. 1926, 2.

¹¹¹ Književnik, glazbenik i jezikoslovac Josip Andrić u to je vrijeme bio urednik *Seljačkih novina*, lista jugoslavenski orijentirane klerikalne Hrvatske pučke stranke. Vidi: Nedjeljko Mihanović i Julije Njikoš, „Andrić, Josip”, *Hrvatski biografski leksikon*, 1. svezak, Zagreb, 1983.

¹¹² Josip Andrić, „Svega svijeta dika”, *Seljačke novine*, 27. 8. 1926., 6.

¹¹³ J. Tomac, „Kleveta na djelu ili dr. Josip Andrić”, *Hrvatsko pravo*, 3. 9. 1926., 2.-3.

¹¹⁴ J. Andrić, „Pravaštvo i framasunstvo”, *Seljačke novine*, 10. 9. 1926. 2.

¹¹⁵ J. Tomac, „Pravaštvo i framasunstvo”, *Hrvatsko pravo*, 25. 9. 1926., 3-4.

Upravo zato što je Starčević bio liberal, zaključio je Andrić, moguće je da su mu masoni prišli i objasnili koju korist bi stranka mogla imati od Folnegovičeva članstva u organizaciji, te je upravo zbog toga i moguće da je Starčević tu ponudu prihvatio.¹¹⁶

Jedan od uzroka dilemi, je li Starčević bio liberal ili konzervativac, svakako je u tome što je Starčević javno djelujući tijekom nekoliko desetljeća stvorio golem opus, različit po formi, svrsi i potrebi pisanja, te unutarnjim i vanjskopolitičkim okolnostima koje su utjecale na njegovo djelovanje, zbog čega je teško otkriti njegovo dosljedno, temeljno stajalište o svjetonazorskim pitanjima.¹¹⁷ Osim ove vremenske dimenzije, uzrok ovoj dilemi treba tražiti i u tome što je za Starčevića svjetonazorsko pitanje bilo od drugorazredne važnosti, dok je za njega najveću važnost imalo nacionalno-političko pitanje, o čemu se nakon svoje mladenačke, ilirske faze više nije kolebao. Sličnu pojavu možemo zapaziti i u onodobnom stranačkom životu banske Hrvatske. Iz polemike Tomca sa Šafranom mogao bi se steći dojam da je nakon raskola matična Stranka prava zauzela položaj na liberalnijoj, a Čista stranka prava na konzervativnijoj strani svjetonazorskog spektra u banskoj Hrvatskoj. No, daljnji slijed događaja pokazao je upravo suprotne tendencije, čemu je uzrok bilo neriješeno nacionalno-političko pitanje u Hrvatskoj, koje se u stranačkim programima nametnulo kao pitanje od prvorazrednog značenja, a kojem su svjetonazorska pitanja bila samo potpora. Dok god u Hrvatskoj nije bilo kvalitetno i zadovoljavajuće riješeno nacionalno-političko pitanje, nije bila moguća ni načelna svjetonazorska borba, nego je bila tek riječ o trenutačnim savezima neke od političkih stranaka s nekim od svjetonazora.

Matična Stranka prava vrlo se brzo riješila neugodnog tereta, odnosno Folnegovića, tako što ga je uklonila iz politike,¹¹⁸ te se do kraja stoljeća, u savezu s obzoraškom Neodvisnom narodnom strankom profilirala kao oslonac politike Katoličke Crkve u Hrvatskoj. Također, isticala se, primjericu, u otporu civilnom braku,¹¹⁹ u iniciranju kršćansko socijalnog radničkog pokreta,¹²⁰ u uspostavljanju „tjesne povezanosti” pa i identifikacije

¹¹⁶ J. Andrić, „Framasunstvo i Starčević”, *Seljačke novine*, 8. 10. 1926., 2-3.

¹¹⁷ Tomislav Ladan, „Ante Starčević”, u: Ante Starčević, *Politički spisi* (izbor Tomislav Ladan), Zagreb, 1971., 25.-26.

¹¹⁸ S. Matković, *Čista stranka prava*, 72.

¹¹⁹ *Isto*, 80.-85.

¹²⁰ *Isto*, 233.-234.

hrvatske nacionalne i katoličke vjerske ideje,¹²¹ te njegujući i podupirući usporedo s time i Katoličkoj Crkvi blizak antisemitizam.¹²² Takva je politika ovim strankama osigurala potporu većeg dijela katoličkog svećenstva, čiji se politički utjecaj smatrao ključnim za uspjeh tih stranaka.¹²³ U isto vrijeme Čista stranka prava je zauzela položaj na liberalnijoj strani hrvatskog svjetonazorskog spektra, te su je vrlo brzo nakon pravaškog raskola iz redova protivničke, domovinaške stranke i njezinih obzoraških saveznika okarakterizirali ne samo kao židovsku, nego i kao bezvjersku stranku.¹²⁴

Ove su se ocjene djelomično odnosile na vođu stranke, Josipa Franka, njegovo židovsko podrijetlo i bezvjersku fazu, a dijelom na odnos prema antisemitizmu i vjerskom pitanju čitave stranke. Što se tiče stajališta o antisemitizmu, Čista stranka prava je izričito i odlučno odbacivala antisemitizam svojih protivnika, ocjenjujući ga kao štetnu pojavu u hrvatskom društvu.¹²⁵ Međutim, i među njezinim pristašama bilo je pojedinaca, pa i iz stranačkog vrha, koji su jedino zbog poštovanja prema Franku izbjegavali antisemitske istupe, te koji su se nakon raskida s Frankom i Čistom strankom prava pridružili antisemitskoj hajci na Franka.¹²⁶ Pritom nije bila riječ samo o tome da je u tadašnjoj hrvatskoj javnosti antisemitska retorika mogla osigurati brze i jeftine političke bodove, nego je prema svemu sudeći na sam razlaz potonjih s Frankom znatno utjecao i njihov antisemitizam.¹²⁷ Ocjena protivnika o bezvjerstvu Čiste stranke prava, kada se nije odnosila na stranačkog vođu Josipa Franka, ticala se temeljnog pravaškog nacionalnog načela koje je ta stranka zastupala, da vjera ne čini naciju, te na učenju da Hrvati nisu samo katolici, nego i svi pravoslavni i muslimani u hrvatskim

¹²¹ Mario Strecha, „*Mi smo Hrvati i katolici...*” *Prvi hrvatski katolički kongres 1900.*, Zagreb, 2008., 90.-91.

¹²² Iz *Velike povijesti crkve*, VI/2, može se iščitati da je u to vrijeme vrh Katoličke Crkve, utjelovljen u državnom tajniku Sv. Stolice, Rampolli, bio protivan „radikalnom antisemitizmu” (48.), koji je postojao u „katolicizmima” pojedinih zemalja, osobito francuskom (104) i austrijskom (196).

¹²³ S. Matković, *Čista stranka prava*, 73.-78.; Marija Vulesica, *Nastanak političkog antisemitizma u Hrvatskoj i Slavoniji 1879.–1906.*, Zagreb, 2024., 127.-160.

¹²⁴ Vulesica, *Nastanak političkog antisemitizma u Hrvatskoj i Slavoniji 1879.–1906.*, 156.

¹²⁵ Ljiljana Dobrovšak, *Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća (za vrijeme Dreyfusove afere od 1894. do 1899.)*, magistarski rad, Zagreb, 2003., 70.; Vulesica, *Nastanak političkog antisemitizma u Hrvatskoj i Slavoniji 1879.–1906.*, 159.-160.

¹²⁶ S. Matković, *Čista stranka prava*, 124.

¹²⁷ Fran Novak, „Periculum in mora”, *Hrvatsko pravo*, 18. 10. 1909., 1.

zemljama.¹²⁸ Ovo su načelo i učenje, te na njima utemeljena politika, upućivali na frankovačko uvjerenje da su sve religije jednakovrijedne, odnosno na religiozni indiferentizam, koji je Katolička Crkva još u prvoj polovici 19. stoljeća ocijenila kao jedan od grijeha modernog, liberalnog društva,¹²⁹ a koji se pojam koristio i kao oznaka za vjersku ravnodušnost.¹³⁰

O odnosu Čiste stranke prava prema vjerskom pitanju na prvoj je stranačkoj skupštini, održanoj u travnju 1897. godine, referat održao mladi svećenik Stipe Vučetić. U referatu je veličao vrijednost vjere u Boga, koja da je temelj ljudske egzistencije, moralnog poretka, društvenog života i ljudskog napretka. Pozvao je na borbu „proti bezboštva, koje nam se kušalo narinuti framasonstvom, a namiguje civilnim brakom”. Pritom „svaka vjera daje duši ljudskoj poštenja, istine i ljubavi za svoje pristaše”, odnosno ni jedna od njih „nije uzela monopola poštenja, istine i ljubavi”. Pripadnici svih vjera trebaju zajednički raditi za slobodu Hrvatske. Duhovni temelj Čiste stranke prava je „harmonija između religija koje postoje u Hrvatskoj”, a ne „po antisemitsku, bilo obzorašku ili domovinašku: mrzi inovjerce, mrzi židove. To je poganština, zrela za surove ljude bez moralnog odgovora”. Ipak, Vučetić je u ime Čiste stranke prava katoličku vjeru pretpostavio drugim vjerama, rekavši da Čista stranka prava „predpostaviv katoličku vjeru temeljnom, sačinjava otačbenički savez sviju vjera proti bezvjerstva i demoralizacije”.¹³¹ U svom je referatu Vučetić riječima o „harmoniji između religija” iznio stranačko učenje o viševjerskoj hrvatskoj naciji. Usto je odbacio antisemitizam kao moderno poganstvo, te sve tri dimenzije bezvjerstva. Pravnu dimenziju, koja „namiguje civilnim brakom”, te koja je čelniku njegove stranke omogućila da se oženi katolkinjom, odlučno je odbacio. Bezvjerstvo koje se očituje kao vjerska ravnodušnost odbacio je žarkim veličanjem vrijednosti vjere u Boga. Uvjerenje da su sve religije jednako vrijedne Vučetić je odbacio tvrdnjom da je katolička vjera „temeljna” nasuprot drugim vjerama.

¹²⁸ O tomu, s posebnim osvrtom na odnos pravaštva i Čiste stranke prava prema islamu, vidi: Zlatko Hasanbegović, „Islam i muslimani u pravaškoj ideologiji: o pokušaju gradnje „pravaške” džamije u Zagrebu 1908”, u: J. Turkalj, Z. Matijević, S. Matković (ur.), *Pravaška misao i politika*, Zagreb, 2007., 87.-96.

¹²⁹ Hubert Jedin (ur.), *Velika povijest Crkve*, VI. svezak/ 1. polusvezak, Zagreb, 1987., 328.-330., 730.

¹³⁰ Lino Veljak, „Agnosticizam i vjerski indiferentizam”, *Diacovensia*, god. 21 (2013.), br. 2., 239.-240.

¹³¹ „Skupština Čiste stranke prava”, *Hrvatsko pravo*, 26. 4. 1897., 1-2.

Čista stranka prava je i poslije kritizirala vjersku ravnodušnost, ističući nasuprot svojim svjetonazorskim protivnicima da je upravo njihovo temeljno svjetonazorsko načelo, potreba harmonije među vjerama, jamstvo da do vjerske ravnodušnosti neće doći. Jer upravo je „mračnjaštvo”, stvoreno iz sukoba religija, „rodilo indiferentizam”, a pravaši ne mogu biti indiferentni „jer tko se vjere stidi nije čovjek”.¹³² Pritom, naravno, nije bila riječ o apstraktnoj vjeri u Boga, nego o uvjerenju da se u Njega ne može vjerovati ako se ne pripada jednoj od vjerskih zajednica, odnosno Crkava.¹³³ S druge strane uvjerenje o prvenstvu katoličke vjere nad drugim, načelno ravnopravnim vjerama, izviralo je iz djelovanja Čiste stranke prava u većinski katoličkoj banskoj Hrvatskoj. Tako je ta stranka zastupala doduše stajalište o rastavljenosti i međusobnoj neovisnosti državne i crkvene vlasti, ali smatrala je i da ove vlasti moraju djelovati „sporazumno u ljubavi i slozi”, odnosno da postoje poslovi, kao što je pitanje vjerski mješovitih brakova, u kojima država mora djelovati u sporazumu upravo s Katoličkom Crkvom, a ne s bilo kojom drugom vjerskom zajednicom.¹³⁴

U izjavama pristaša Čiste stranke prava ponekad se sintagmi viševjerski hrvatski narod, uime liberalnog načela – prema kojemu su „svi slojevi pučanstva, koji u hrvatskih krajeva prebivaju” neovisno o vjeri Hrvati – pribrajala i „mozaična”, odnosno židovska vjera.¹³⁵ Ipak, češće se govorilo o Hrvatima samo triju vjera, katoličkoj, pravoslavnoj i muslimanskoj, te su frankovci hrvatsku naciju, barem podsvjesno, vjerojatno percipirali kao dominantno etnički, a ne građanski model nacije,¹³⁶ iako je, kako ćemo poslije vidjeti, bilo elemenata i za suprotnu tvrdnju.¹³⁷ I u slučaju kada su Židovi izričito promatrani kao strano tijelo mimo trovjerski ustrojene hrvatske nacije, pristaše Čiste stranke prava govorili su da „nije nitko za to pošten,

¹³² Hasanbegović, „Islam i muslimani u pravaškoj ideologiji”, 95.

¹³³ *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije petogodišta 1901.–1906.*, svezak 5., dio 2., 1109.

¹³⁴ *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije petogodišta 1901.–1906.*, svezak 5., dio 2., Zagreb, 1906., 1108.-1111.

¹³⁵ S. Matković, *Čista stranka prava*, 120.

¹³⁶ O konstitutivnim teorijama nacije vidi: Slaven Ravlić, *Suvremene političke ideologije*, Zagreb, 2003., 202.-204

¹³⁷ U hrvatskoj znanosti postoji dilema, je li sam Starčević svoje poimanje hrvatske nacije temeljio primarno na etničkom ili građanskom modelu. Vidi npr.: Pavo Barišić, *Filozofija prava Ante Starčevića*, Zagreb, 1996., 55.-56., te suprotno mišljenje: Mislav Gabelica, „U povodu 200. godišnjice rođenja dr. Ante Starčevića”, *Pilar*, god. XVIII (2023.), br. 33, 147.-150.

što je katolik, niti je itko za to nepošten, što je izraeličanin”, dodajući da će „hrvatskom narodu” u borbi za oslobođenje dobro doći „ne samo židov, već i crni ciganin, samo ako nam hoće pomoći”.¹³⁸

Na svjetonazorskom spektru Čista stranka prava usidрила se otprilike u njegovu središnjem dijelu. Konzervativnija od nje bila je domovinaško-obzoraška koalicija, a liberalniji su bili malobrojni socijaldemokrati, koji su negiranjem privatnog vlasništva zapravo već nadrasli liberalni svjetonazor, te režimska Narodna stranka, kojom je čvrstom rukom upravljao hrvatski ban Dragutin Khuen-Héderváry, eksponent ugarske vlade koju je sastavljala mađarska Liberalna stranka. Nešto poslije na ovu će se stranu svjetonazorskog spektra ugurati i Napredna omladina, odnosno Hrvatska (pučka) napredna stranka, koja će i domovinaško-obzorašku koaliciju pogurati na liberalniju stranu. Na središnjem dijelu svjetonazorskog spektra Čista stranka prava održavala se trudeći se balansirati između svoga konzervativnog krila, koje je uglavnom činilo hrvatsko katoličko svećenstvo, a među kojima se nalazio i Juraj Tomac, te liberalnog krila, na čijem se čelu kao neosporni stranački autoritet nalazio Josip Frank. On je podupirao nove umjetničke smjerove¹³⁹ i svojom karizmom oko stranke okupljao krug slobodoumih umjetnika i intelektualaca, poput A. G. Matoša, Milana Ogrizovića i Ise Kršnjavija. Oni su stranci davali sjaj kojim je ova privlačila brojnu, liberalno orijentiranu mladež.¹⁴⁰

O postojanju dvaju svjetonazorski suprotstavljenih ogranaka u Čistoj stranci prava, koji se, doduše, nikada nisu razvili u organizirane frakcije, svjedoči i činjenica da je u isti mah Josip Frank mogao pun optimizma gledati rađanje „novog, znamenitog vremena”. U tom vremenu, prema njegovu mišljenju, „genij čovječanstva napreduje, rješava najteže probleme” te se očituje „djelovanje svjetskoga duha”, koji jamči pobjedu nacionalnog načela.¹⁴¹ S druge strane, frankovački svećenik Ivan Nepomuk Jemeršić pesimistički je gledao na to isto doba te ističe da ono pogoduje samo kru-

¹³⁸ „Dva dana ili manifestacija pravaške misli”, *Hrvatsko pravo*, 19. 7. 1904., 1.

¹³⁹ Tomislav Jonjić, *Ivo Pilar – pisac, političar, ideolog (1898.–1918.)*, Zagreb, 2020., 130.-131.; Isti, *Antun Gustav Matoš – pod Starčevićim barjakom*, Zagreb, 2019., 194.-196., 205.-206.

¹⁴⁰ O toj mladeži vidi: Mislav Gabelica, „Mladohrvatski pokret do odvajanja od Starčevićeve hrvatske stranke prava”, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 34/2016., 213.-238.

¹⁴¹ „Zahvalnica dra. Josipa Franka izbornicima i pučanstvu križkoga kotara”, *Hrvatska zastava* (Zagreb), 21. 10. 1909., Prilog *Hrvatskoj zastavi*.

pnim novčarima, novim gospodarima prostoga svijeta, među kojima ističe „židovske špekulante”.¹⁴² Nešto poslije, istupom velikog broja katoličkih svećenika iz domovinaško-obzoraške koalicije, koja je pod utjecajem Napredne omladine, odnosno Hrvatske (pučke) napredne stranke postajala sve liberalnijom, i njihovim pristupom Čistoj stranci prava te Frankovom smrću, osovina Čiste stranke prava nagnula se na konzervativnu stranu.¹⁴³

Početak Tomčeve afirmacije u Čistoj stranci prava

Nakon Starčevićeva pogreba Tomac je iz Garešnice premješten u Pakrac,¹⁴⁴ prostranu župu kojom je upravljao ostarjeli župnik Nikola Švajcer, gdje je Tomac zatekao drugog kapelana, domovinaša Stjepana Zagorca, koji je u kolovozu 1895. godine „zbog političkih agitacija” u Pakrac premješten iz Nove Gradiške.¹⁴⁵ U to vrijeme u Pakracu je, uz druge srpske gospodarske, kulturne i socijalne organizacije,¹⁴⁶ bilo i sjedište pravoslavne Pakračke eparhije, koja je obuhvaćala gotovo čitavu zapadnu Slavoniju. Uz tu eparhiju, djelovala je pakračka bogoslovija,¹⁴⁷ a u sklopu nje djelovala je srpska učiteljska škola,¹⁴⁸ što je Pakrac činilo jednim od žarišta srpske nacionalne misli u Hrvatskoj. Vrlo brzo nakon dolaska u Pakrac Tomac se prihvatio suzbijanja „držovitosti „srpske” klike”, koja je, prema njegovu sudu, bila potpomognuta ne samo srbofilskom politikom pakračkih vlasti, nego i nehajem tamošnjih Hrvata, što je tamošnjim Srbima omogućilo nerazmjerno velik politički i društveni utjecaj.¹⁴⁹ U tim okolnostima Tomac je kritizirao:

¹⁴² Ivan Nepomuk Jemeršić, „Veliki kapital najveći neprijatelj naroda”, *Hrvatska zastava*, 22. 7. 1909., 1-2. Ovdje treba napomenuti da I. N. Jemeršić nije bio frankovački prvoborac, nego je Čistoj stranci prava pristupio poslije, istupivši iz Hrvatske stranke prava.

¹⁴³ Više o tomu: Mislav Gabelica, „Katolički svećenici u banskoj Hrvatskoj na izbornim listama frankovačkih pravaša (1895.–1913.)”, *Pilar*, god. 7 (2012.), br. 14., 35.-67.

¹⁴⁴ Još u siječnju 1896. godine Tomac se potpisivao kao „garešnički kapelan”. Tomac, „Opet iskrena rieč pravašem”, *Hrvatsko pravo*, 25, 1, 1896., 2. Kapelanom u Pakracu je imenovan između 16. ožujka 1896., kada su u Pakracu služene zadušnice za Starčevića, i 13. svibnja iste godine, kada je Tomac kao pakrački kapelan prigovorio kotarskom predstojniku jer je na tim zadušnicama bio zabranio orguljašu svirati. „Naši dopisi”, *Hrvatsko pravo*, 21. 5. 1896., 2.

¹⁴⁵ Mislav Gabelica, *Pravaštvo u Požeškoj županiji (1895.–1914.)*, Jastrebarsko, 2020., 55.

¹⁴⁶ Vijoleta Herman Kaurić, *Krhotine povijesti Pakraca. Povijest naselja od prapovijesti do 1918. godine*, Slavonski Brod, 298.-299.; 313.-322.

¹⁴⁷ *Isto*, 182.-184.

¹⁴⁸ *Isto*, 334.-337.

¹⁴⁹ Tomac, „Drugdje jošte kako tako, al u Pakracu baš naopako (I.)”, *Hrvatsko pravo*, 14. 11. 1896., 4. Istoimeni nastavci ovog članka izašli su u *Hrvatskom pravu* 16., 19., 21. i 25. studenog, te 4. 12. 1896.

srpsko isticanje srbijanskih i izbjegavanje isticanja hrvatskih zastava u Pakracu;¹⁵⁰ namjeru da se pakračka bolnica zatvori i njezina zgrada prenamijenjena u novu zgradu srpske učiteljske škole;¹⁵¹ vrijeđanje katoličkih svetinja i prijetnje smrću pakračkih Srba upućene kapelanima Tomcu i Zagorcu; te njihove napade na katoličku mladež i istaknute pakračke Hrvate.¹⁵²

U veljači 1897. godine, na temelju podataka koje mu je dostavio Tomac, Josip Frank je podnio saborsku interpelaciju „o srpskoj propagandi u Pakracu”, u kojoj je ponovio Tomčeva zapažanja, te je uz politički program svoje stranke, „Hrvatska slobodna i ujedinjena od srbske granice do Jadranskog mora i do rieke Soče”, istaknuo i njezin nacionalni program, „izključivo gospodstvo hrvatstva u Hrvatskoj”. Pritom je Frank dodao da je „pravoslavni ili grčkoiztočni ili, kako se zove, srbski” živalj u Hrvatskoj „grana” jednoga hrvatskoga naroda te da „javni život, javni duh, javni značaj i vlada može i smije u ovoj zemlji imati samo hrvatsko obilježje, a tko nastoji to obilježje rušiti, taj ne čini samo pogriješku političku (...) nego taj doista čini izdajstvo domovine”.¹⁵³ Prema tomu, Čista stranka prava nije htjela spriječiti samo velikosrpsku propagandu, odnosno jasan program pripajanja većeg ili manjeg dijela hrvatskog područja Srbiji, nego je „izdajom domovine” smatrala i samo promicanje srpske misli u Hrvatskoj, koja bi težila potisnuti hrvatsku misao iz javnog prostora i promijeniti isključivo hrvatski nacionalni karakter Hrvatske. U konačnici i ovo je bila borba protiv Velike Srbije, no u njezinu jugoslavenskom ruhu, te je takva politika Čiste stranke prava bio preventivan, dalekovidan program, nastao iz uvida u realnu opasnost, koju jugoslavenska nacionalna ideja, potekla iz srpstva u Hrvatskoj predstavlja za hrvatsku nacionalnu ideju.

Međutim, hrvatske vlasti su opasnost vidjele drugdje. U ožujku 1897. godine veliki župan Požeške županije požalio se banu Khuen-Héderváryju na političku i vjersku agitaciju dvojice pakračkih kapelana, Jurja Tomca i Stjepana Zagorca. Iako jedan frankovac, a drugi domovinaš, „oba se slažu u jednoj misli kada se radi o tomu, da se izvede mržnja kakova nad onimi, koji su druge vjere i drugog političkog uvjerenja nego li oni” te sma-

¹⁵⁰ Tomac, „Koncert u Pakracu i udes srbske zastave”, *Hrvatsko pravo*, 24. 8. 1896., 3.

¹⁵¹ Tomac, „Drugdje jošte kako tako, al u Pakracu baš naopako (I)”, *Hrvatsko pravo*, 14. 11. 1896., 4.

¹⁵² Tomac, „Naši dopisi”, *Hrvatsko pravo*, 23. 1. 1897., 2.

¹⁵³ *Interpelacija Dra. Josipa Franka zastupnika naroda o srpskoj propagandi u Pakracu*, Zagreb, 1897.

traju svojim zadatkom „da svojim svećeničkim položajem raspiruju mržnju i strasti između tamošnjeg hrvatskoga i srbskoga življa”. Među nabrojenim konkretnim grijesima dvojice kapelana, Tomac se u izvještaju velikog župana češće spominjao. Tako je Tomac pisao žalbu hrvatskim mladićima u Pakracu, koji su bili osuđeni zbog pjevanja „provocirajućih pjesama”. U istom je slučaju Tomac „neovlaštenim načinom” utjecao na svjedoke u korist okrivljenih mladića, te je „samo radi mržnje prema pravoslavnom življu u Pakracu” objavio otvoreno pismo zastupnicima skupštine Požeške županije, koji su trebali odobriti premještanje pakračke bolnice iz stare zgrade, da ne dopuste njezinu prodaju, jer je doznao „da je pakračka konsistorija ponudu stavila na tu zgradu”.¹⁵⁴ Zajedno sa Zagorcem 1. ožujka 1897. godine Tomac je u Pakracu održao svečane zadušnice za Antu Starčevića. Njih dvojica kao vjeroučitelji „u mladenačka srca presadjuju klicu mržnje svega, što inako misli nego li oni”, te nagovaraju djecu niže pučke i šegrtske škole u Pakracu da nose hrvatske trobojnice i da se „opiru učiteljima, koji su ih u tome smetali”.¹⁵⁵

Slika 5. JOSIP FRANK (MGZ, sg. 3387)

U istom izvještaju veliki župan je tražio od hrvatskoga bana da utječe na zagrebačkog nadbiskupa Jurja Posilovića da dvojicu kapelana što prije ukloni iz Pakraca. Nešto poslije Nadbiskupski duhovni stol javio je da je 12. svibnja 1897. godine „uklonio kapelana Tomca iz župe pakračke”, no da je kapelana Zagorca, koji „nije toliko kriv kao Tomac” i protiv kojega nadbiskup nije našao „ništa znamenito”, ostavio u službi.¹⁵⁶ Međutim, vjerojatno je zbog ponovljenog pritiska hrvatskih vlasti i Zagorac u rujnu 1897.

¹⁵⁴ Pravoslavna crkvena općina u Pakracu je zaista i kupila zgradu stare pakračke bolnice, u koju je još 1897. premještena srpska učiteljska škola. Stjepan Benković, „Škole pakračkog kraja”, *Zbornik Povijesnog društva Pakrac – Lipik*, broj 11, Pakrac, 2019., 101.

¹⁵⁵ S. Matković, *Čista stranka prava*, 85.-87.; HDA, PRZV, kutija 556., dok. 1723/1897.

¹⁵⁶ Isto.

godine uklonjen iz Pakraca i namješten u Sisku.¹⁵⁷ Dok je djelovao u Sisku, njegovu će se putevi još jedanput susresti s Tomčevim.

Početkom svibnja 1897. godine, u vrijeme pred Tomčev odlazak iz Pakraca, u banskoj Hrvatskoj raspisani su saborski izbori, na kojima se Tomac prvi put kandidirao, te je svoju kandidaturu za narodnog zastupnika Čiste stranke prava istaknuo u dugoselskom izbornom kotaru. Pred ove izbore časopis Zagrebačke nadbiskupije, *Katolički list*, objavio je članak u kojem je navedeno da je upravo „dužnost” svećenika baviti se politikom, kako bi svećenstvo tu politiku „iz kaljužina osobnih i strančarskih trvenja” podignulo na višu, idealniju razinu. No, *Katolički list* je pritom izričito istaknuo da pri političkom istupu svećenstvo mora biti „kompaktno, kao jedna velika vojska, da služi vjeri i domovini, te jedino da svoju potporu pruži onima, kojima je politika sredstvo, da provedu uzvišeno geslo: za vjeru i domovinu”.¹⁵⁸ Ovaj članak je politički rad hrvatskog svećenstva upućivao u domovinaško-obzorašku skupinu, u kojoj se u to vrijeme katoličko svećenstvo „kompaktno” i nalazilo, a koja je nastupala pod Strossmayerovim geslom „Sve za vjeru i domovinu”. S druge strane, taj je članak ograničavao djelatnost svećenstva u drugim političkim krugovima. Pritom Posiloviću nije padalo na pamet intervenirati protiv svećenika koji su podupirali Narodnu stranku, nego je od svih katoličkih svećenika koji su se kandidirali na ovim izborima, jedino Tomcu izrijekom zabranio vođenje izborne agitacije.¹⁵⁹

Tomac nije poslušao nadbiskupa Posilovića, nego je nastavio s izbornim aktivnostima u dugoselskom izbornom kotaru, što je zasigurno olakšalo Posiloviću da ga kazni premještajem iz Pakraca. No, ne samo da je Tomac nastavio s izbornim aktivnostima u Dugom Selu, nego se odazvao i pozivu pakračkih Hrvata, među kojima je bio i Stjepan Zagorac,¹⁶⁰ te se kandidirao i u pakračkom izbornom kotaru. Ova je podrška domovinaša Tomcu na izborima u Pakracu, gdje je i ranije uspostavljena frankovačko-domovinaška sloga o suzbijanju srpske nacionalne misli, vjerojatno rezultirala time da Tomčev neposluh nije uznemirio crkvene krugove. U dugoselskom izbornom kotaru Tomčevi protukandidati bili su stari obzoraš, dugoselski župnik Josip Zorić, te kandidat Narodne stranke, Tomo

¹⁵⁷ Gabelica, *Pravaštvo u Požeškoj županiji*, 68.

¹⁵⁸ „Smije li se svećenstvo politikom baviti?”, *Katolički list*, 6. 5. 1897., 1-2.

¹⁵⁹ S. Matković, *Čista stranka prava*, 288.

¹⁶⁰ „Izborna gibanje”, *Hrvatsko pravo*, 12. 5. 1897., 2.

grof Erdödy. Pobijedio je župnik Zorić osvojivši 505 glasova. Iza njega bio je grof Erdödy sa 175 glasova, te Tomac, koji je osvojio najmanje, tek 35 glasova.¹⁶¹ Sličan rezultat Tomac je ostvario u Pakracu, gdje je bio jedini protukandidat članu Narodne stranke, Srbinu Nikoli Šobatu. Na izborima je pobijedio Šobat osvojivši 200 glasova, dok je Tomac dobio samo 34 glasa.¹⁶² Unatoč lošem rezultatu u Pakracu, stranački tisak je zahvalio Tomcu na hrabrosti koju je pokazao jurišem na ovu „srbsku’ kulu”.¹⁶³

Tomac je iz Pakraca „uklonjen” u Selnicu u Međimurju, koje je državnoopravno pripadalo užoj Ugarskoj (Mađarskoj), a crkveno Zagrebačkoj nadbiskupiji. U Selnici je Tomac izdržao manje od pola godine, no za to je vrijeme uspio na sebe i na probleme Hrvata u Međimurju skrenuti pozornost hrvatske javnosti. Dolaskom u Međimurje Tomac je, naime, postao svjedokom mađarizacije toga etnički hrvatskoga kraja,¹⁶⁴ zbog čega je odlučio izdavati hrvatski pučki list za Međimurje. List se trebao zvati *Međimurski Hrvat* te je bio zamišljen kao tjednik, s programom „obrane vjere, morala, promicanja hrvatstva i upoznavanja s ostalom braćom u Kraljevini Hrvatskoj”. Prema nekim tvrdnjama, projekt nije uspio zbog premalo pretplatnika i pokrovitelja, pri čemu je sam Tomac naveo da je samo „13 ljudi obećalo potporu” listu.¹⁶⁵

Međutim, prema kasnijoj tvrdnji nekog svjedoka, koji je navodno pred planirani izlazak prvog broja toga lista podupirao Tomca, ovaj je za pokretanje lista uspio skupiti oko 600 forinti i više od 600 pretplatnika, osigurao je popust tiskare i suradnike. Ni „od strane Mađararh nije bilo ozbiljne zaprieke, materijal za prvi broj već je bio složen”, kada je početkom studenoga 1897. godine Tomac dobio nalog duhovne oblasti u Zagrebu za premještaj u Pitomaču.¹⁶⁶ Ova je tvrdnja krivnju za propast projekta pokretanja hrvatskih novina u Međimurju svalila na zagrebačkog nadbiskupa Posilovića, koji je u vrijeme kada je ova tvrdnja iznesena podupirao domovinaško-obzorašku koaliciju. Još kasnije nadbiskup Posilović je u tome pogledu rehabilitiran. Naime, 1905. godine, u vrijeme

¹⁶¹ Anđelko Koščak, *Župa sv. Martina biskupa, Dugo Selo*, Zagreb – Dugo Selo, 2009., 259.-261.

¹⁶² Branko Ostajmer, *Narodna stranka u Slavoniji i Srijemu 1883.–1903.*, Zagreb, 2018., 126.

¹⁶³ „Naši dopisi”, *Hrvatsko pravo*, 1. 6. 1897., 1.-2.

¹⁶⁴ *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije petogodišta 1906.–1911.*, svezak 2., dio 1., Zagreb, 1907., 629.-630.

¹⁶⁵ S. Matković, *Čista stranka prava*, 221.

¹⁶⁶ Tomac, „Medjumurje”, *Hrvatsko pravo*, 28. 1. 1898., 1-2.

kada je domovinaško-obzoraška koalicija, odnosno Hrvatska stranka prava, pod utjecajem liberalne i srbofilske Hrvatske pučke napredne stranke počela gubiti isključivu potporu vrha Katoličke Crkve u Hrvatskoj, sam Tomac je rekao da su izlaženje novina spriječili Mađari, koji su se „zagrozili mojem nadbiskupu, da ako me ne premjesti iz Međumurja, da će tražiti da se Međumurje odciepi od zagrebačke nadbiskupije i pripoji biskupiji sombathelskoj”.¹⁶⁷

Čini se ipak da hrvatski list u Međimurju nije pokrenut jer Tomac nije uspio sakupiti dovoljan broj pretplatnika i podupiratelja lista, koji bi financirali njegov izlazak. Razlog tako slabom odzivu bio je to što je Tomčeva inicijativa za mnoge bila previše radikalna i jer nije bilo prepoznato da je od općehrvatskog interesa. Tako su od osmorice župnika u gornjem Međimurju, samo njih dvojica poduprla Tomčevu namjeru da izdaje list koji bi promovao katoličke interese i budio hrvatstvo. Veći dio ovih koji nisu bili za izdavanje lista, protivili su se tomu da list „promiče hrvatstvo”, odnosno da se bavi politikom.¹⁶⁸ Tomac je, dakle, svoj projekt pokrenuo uz vrlo malu podršku ostalog svećenstva, koje se kao bitan čimbenik u hrvatskoj politici, u Međimurju, na području uže Ugarske, bojalo zauzeti za hrvatske interese. Ova je podrška mogla samo još više oslabjeti kada je Tomac najavio da će svoj list objavljivati pod pravaškim sloganom „Bog i Hrvati”.¹⁶⁹ Tomac se i nakon propasti ove inicijative i odlaska iz Međimurja bavio mišlju o pokretanju lista za međimurske Hrvate, no poučen lošim iskustvom prve inicijative, sada je pisao da ne namjerava preuzeti vodstvo ove akcije jer je „potisnut u prve redove čiste stranke prava, koju stranku i čije članove sveudilj nekoji koli nepravedno toli ljuto mrže”. Dodao je kako misli da bi sama akcija bila uspješnija kada bi je „pokrenuo tko drugi, koji nije tako politički prononciran kao ja”. Također, pisao je da bi list trebao izlaziti s programom „za vjeru, prosvjetu i privredu narodnu”, te bi eventualno mogao „i političke događaje iznositi samo dakako ne bi ih se smjelo kritici podvrgavati”.¹⁷⁰

¹⁶⁷ *Stenografički zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije petogodišta 1901.–1906.*, svezak 5., dio 2., Zagreb, 1906., 851.

¹⁶⁸ Tomac, „Na razjašnjenje”, *Hrvatsko pravo*, 7. 10. 1897., 2.

¹⁶⁹ „Hrvati rodoljublji”, *Vienac*, god. 29 (1897.), br. 40., Zagreb, 2. 10. 1897., 648.

¹⁷⁰ Tomac, „Međumurje”, *Hrvatsko pravo*, 26. 5. 1902., 1.-2. Inače, Tomac u ovom članku navodi da je tijekom prve akcije uspio sakupiti „600 abonementa na novine”, da je dobio „novčane pripomoći 500 for. i k tomu 20 vještih suradnikah”.

Uočljivo je da je Tomac svoj list namjeravao izdavati i radi zaštite katoličke vjere, odnosno katoličkih interesa. Naime, osim kao hrvatski nacionalist, Tomac je tijekom službe u Međimurju nastupao i kao izrazit protivnik liberalizma, te je u tom smislu pisao da je katoličko usmjerenje lista potrebno kako bi se spriječilo pogubno djelovanje „izlazećeg liberalnog lista Muraköz-Medjumurja”,¹⁷¹ dvojezičnog hrvatsko („međimursko”)-mađarskog lista, koji je od 1884. do 1918. godine izlazio u Čakovcu kao sredstvo mađarizacije međimurskih Hrvata.¹⁷² U istom je kontekstu kritizirao „bujicu bezkonfesionalizma” u Međimurju, u kojem je kao dijelu uže Ugarske 1895. godine uveden građanski brak, koji je Tomac smatrao ozakonjenom gadošću priležništva. Njegovi tadašnji istupi sadržavaju i naznake antisemitizma, koje su u njegovim kasnijim istupima nestale, pa je, primjerice, identificirao Židove s društvenim prevratnicima, koji u Međimurju sitnim ustupcima zadobivaju povjerenje dobrodušnih i siromašnih hrvatskih seljaka, kako bi ih poslije naveli na pljačku „hambara i prostranih žitnica iz katoličkih crkava”.¹⁷³

Ovakav Tomčev konzervativni svjetonazor ubrzo se sudario s liberalnim svjetonazorom njegova stranačkog čelnika, Josipa Franka. Povod tomu bili su događaji vezani za takozvanu Dreyfusovu aferu, koja je bila svojevrsni katalizator podjele europskog društva na antisemite i njihove protivnike. Glavni sudionik ove afere bio je Alfred Dreyfus, časnik francuske vojske židovskog podrijetla, koji je 1894. godine u Francuskoj navodno nevin osuđen zbog špijunaže za Njemačku. Kada su se pojavile sumnje u Dreyfusovu krivnju, 1897. godine započela je bitka za obnovu njegova sudskog procesa, u čemu je veliku ulogu odigrao francuski književnik Émile Zola. Tijekom ove bitke, koja je narušila vjerodostojnost francuskog vojnog vrha, u Francuskoj su se razbuktale antisemitske strasti te su se posredstvom tiska proširile i na ostale europske zemlje. U banskoj Hrvatskoj se Čista stranka prava svrstala na stranu Dreyfusa i opredijelila za obnovu procesa. Nasuprot frankovcima, domovinaško-obzoraška koalicija bila je protiv Dreyfusa

¹⁷¹ Tomac, „Na razjašnjenje”, *Hrvatsko pravo*, 7. 10. 1897., 2.

¹⁷² Potanko o ovom listu i okolnostima njegova izlaženja vidi diplomski rad Saše Vukovića, *List „Medjimiurjel Muraköz” kao sredstvo mađarizacije u razdoblju od 1884. do 1914. godine*, Zagreb, 2024. <https://repositorij.ffzg.unizg.hr/en/islandora/object/ffzg:4681>. Pristup ostvaren: 21. 10. 2024.

¹⁷³ Tomac, „Periculum in mora”, *Katolički list*, 5. 8. 1897., 245.

i obnove procesa, smatrajući da je zahtjev za obnovu posljedica židovske svjetske urote.¹⁷⁴

Predmet Tomčeva spora s Frankom bio je književnik Émile Zola, čija su se djela i prije Dreyfusove afere, zbog promicanja nemorala, nalazila na popisu zabranjenih knjiga Katoličke Crkve. Prije Zoline intervencije u Dreyfusov slučaj Tomac je reagirao na jednu Harambašićevu pohvalu Zoli kao „velikom mužu”, koji „najpomnije i najsavjestnije piše svoje romane”. Tomac je smatrao da „dobar katolik” ne bi trebao hvaliti Zolu, koji možda jest dobar romanopisac, ali koji „svoje umne darove, kojimi ga je Bog nadario i koje si je izbrusio svojim radom, upotrebljuje na zlo”. Zola, smatrao je Tomac, „piše upravo hotimice lažno”, „znalice izkrivljuje neoborive činjenice”, „ruga se onomu čemu se divi cijelo čovječanstvo”, „cinizmom i pustim sarkazmom hoće, da izvrgne ruglu ono pred čim ničice padaju najveći umovi”, te ne samo da smatra da nema Boga, nego hoće i druge uvjeriti u to.¹⁷⁵

Ovom prilikom Josip Frank se nije umiješao u Tomčevo mišljenje o Zoli, no nakon Zoline reakcije na Dreyfusovu aferu u frankovačkom tisku iznesena je pozitivna ocjena o književniku, koju je prema nekim tvrdnjama iznio sam Frank, a koja je sigurno bila prihvaćena na stranačkom forumu. U članku se hvalila hrabrost i osjećaj za pravdu Émilea Zole, koji da je reagirao na nepravdu nanесenu Dreyfusu, zbog čega je i protiv njega pokrenuta sramotna parnica, koju da odobravaju „hrvatski slavosrbi”, odnosno domovinaško-obzoraška koalicija. Autor je smatrao da je istina na Dreyfusovoj strani, te da Zola „traži nesebično tu pravicu i istinu u interesu čovječanstva i svoje slavne domovine Francuske”. Prema autorovu priznanju, za ovako pozitivno mišljenje o Zoli dobio je „dvie tri opomene od naših pristašah, pa i od velečastnoga g. Tomca, našega vrlo ga pristaše i prijatelja, koji samo našega odziva o Zoli nije odobrio, ali inače nije prigovorio zauzimanju za pravednost”. Autor je bio uvjeren da zbog ovog nesuglasja, Tomac neće izaći iz stranke, jer on dobro zna „da se mi nada sve borimo za slobodu domovine, a bez pravednosti ne može se tomu cilju služiti”.¹⁷⁶

Javno spominjanje Tomčeva oponiranja hvalospjevima Zoli možda je bio izraz demokratskih odnosa u Čistoj stranci prava, a možda je trebalo

¹⁷⁴ Potanko o ovoj aferi i njezinu odjeku u Hrvatskoj, vidi: Dobrovšak, *Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća*, 3.-65.

¹⁷⁵ Tomac, „Emil Zola”, *Hrvatsko pravo*, 20. 7. 1896., 2.

¹⁷⁶ „Zolina parnica”, *Hrvatsko pravo*, 24. 2. 1898., 1.

zaštititi Tomca, čije je negativno mišljenje o Zoli bilo poznato, od protivničkih prigovora da je svjetonazorski kapitulirao podupiranjem bezbožnoga Zole. U svakom slučaju Tomac nije izašao iz Čiste stranke prava, nego je iz njemu bliskog kruga frankovačkog radništva objavljeno da frankovačko radništvo ne odobrava Zolin književni rad, koji da se protivi „našem kršćanskom stanovištu”, ali da odobrava njegovu intervenciju u Dreyfusovu aferu, „prvo zato što je u toj stvari tražio istinu, drugo, jer je rasprava tako vodjena, da vriedja svakog pravednoga i za slobodu zauzetog čovjeka”.¹⁷⁷ Frankovački protivnici nisu prešli preko Tomčeve prešutne podrške Zoli, nego su poručili Tomcu, ali i drugim „zavedenim židovskim pristašama”, „da je Frank šarlatan najlukavije vrsti, koji ih za nos vodi kao Talijan medvjeda”. Prema njihovu sudu Frank nikada ne bi stao uz Dreyfusa da ovaj nije Židov, sam Frank je drugi Dreyfus i izdajica, „a cijela afera Dreyfuss – Zola je židovski švindl, koji nije za rukom pošao”.¹⁷⁸

Ovdje iznesena tvrdnja o Tomčevoj bliskoj povezanosti s frankovačkim radništvom temelji se na njegovoj suradnji u listu frankovačkog radništva te na svjetonazorskoj politici toga lista, koja je bila na tragu Tomčevih stajališta. Frankovačka radnička organizacija osnovana je 1895. godine kao Hrvatski radnički klub, da bi se od 1897. godine nazvala Hrvatska radnička stranka. Za razliku od socijaldemokratske radničke organizacije u Hrvatskoj, koja je podupirala klasnu borbu kao put prema diktaturi proletarijata i besklasnom društvu, te zastupala internacionalno načelo unutar kojega je promicala ideju jugoslavenskog nacionalnog jedinstva,¹⁷⁹ frankovačka radnička organizacija je podupirala klasnu solidarnost hrvatskog naroda, prvenstveno zbog zajedničke borbe za ostvarenje pravaškog nacionalno-političkog programa, a zatim i zbog zajedničkog rada na moralnom i materijalnom napretku hrvatskog radništva.¹⁸⁰ Različito je bilo stajalište ovih dviju radničkih organizacija i u vjerskom pitanju, pa dok je socijaldemokratska organizacija bila izrazito protuvjerska skupina, koja je osobito Katoličku Crkvu smatrala povijesnim protivnikom ljudskoga napretka,¹⁸¹ frankovačka radnička organizacija je, doduše, oštro kritizirala vrh Katolič-

¹⁷⁷ „Osuda Zole”, *Hrvatski radnik*, (Zagreb), 25. 2. 1898., 4.

¹⁷⁸ „O „Alliance Izraelite””, *Hrvatski radnički glas*, (Sisak), 1. 3. 1898., 4.-5.

¹⁷⁹ Mirjana Gross, „Socijalna demokracija prema nacionalnom pitanju u Hrvatskoj 1890.–1902”., *Historijski zbornik*, god. IX (1956.), br. 1-4., 1.-29.

¹⁸⁰ S. Matković, *Čista stranka prava*, 226.-233.; Gabelica, *Pravaštvo u Požeškoj županiji*, 69.

¹⁸¹ S. Matković, *Čista stranka prava*, 230.

ke Crkve u Hrvatskoj, koji je podupirao njihove domovinaško-obzoraške političke protivnike, ali promicala je privrženost nauku Katoličke Crkve.¹⁸²

Tako je *Hrvatski radnik*, list Hrvatskog radničkog kluba, uspoređujući kršćanstvo i liberalizam pisao da je kršćanstvo „ona vjera, koja može rod ljudski do najvišeg stupnja kulture i blagostanja na zemlji podići”, koja je „napredna” jer traži usavršavanje čovjeka, te koja je istinski liberalna jer je brana upletanju države u sve pa i u privatne situacije pojedinca. Za razliku od kršćanstva, liberalizam je „za lažnu, neograničenu slobodu” koja koristi jačemu, „liberalizam je okrutan prema ljudima, osobito naspram gospodarstveno slabima”. Kršćanstvo uči da je rad dužnost, da onaj tko ne radi nema pravo ni postojati, te nalaže da poslodavac postupa s radnikom kao s čovjekom, stvorenim na Božju sliku i priliku. Liberalizam koji ne zna za Boga nema ni dužnost ljubiti bližnjega, pa takav poslodavac u radniku ne vidi čovjeka, nego samo radnu snagu. Kršćanstvo je „protiv bezobzirne neograničene gospodarstvene slobode”, a liberalizam smatra „da je cilj narodnoga gospodarstva u tome, da se stječe bogatstvo i da je čovjek u tom stanju neograničeno slobodan te se ne treba ni na koga obazirati”. „Ako se hoćemo dakle osloboditi socijalnih nevolja i narod usrećiti”, pisao je *Hrvatski radnik*, „onda mora kršćanstvo i njegova načela, zapovjedi uzajamnosti, ljubavi naspram bližnjemu i pravde zavladata u ljudskom društvu i u zakonodavstvu, ukratko ljudsko društvo mora postati skroz kršćansko”.¹⁸³

U ovom se članku *Hrvatskog radnika* nije predviđalo da se bezobzirna akumulacija kapitala suzbija intervencijom države (čije je preveliko upletanje u društvo označeno kao prijetnja slobodi pojedinca), a niti temeljitom preobrazbom društvenih odnosa, nego je za tu svrhu predviđena kristijanizacija društva. Jedan od načina ove kristijanizacije za *Hrvatski radnik* bio je da Katolička Crkva ovlada školstvom, i to ne samo tako „da duh kršćanski prodre u svekoliku nastavu”, nego je potrebno da Crkva ima „vrhovnu upravu i vrhovni nadzor nad svekolikom školom”. Istodobno, država bi imala drugorazredno pravo, koje bi mogla provoditi jedino u dogovoru s Crkvom. Jer, „crkva je Bogom postavljena vrhovna uzgojiteljica svega roda ljudskoga”.¹⁸⁴

¹⁸² O „religioznom karakteru” ove organizacije uz vulgarno-ideološku komunističku retoriku, vidi: Vinko Cecić, *Rimokatolička crkva i radničko pitanje u Hrvatskoj 1869–1914*, Zagreb, 1957., 85.-87.

¹⁸³ „Kako da se oslobodimo socijalne nevolje”, *Hrvatski radnik*, 25. 5. 1896., 1.

¹⁸⁴ „Kako da se oslobodimo socijalne nevolje”, *Hrvatski radnik*, 25. 6. 1896., 1.

U programima katoličkih teoretičara, kojima se u to vrijeme pokušavalo riješiti socijalno pitanje, ovo je rješenje obuhvaćalo raspon od zadržavanja postojećih društvenih odnosa usporedo s radom na ponovnoj kristijanizaciji društva, do radikalne preobrazbe kapitalističkog u korporativno društvo, koje je bilo svojstveno kršćansko socijalnim pokretima. Nešto poslije ovaj radikalni kršćansko socijalni program privremeno je odbačen u korist zadržavanja postojećih društvenih odnosa, uz ograničenu intervenciju države u korist radnika.¹⁸⁵ Prema tomu, pisanje *Hrvatskog radnika* bilo je na tragu konzervativnog rješenja socijalnog pitanja u nauku Katoličke Crkve. Usporedo s ovim stajalištem, koje je nedvojbeno težilo prevlašću Katoličke Crkve nad drugim vjerama u Hrvatskoj, u *Hrvatskom radniku* su se javljali i članci nadahnuti pravaškim idejama, u kojima se izjednačavala vrijednost svake vjere radi sloge o zajedničkom hrvatskom nacionalno-političkom programu.¹⁸⁶ U tom smislu sama frankovačka radnička organizacija definirala se kao organizacija koja u vezi s vjerskim pitanjem počiva na „opće vjerskom” temelju, smještena po sredini između bezvjerske socijaldemokratske organizacije s jedne i kršćansko socijalne radničke organizacije, koja stoji isključivo na katoličkom temelju, s druge.¹⁸⁷ Njezini kršćansko socijalni protivnici ustanovili su da ta njihova središnja položenost nije realna, nego da „opće vjersko” načelo znači isto što i socijaldemokratsko načelo: „neka svatko vjeruje što hoće”, odnosno da i frankovačko radništvo zastupa „vjerski indiferentizam”.¹⁸⁸

Kršćansko socijalni radnički pokret u Hrvatskoj, kojem se frankovačko radništvo suprotstavljalo, razvio se u krilu matične Stranke prava, domovinaša, odnosno unutar njihove radničke organizacije, Radničkog kluba Stranke prava, nastale 1897. godine (od 1899. Hrvatska samostalna radnička stranka, od 1900. Neodvisna radnička organizacija hrvatskog samostalnog radništva,¹⁸⁹ od 1901. Hrvatska radnička zajednica). Sredinom 1897. godine, njezin list *Hrvatski radnički glas* premješten je iz Zagreba u

¹⁸⁵ Jedin (ur.), *Velika povijest Crkve*, VI./ 2., 192.-200.

¹⁸⁶ „O slozi hrvatskog radništva”, *Hrvatski radnik*, 25. 12. 1896., 2. „Vjeru mora imati svaki čovjek, pa ma bila ona kakova god”. „Svaka je vjera dobra, koja čini čovjeka dobrim i plemenitim”. Tri glavne vjere u banskoj Hrvatskoj, katolička, pravoslavna i „mojsijeva” se „medjusobno ne isključuju, te one u današnjem životu ne čine nikakovu razliku među ljudima i ne uplivaju u ostali društveni život”.

¹⁸⁷ „Što treba znati o socijal-demokratih”, *Hrvatski radnik*, 9. 12. 1898., 1.-2.

¹⁸⁸ „Kršćanski socijalizam, Hrvatskog Radnika”, *Hrvatski radnički glas*, 20. 12. 1898., 2.-3.

¹⁸⁹ S. Matković, *Čista stranka prava*, 233.-234.

Sisak, koji je postao sjedište ove organizacije i u kojem je živio odvjetnik Grga Tuškan. On se nakon Folnegovićeve povlačenja našao na prvome mjestu matične Stranke prava. Tuškan je bio izrazit i istaknut antisemit, zbog kojega su se i oni Židovi koji su do njegova uspona na čelo matične Stranke prava pristajali uz pravaštvo, počeli distancirati od te stranke. U rujnu 1897. godine u Sisak je iz Pakraca, kako smo naveli, premješten i Stjepan Zagorac, koji je u srpnju 1898. godine preuzeo uredništvo *Hrvatskog radničkog glasa*, čime je formalno začet kršćansko socijalni pokret u Hrvatskoj.¹⁹⁰ Ovaj je pokret uzor imao u prilikama koje su vladale u austrijskom dijelu Monarhije, u kojem je Kršćansko socijalna stranka potaknuta antisemitizmom do kraja 19. stoljeća postigla velik politički uspjeh.¹⁹¹ Poput svoga austrijskog uzora i hrvatski kršćansko socijalni pokret, koji se predstavljao posredstvom Zagorčeva *Hrvatskog radničkog glasa*, karakterizirao je izražen antisemitizam.¹⁹² No, za razliku od austrijskog uzora, koji je bio u sukobu s vrhom austrijske katoličke hijerarhije, kršćansko socijalni pokret u Hrvatskoj uživao je izdašnu podršku vrha hrvatske katoličke hijerarhije.¹⁹³

Slika 6. GRGA TUŠKAN
(HDA, f. 1443, sg. 795)

Antisemitizam kršćanskih socijala okupljenih oko *Hrvatskog radničkog glasa* bio je prvenstveno ekonomsko-socijalne prirode. Oni su smatrali da je „socijalno pitanje izazvao židovski kapital, koji podjarmljuje narod socijalno i politički”. „Židovsko pitanje nije vjersko pitanje”, pisao je *Hrvatski radnički glas*, „već socijalno etičko”, te su „kršćani izazvani na nuždnu samoobranu proti židovskom sustavu, koji bi rado gospodariti nad nama i nas izsisati

¹⁹⁰ Gabelica, *Pravaštvo u Požeškoj županiji*, 65.-69.

¹⁹¹ Jedin (ur.), *Velika povijest Crkve*, VI./ 2., 47.-48., 213.

¹⁹² Dobrovšak, *Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća*, 67.-76.

¹⁹³ Cecić, *Rimokatolička crkva i radničko pitanje u Hrvatskoj*, 95.-97.

i svojimi robovi učiniti”.¹⁹⁴ Ipak, u antisemitizmu *Hrvatskog radničkog glasa* bilo je i vjerskog naboja, jer kako drugačije razumjeti da je taj list smatrao Židove tvorcima i drugog od zala modernog doba, socijalizma, nego da je tvrdio kako Židovi bezvjerskim socijalizmom namjeravaju srušiti kršćansku civilizaciju. U tom kontekstu, aludirajući možda na Tomca, *Hrvatski radnički glas* prisjećao se kako su nekoć i pojedinci oko *Hrvatskog radnika* „upravo tom argumentacijom ustajali proti soc. demokraciji”, da bi sada pod pritiskom Franka „i svih onih poštovanih članova Izraela, koji su se za čudo tako od jednom pretvorili u Starčevićance najčišće pasmine”, promijenili mišljenje.¹⁹⁵ Nasuprot tomu frankovački radnici smatrali su da nije samo židovski kapital uzrok socijalnom pitanju, nego kapital općenito, te „ako valja žigosati gulikože krivonose, treba batinami i preko ravnosoca”. Treba se boriti protiv kapitalizma „koji je nepravедno nagomilan pod egidom židovskog liberalizma”, ali i protiv onog „koji je zgrtao i tzv. kršćanski liberalizam”. „Podržimo u narodu klonulu božju vjeru i njegov zakon”, pisao je *Hrvatski radnik*, „i nestati će i socijalizma i kapitalizma, učinimo Hrvate dobrimi kršćani, a takovi će biti ne ako budu antisemiti – već ako budu činili što je Bog zapovjedio”.¹⁹⁶

Nije isključeno da je Tomac određivao smjer pisanju *Hrvatskog radnika*, odnosno da je već u to vrijeme bio zadužen za radničko pitanje u svojoj stranci.¹⁹⁷ S nešto većom sigurnošću to bismo mogli zaključiti za kasnije razdoblje, kada je upravo Tomac na domjenku nakon frankovačke glavne skupštine, održane 1904. godine, u ime stranke govorio o radničkom pitanju.¹⁹⁸ Otprilike u to vrijeme Tomac je i u Hrvatskom saboru, između ostaloga, tražio opće pravo glasa, osmosatno radno vrijeme te osiguranje radnika u starosti i bolesti.¹⁹⁹ Još kasnije, kada je Čista stranka

¹⁹⁴ „Hrvatskom Radniku’ u Zagrebu”, *Hrvatski radnički glas*, 1. 5. 1898., 2.

¹⁹⁵ „Kršćanski socijalizam ‚Hrvatskog Radnika’”, *Hrvatski radnički glas*, 20. 12. 1898., 2.-3.

¹⁹⁶ „Odgovor gosp. Ortneru”, *Hrvatski radnik*, 13. 5. 1898., 1.

¹⁹⁷ Cević u *Rimokatolička crkva i radničko pitanje u Hrvatskoj* navodi da su frankovački radnici po osnutku svoje organizacije tražili da se „svećenstvo postavi na čelo radništva” (86), te da se od ionako malobrojnog svećenstva u Čistoj stranci prava, u frankovačkoj radničkoj organizaciji „življe angažirao” samo Tomac (95).

¹⁹⁸ „Dva dana ili manifestacija pravaške misli”, *Hrvatsko pravo*, 19. 7. 1904., 1.

¹⁹⁹ *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije petogodišta 1901.–1906.*, svezak 5., dio 1., Zagreb, 1905., 545.-547.

prava probila uske granice Zagreba te prodrla u provinciju,²⁰⁰ pri čemu je naglasak s radništva preusmjerila na seljaštvo,²⁰¹ Tomac je u stranci postao zadužen za seljačko pitanje.²⁰² No i tada, kada je u ime stranke bio zadužen za seljačko pitanje, vidjet ćemo da je Tomac svoj interes upravljao i prema radništvu.

Juraj Tomac i Hrvatski katolički kongres 1900. godine

Kako je navedeno, Juraj Tomac je u studenom 1897. godine premješten iz Selnice u Pitomaču. Ondje je kao kapelan službovao dvije godine, te je u studenom 1899. imenovan upraviteljem župe u Ljubešćici pokraj Novog Marofa. Ondje je službovao do rujna 1904. godine, kada je imenovan upraviteljem Župe Sveti Ivan Žabno.²⁰³ Ljubešćica je bila mala i siromašna župa, koja ni svojim župnicima, a osobito upraviteljima župe nije omogućavala pristojan život,²⁰⁴ što je sigurno bila cijena Tomčeva sukoba s hrvatskom katoličkom hijerarhijom i njegove pripadnosti Čistoj stranci prava. U isto vrijeme, primjerice, Stjepan Zagorac je imenovan kapelanom u središnjoj zagrebačkoj Župi sv. Marka, da bi 1904. godine postao župnikom bogate Koprivničke župe. Iako ni u vrijeme službe u Ljubešćici Tomac nije izbjegavao sukobe s crkvenom hijerarhijom, čini se da je u to vrijeme ponešto otupjela oštrica njegova prkosa. S druge strane to je vrijeme njegovih prvih većih političkih uspjeha.

Povod za sukob s crkvenom hijerarhijom Tomac je dobio već u rujnu 1900. godine, kada je u Zagrebu održan Prvi hrvatski katolički kongres, masovni sastanak hrvatskog katoličkog svećenstva iz svih hrvatskih zemalja, među kojima je prednjačio episkopat, te katolika laika. Na tom

²⁰⁰ Gabelica, „Starčevićeva hrvatska stranka prava (Stranka prava) i izbori za zagrebačko gradsko zastupstvo od 1904. do 1917. godine”, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 48 (2016.), br. 3., 727-738.

²⁰¹ Gabelica, „Borbenost’ u politici Čiste stranke prava (Starčevićeve hrvatske stranke prava/Stranke prava)”, *Pilar*, god. XIV (2019.), br. 27., 86-87.

²⁰² S. Matković, *Čista stranka prava*, 319.-320.

²⁰³ O Župi Ljubešćica vidi: Josip Vragović, Ivanka Ratković i dr., *Ljubešćica. Povijest župe, mjesta i narodni običaji*, Ljubešćica, 2005. O Jurju Tomcu vidi str. 54.-55.

²⁰⁴ U nizu dopisa Nadbiskupskom duhovnom stolu Tomac se žalio na materijalne uvjete života u Ljubešćici. Njegovi redoviti godišnji prihodi iznosili su 470 forinti, a prihod od lukna, koji je dobivao u naravi, njegovi župljani su mu davali neredovito. Ni ostali prihodi, primjerice štolarina ili prihod od beneficijalnog zemljišta koje se nalazilo uz Bednju i stalno plavilo, nisu bili ni veliki ni sigurni. Tomac se zaduživao, jedva je uzdržavao sebe, a novčano je pomagao i siromašnim roditeljima, koji su mu u to vrijeme na uzdržavanje poslali i najmlađeg brata. NAZ, NDS, 1607/1901.-1909.

sastanku raspravljalo se o nizu tema bitnih za obranu navodno ugroženog katolicizma u modernom društvu.²⁰⁵ Prema nekima, sastanak je u kontekstu katoličkog pokreta u Hrvatskoj bio relativno nevažan događaj i predstavljao je tek primjer, iako prvi, „manifestativnog” katoličkog buđenja u Hrvata.²⁰⁶ Prema drugima, bio je to važan korak u pokušaju afirmacije „hrvatskoga političkoga katolicizma”, što podrazumijeva težnju Katoličke Crkve za ponovnom kristijanizacijom društva, između ostaloga i za izravnom političkom akcijom. Pritom se ova težnja na spomenutom kongresu navodno iskazala u deklarativnom povezivanju hrvatske nacionalne i vjerske katoličke ideje, te u pozivu da se hrvatske političke stranke okupe pod vodstvom biskupa.²⁰⁷ Što se tiče prve definicije, kongres je po svojim neposrednim rezultatima zaista bio tek javna manifestacija katoličkog buđenja u Hrvata. Što se tiče druge definicije, nije sigurno da je namjera organizatora bila afirmirati hrvatski politički katolicizam, no sigurno je dio tadašnje hrvatske javnosti to mislio. Među takvima se nalazila i Čista stranka prava.

Na odnos te stranke prema kongresu prvenstveno je utjecala činjenica da su se među njegovim organizatorima, osobito s laičke strane, mahom nalazili istaknuti pristaše domovinaško-obzoraške koalicije. Što se tiče odnosa prema hrvatskom episkopatu, u vrijeme priprema za kongres Čista stranka prava je, primjerice, kritizirala vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera, tu „desnu ruku biskupa Strossmayera”, zbog nepopustljivosti u sporu s hrvatskom svjetovnom inteligencijom u Bosni i Hercegovini o načinu postavljanja barjaka Hrvatskog pjevačkog društva Trebević u Sarajevu.²⁰⁸ Također, u nizu članaka podsjećala je bosansko-đakovačkog i srijemskog biskupa Josipa Jurja Strossmayera na njegovo svojedobno protivljenje donošenju dogme o papinoj nepogrešivosti, što su njegovi sljedbenici iz redova domovinaško-obzoraške koalicije sada, kada su se nalazili na bra-

²⁰⁵ Jure Krišto, *Prešućena povijest. Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850.–1918.*, Zagreb, 1994., 155.-181.; Mario Strecha, „*Mi smo Hrvati i katolici ...*” *Prvi hrvatski katolički kongres 1900.*, Zagreb, 2008.

²⁰⁶ Krišto, *Prešućena povijest*, 179.-181.

²⁰⁷ Strecha, „Prvi hrvatski katolički kongres – korak naprijed u afirmaciji političkog katolicizma u banskoj Hrvatskoj”, u: Z. Matijević (ur.), *ZR Hrvatski katolički pokret*, Zagreb, 2002., 171.-183.

²⁰⁸ „Hrvatsko slavje u Sarajevu”, *Hrvatsko pravo*, 5. 6. 1900., 2. Riječ je o prvoj većoj manifestaciji hrvatstva u Bosni i Hercegovini. Sukob između vrhbosanskog nadbiskupa i svjetovne inteligencije izbio je jer je svjetovna inteligencija prvenstveno radi privlačenja muslimana htjela da se barjak postavi bez vjerske, katoličke ceremonije, dok je vrhbosanski nadbiskup ustajao na vjerskoj instalaciji. Krišto, *Prešućena povijest*, 146.-148.

niku Katoličke Crkve, nastojali da se zaboravi.²⁰⁹ Prva reakcija Čiste stranke prava na najavljeni kongres pojavila se u lipnju 1900. godine, na stranačkoj proslavi Starčevićeva imendana. Tu se Eugen Kumičić dotaknuo skorog kongresa, za koji su se prema njegovim riječima zagrijavali „i odlični i uzorni svećenici, naši politički jednomišljenici”. Suprotno njima, koji su u kongresu očito vidjeli hvalevrijedan čin, Kumičić je pozornost usmjerio na njegove organizatore, među kojima, rekao je, ima ljudi od kojih ne treba očekivati ništa dobro za hrvatski narod. Naime, smatrao je da svrha kongresa nije podignuti katoličku samosvijest među Hrvatima, nego osigurati nastavak života politički istrošenoj domovinaško-obzoraškoj koaliciji. „Ja držim”, zaključio je Kumičić, „da će se iz kongresa izleći nova stranka. Budimo na oprezu!”²¹⁰

Slika 7. EUGEN KUMIČIĆ (MGZ, 20754)

Još od pojave kršćansko socijalne radničke organizacije, koja je bila pod političkim pokroviteljstvom domovinaško-obzoraške koalicije, među frankovcima je vladalo uvjerenje da se sprema osnutak katoličke, odnosno kršćansko socijalne političke stranke u Hrvatskoj. Oni su tvrdili da stranka utemeljena na katoličkom, kršćansko socijalnom programu, u Hrvatskoj gdje katoličanstvo ničim objektivno nije ugroženo, nije potrebna. Isticali su da je njezin mogući osnutak opasan zbog zaoštavanja vjerskog pitanja unutar viševjerski ustrojene hrvatske nacije.²¹¹ Ako se uzme u obzir i spo-

²⁰⁹ „Biskup Strossmayer i vatikanski koncil”, *Hrvatsko pravo*, 23. 5. 1900., 1.; „Biskup Strossmayer i vatikanski koncil”, *Hrvatsko pravo*, 5. 6. 1900., 1. Kasnije je niz članaka o ovoj temi potpisao Eugen Kumičić, „Biskup Strossmayer i vatikanski koncil (I.)”, *Hrvatsko pravo*, 31. 8. 1900., 1.; Kumičić, „Biskup Strossmayer i vatikanski koncil (II.)”, *Hrvatsko pravo*, 1. 9. 1900., 1., itd. Vidi i Strecha, „*Mi smo Hrvati i katolici ...*”, 92.

²¹⁰ „Proslava Starčevićeva imendana”, *Hrvatsko pravo*, 19. 6. 1900., 1.-2.

²¹¹ S. Matković, *Čista stranka prava*, 116.-117.

menuto mišljenje koje je tada vladalo, da je u banskoj Hrvatskoj katoličko svećenstvo ključan politički čimbenik, čija podrška osigurava uspjeh političke stranke, moguće je da se ovaj oprez temeljio i na strahu frankovaca da bi kršćansko socijalna stranka oko sebe okupila sve katoličko svećenstvo u Hrvatskoj, čime bi zauvijek ili barem za dugo vrijeme pomela konkurenciju ostalih stranaka.²¹² U svakom slučaju ovaj se oprez pokazao nepotrebnim, jer je domovinaško-obzoraška koalicija, odnosno Hrvatska stranka prava, uskoro odbacila kršćansko socijalnu orijentaciju i sklopila savezništvo s hrvatskim naprednjacima i sa srpskim političkim strankama, koje su je održale na životu i omogućile joj dominaciju u političkom životu banske Hrvatske. Time se pokazalo da je stajalište o ključnoj važnosti katoličkog svećenstva u hrvatskoj politici bilo pogrešno.

Juraj Tomac je bio jedan od onih „odličnih i uzornih svećenika” u Čistoj stranci prava koji su vjerovali u dobre namjere organizatora katoličkog kongresa, odnosno koji su vjerovali da kongres ima cilj jedino probuditi katolički osjećaj u Hrvata. On je još sredinom kolovoza 1900. godine pisao da griješe oni, dakle i Kumičić, koji smatraju da će „taj sastanak skalupiti novu t. zv. katoličku hrvatsku stranku”, jer svrha toga sastanka, bio je čvrsto uvjeren Tomac, „neće biti nikoga druga nego lih konfesionalno crkvena”. Tu se neće, nastavio je Tomac, raspravljati ni o kojem političkom pitanju, nego će se na sastanku naći katolici Hrvati iz svih hrvatskih zemalja „da se vagnu katolički osjećaji, da se mlitavci i pospanci u vjeri uzdrmaju, da se poroci u katoličkom narodu izkorjene...” Pritom se Hrvati drugih vjera, tvrdio je Tomac, ne trebaju bojati katoličke promidžbe, nego se poput svoje katoličke braće i sami trebaju sastajati na konfesionalnim sastancima kako bi jačali vlastitu vjeru.²¹³

Nisu se svi frankovački svećenici slagali s Tomčevim mišljenjem. Nedugo nakon izlaska Tomčeva članka svoje je mišljenje o katoličkom kongresu u frankovačkom listu objavio „jedan župnik”, iza kojega se pseudonima

²¹² Prema Mariju Strechi, osobe iz kruga Katoličke Crkve koje su planirale ustrojiti katoličku političku stranku, zamišljale su je kao stranku koja bi postala „središnjom” strankom u banskoj Hrvatskoj, te koja bi bila „iznad svih ostalih” stranaka time što bi okupljala sve Hrvate oko katoličke vjerske ideje bez obzira na njihova trenutačna politička stajališta. Strecha, „Od katoličkog hrvatstva do katoličkog pravaštva”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, god. 34.-36. (2004.), br. 1., 108. Nije jasno koju bi politiku, osim vjerske, ta stranka onda vodila i bi li to uopće bila politička stranka ili vjerski pokret.

²¹³ Tomac, „Prvi hrvatski katolički sastanak i Trebevićeva slava”, *Hrvatsko pravo*, 13. 8. 1900., 1.-2.

vjerojatno skrivao Tomčev nešto mlađi i mnogo liberalniji kolega, tadašnji župnik u Čanku (Općina Bunić, Senjsko-modruška biskupija) Stipe Vučetić.²¹⁴ Njega su frankovački protivnici držali žešćim frankovcem od Tomca.²¹⁵ Ovaj je župnik Tomčevo uvjerenje kritizirao, jer „sveta je dužnost narodnosna i vjerska, pripaziti malo, koji te kakovi su to ljudi, što se gledom na spominjani sastanak izdvajaju za glavne predstavnike i stjegonoše hrvatstva i katolicizma u Hrvatskoj”. To su ljudi koji, pod vodstvom biskupa Strossmayera, pomažu da „pravoslavni srbizam” „uguši Hrvate u vlastitoj im domovini”. To su duhovni sljedbenici biskupa Strossmayera, koji je ugovorom sa srpskim i crnogorskim

Slika 8. JOSIP JURAJ STROSSMAYER
(HDA, f. 1443, sg. 764.)

kneževima namjeravao prepustiti Bosnu i Hercegovinu Srbiji i Crnoj Gori, te tamošnje katolike i muslimane izručiti pravoslavlju. To su ljudi koje krasi „laž, kleveta, jal, zasjedno napadanje, himbenost i farizejstvo”. Njima su „katolicizam i hrvatstvo samo forma i finta”, a katolički kongres „nije ništa drugo no jednostavno jesenski obzoraško-stranački manevar, komu je glavna svrha i cilj: svečani defile pred biskupom Strossmayerom i njegovom obzoraštinom, ne bi li se tako pred neprijateljima našimi povisila cijena obzoraških glavah, kad se opet pruži sгода, rinuti hrvatski narod u novo koje sužanjstvo”.²¹⁶

Pred sam početak kongresa, pretresajući prijedloge kongresnih rezolucija, na temelju kojih su se trebale voditi rasprave, Čista stranka prava je uputila i načelnu kritiku kongresu. Prema njezinu sudu, prijedlozi rezolucija odražavali su konzervativna načela i u njima nije bilo „ni jedne velike nove

²¹⁴ O Vučetiću vidi: S. Matković, *Čista stranka prava*, 274.

²¹⁵ „Ili ograničenost ili duševna bol”, *Hrvatski radnički glas*, 15. 10. 1898., 3.

²¹⁶ „Prvi hrvatski katolički sastanak”, *Hrvatsko pravo*, 30. 8. 1900., 1.-2.

ideje, takove ideje koja je nastala u velikom hrvanju i teškoj borbi devetnaestoga stoljeća za prava i duševni napredak narodu”. Nadalje, prema zamisli tvorca ovih rezolucija, hrvatskom narodu nije bilo suđeno da se sam svojim snagama probija kroz život, „nego se imade staviti pod vodstvo episkopata, dakle pod vodstvo Rima”, i to ne samo u vjerskim stvarima, nego i u „sveobćem životu naroda”. Ovakav smjer rezolucija, smatralo se u Čistoj stranci prava, prema kojem se „sve imade staviti u Hrvatskoj pod vodstvo episkopata”, posebno je bio netaktičan prema vjerski osjetljivim Hrvatima muslimanske vjere, koji bi se zbog toga mogli „porinuti u tudji, hrvatskom narodu neprijateljski naručaj”, pa je s toga gledišta „katolički kongres u Zagrebu velika politička pogreška”.²¹⁷ Nasuprot tomu Čista stranka prava je smatrala da „u vjerskih stvarih treba da se katolički puk stavi pod vodstvo svoga episkopata, pod vodstvo Rima. U političkih stvarih mora biti hrvatski narod posve nezavisan, kako glede svojih nutarnjih tako i glede vanjskih odnosa”.²¹⁸

Analizirajući prijedloge pojedinih rezolucija, Čista stranka prava je kao posebno pogubnu ocijenila rezoluciju o odnosu Crkve i države. Prema sadržaju te rezolucije, i Crkva i država su bile „od Boga”, svaka je od njih u svom djelokrugu bila suverena te su međusobno bile neovisne. Katolici su u državi svoja građanska prava i dužnosti bili dužni obavljati u suglasju s crkvenim zakonima, pa ako su državne uredbe bile oprečne tim zakonima, bili su dužni poduzeti sva zakonita sredstva da država te uredbe ukine. Prema frankovcima, ova je rezolucija bila loša iz različitih razloga. Kao prvo, ako država svoj temelj ima „u Bogu”, to bi značilo da se svatko bez iznimke ima podrediti državi. „Pojedinac tu iščezava, Božjoj odredbi ima se svatko žrtvovati, bio to pojedinac, bio čitavi narod nalazeći se sa drugimi narodi u toj državi”. Iznimka ovoj bezuvjetnoj poslušnosti državi predviđena je jedino za slučaj ako državne uredbe nisu u skladu s crkvenim zakonima, čime se pak, prema frankovcima, poništavalo načelo državne suverenosti i njezine neovisnosti u svome, državnom djelokrugu. Poseban problem bilo je to što je ova iznimka bila predviđena samo za katolike, a ne primjerice i za muslimane, odnosno za čitav hrvatski narod i što se rezolucijom nije dopuštalo da čitav hrvatski narod ustane protiv državnih uredbi koji njega

²¹⁷ „Resolucije katoličkog kongresa”, *Hrvatsko pravo*, 1. 9. 1900., 1.-2. Vidi i: Strecha, „*Mi smo Hrvati i katolici...*”, 91.

²¹⁸ „Katolički sastanak”, *Hrvatsko pravo*, 3. 9. 1900., 1.

kao cjelinu tište, „primjerice protiv dualizma”.²¹⁹ Osim ove rezolucije, Čista stranka prava napala je i prijedlog rezolucije o katoličkom tisku, u kojoj je bilo sporno to što bi frankovački politički protivnici određivali koji to tisak „svojim poganim jezikom truže dušu i srdce”, a koje su to „domoljubne novine prožete kršćanskim duhom”.²²⁰

Na kongresu su sudjelovala dvojica frankovačkih svećenika, Juraj Tomac i Stipe Vučetić, koji su predstavljali jedinu izrazitiju oporbu kongresnoj većini. Njih su dvojica sudjelovala u radu druge sekcije kongresa, unutar koje se raspravljalo upravo o ovim dvjema spomenutim temama: o odnosu države i Crkve, te o katoličkom tisku, koje je Čista stranka prava kritizirala još uoči kongresa. Njihova kritika prve od navedenih rezolucija kretala se nešto drugačijim smjerom od prethodno iznesene frankovačke kritike općeg ozračja čitavog kongresa, koji je navodno odražavao težnju da se cjelokupni hrvatski javni život, pa i politika, podloži vodstvu katoličkog episkopata, no bio je usmjeren prema istom cilju. U toj se kritici polazilo od frankovcima prihvatljivog vodstva episkopata u vjerskim pitanjima, no inzistiralo se na takvom vodstvu koje bi Katoličku Crkvu u Hrvatskoj dovelo u sukob s vladarom. S pravom očekujući povlačenje episkopata, dvojica frankovačkih svećenika htjela su dokazati da hrvatski episkopat nema snage dosljedno predvoditi hrvatski narod ni u vjerskim, a kamo li u političkim stvarima.

U raspravu o ovoj temi dvojica frankovačkih svećenika uključila su se u trenutku kada se razmatrala točka prema kojoj su katolici svoja građanska prava i dužnosti dužni obavljati u skladu s crkvenim zakonima, a ako bi im to državne uredbe priječile, da su dužni upotrijebiti sva moralna i zakonita sredstva da država takve uredbe ukine. Prvi je na ovu točku reagirao župnik u Zagorju pokraj Ogulina, Davorin Krmpotić, čija su nacionalno-politička stajališta bila vrlo bliska frankovačkima, iako nemam potvrde da je ikada pripadao toj stranci.²²¹ Prema njegovu mišljenju, konkordat Svete Stolice s

²¹⁹ „Rezolucije katoličkog kongresa”, *Hrvatsko pravo*, 1. 9. 1900., 1.-2. Vidi i: Strecha, „*Mi smo Hrvati i katolici ...*”, 91.

²²⁰ „Rezolucije katoličkog kongresa”, *Hrvatsko pravo*, 1. 9. 1900., 1.-2.

²²¹ Svećenik Davorin Krmpotić, (1867.–1931.) Bogoslovni fakultet završio je u Senju, jer je 1891. „zbog radikalnog pravaštva” izbačen sa zagrebačkog fakulteta. Poput Tomca, zbog nepoćudnog političkog djelovanja često je mijenjao službe, te je 1902. godine stigao u SAD, državu Kansas, kao dušobrižnik tamošnjim Hrvatima. U SAD-u, gdje je i umro, pripadao je skupini hrvatskih i slovenskih svećenika koji su se tijekom Prvoga svjetskoga rata, nasuprot jugoslavenskoj struji među iseljenicima, zauzimali za pravaški program iz 1894. i hrvatsko-slovensku državu u sklopu Habsburške Monarhije. Iako, dakle, ideološki blizak frankovcima, tijekom boravka u Hrvatskoj

Austrijom, sklopljen 1855. godine, koji je Austro-Ugarska Monarhija jednostrano raskinula 1870. godine, još uvijek je bio pravno valjan, makar ga se država više nije držala. Zato je Krmpotić u raspravi o dužnosti katolika da zakonitim sredstvima interveniraju protiv protukatoličkih uredbi države, zatražio kongres da pozove hrvatske biskupe da se kod vladara zauzmu za ukidanje tih uredbi „da se konkordat od 18. 8. 1855. u svojoj cijelosti provadja i vrši od svjetovnih oblasti”. Krmpotićev prijedlog zdušno su poduprli Tomac i Vučetić, navodeći primjere kako se država odnosi prema katoličkim svećenicima koji su se protivili odredbama formalno ukinutog konkordata. Protiv Krmpotićeva prijedloga ustali su organizatori kongresa, koji su smatrali da poštovanje konkordata treba osigurati obraćanjem „na drugi faktor”, a ne episkopatu. Tomac je smatrao kako se katolici trebaju obratiti upravo episkopatu, jer samo je njemu, a ne i državnim tijelima, u interesu da se konkordat u cijelosti provede. Na kraju je na pritisak Krmpotića, Tomca i Vučetića u navedenu rezoluciju umetnuta odredba da su protiv protukatoličkih državnih uredbi katolici dužni raditi svim zakonitim sredstvima „pod vodstvom episkopata”.²²²

Nakon provedene rasprave okupljenima je svoj prijedlog dodatka rezoluciji iznio Stipe Vučetić. Prvotno je taj prijedlog, koji je išao za samostalnost Crkve Hrvatske i na simboličkoj razini, trebao biti iznesen tijekom rasprave o suverenosti države i Crkve i o njihovoj međusobnoj neovisnosti. No, organizatori kongresa ocijenili su da taj prijedlog nema veze s tom točkom, te su ga premjestili na kraj rasprave.²²³ U svom prijedlogu Vučetić je na temelju povijesnih argumenata želio dokazati da, suprotno tadašnjoj praksi, Hrvati ne bi trebali slaviti sv. Stjepana, ugarskoga kralja, niti kao zapovjedni blagdan niti kao zaštitnika Hrvatske, te da takvo štovanje toga sveca u Hrvatskoj nema ni vjerskog ni nacionalnog razloga, nego je plod političke dominacije Ugarske nad Hrvatskom. Predlagao je da se na kongresu izabere odbor petorice, koji bi u dogovoru s hrvatskim biskupima

nije surađivao u frankovačkom tisku, nego u tisku domovinaško-obzoraške koalicije, *Hrvatskoj domovini* i *Obzoru*. Tek uoči Prvog svjetskog rata, 1913., kao župnik u SAD-u surađivao je u frankovačkoj *Hrvatskoj*. Šimun Jurišić, Pejo Čošković, „Krmpotić, Martin Davorin”, *Hrvatski biografski leksikon*, 8. svezak, Zagreb, 2013.; Vladimir Lončarević, „Svestrani Martin Davorin Krmpotić”, *Glas Koncila*, <https://www.glas-koncila.hr/svestrani-martin-davorin-krmptic-svecenik-i-veliki-publicist/>, pristup ostvaren: 30. 10. 2024.

²²² Strecha, „*Mi smo Hrvati i katolici...*”, 221.-223.

²²³ Strecha, „*Mi smo Hrvati i katolici...*”, 224.

o tom pitanju izradili kritički elaborat, koji bi poslali Kongregaciji svetih obreda u Rim na potvrdu.²²⁴ Iako su mnogi među okupljenima podupirali Vučetićev prijedlog, bilo je i onih koji su prosvjedovali protiv njegova istupa i tražili da mu se oduzme riječ, osobito u trenutku kada je iznoseći podatke o vojnoj nemoći Mađara u ratu s Turcima upitao: „A zar da bude patron junačkih Hrvatah patron kukavica?”²²⁵ Organizatori kongresa dopustili su mu da iznese prijedlog do kraja, ali zatim su ga glatko odbili, navodeći da nije u skladu s navedenom rezolucijom.²²⁶

Ako je pitanje patronata sv. Stjepana nad Hrvatskom bilo prvenstveno političko i ako su frankovci tražili da se hrvatski episkopat uključi u njegovo rješenje, onda frankovcima nije toliko smetalo sudjelovanje tog episkopata u politici, koliko to da episkopat sudjeluje u politici na njima protivnoj strani. U tom smislu frankovci su pisali u još jednom od niza članaka, u kojima je kritizirana ideja da hrvatski narod bude pod političkim vodstvom katoličkog episkopata. Uz stari argument protiv te ideje, da su Hrvati viševjerska nacija, te da vodstvo katoličkog episkopata ne bi prihvatili ni svi katolici, a kamoli pravoslavni ili muslimani, u ovom se članku kritizira i ideja da bi katolički episkopat mogao predvoditi samo katoličke Hrvate, a pravoslavne i Hrvate muslimane predvodili bi njihovi vjerski vođe. Ovu ideju frankovci nisu odbacivali zbog načelnih, nego prvenstveno zbog praktičnih razloga, odnosno zbog činjenice da bi u tim okolnostima pravoslavni episkopat pravoslavne Hrvate odveo u Beograd, a muslimanski vjerski vođe svoje vjernike u Carigrad. Što se tiče katoličkih biskupa u hrvatskim zemljama, ni s njima, prema sudu frankovaca, situacija nije bila puno bolja. Naime, ni jedan od njih nije „otvoreno i zauzeto” pristajao uz pravaški program. Jedni su „za Peštu”, drugi „za Beč”, treći „sad za Peštu sad za Beč”, četvrti „gledaju preko mora”, a peti „miruju i zaziru od politike”. Zagrebački nadbiskup Juraj Posilović i senjski biskup Antun Maurović „očiti su i neskriveni protivnici programu stranke prava”, prvi kao pristaša domovinaško-obzoraške koalicije, a drugi kao mađaron, dok đakovački biskup Strossmayer s jedne strane hvali pravaški program „kao jedini spasonosan”, no radi za ostvarenje obzoraškog programa. Dok god hrvatski narod nije jedne vjere, zaključio je autor ovoga članka, i dok

²²⁴ „Analogno sa predlogom popa Stipe Vučetića”, *Hrvatsko pravo*, 14. 9. 1900., 1.-2.

²²⁵ „Razprava o predlogu popa Stipe Vučetića”, *Hrvatsko pravo*, 5. 9. 1900., 2.-3.

²²⁶ Strecha, „*Mi smo Hrvati i katolici...*”, 224.

god vjerski vođe hrvatskog naroda nisu zauzeti za pravaški program, Čista stranka prava borit će se protiv ideje o „vodstvu episkopata”.²²⁷

U raspravi o katoličkom tisku organizatori kongresa istaknuli su iznimnu moć tiska u modernom društvu, što da su prvi shvatili Židovi u želji za dominacijom u svijetu. Posljedica toga je, prema tvrdnji organizatora kongresa, „da je danas štampa većinom u žudejskim rukama”, a ona „trguje s našim idealima u crkvenim i političkim pitanjima”, njome se „danas truju milijuni ljudi”, ona „direktno i indirektno napada na vjeru negirajući i samo božanstvo”, čime se potkopava „čudoredni život i svaka vjera u samouzdržanje svoje”. Stoga se pozivalo „prave katolike” da ne čitaju i ne podupiru takav, bezvjerski tisak, nego da čitaju i podupiru „domoljubne novine, prožete kršćanskim duhom”. Takve novine pozivalo se da među sobom budu složne te „ujedinjene sa crkvenom hijerarhijom”, a hrvatsku inteligenciju, osobito svećenstvo i učiteljstvo, tražilo se da oko sebe okupljaju nepismen narod te mu čitaju i tumače novine prožete „pravim kršćanskim i rodoljubnim hrvatskim duhom”.²²⁸

Osjetivši se prozvanim zbog navedene kritike židovskog utjecaja u tisku, koja kao da je bila uperena protiv Čiste stranke prava,²²⁹ Tomac je pozvao organizatore da *hic et nunc* otvoreno kažu koje su to novine „tako nemoralne da kvare narod”. Ne otvarajući pritom pitanje odnosa svoje stranke o vjeri i moralu, Tomac je „sa svoje strane” predložio da se u rezoluciji o katoličkom tisku kao bezvjerski imenuje socijaldemokratski list *Sloboda*, koji „piše i udara ne samo na pojedini članak vjere, nego u opće ne priznaje nikakve vjere u Boga ni u vječni život”. Većina prisutnih je bez veće rasprave odbila Tomčev prijedlog kao „preuranjen”,²³⁰ a tek nešto više pozornosti prijedlog je dobio u hrvatskoj javnosti. Tako je socijaldemokratska *Sloboda* pisala da je Tomčev prijedlog izraz grčevitog nastojanja Katoličke Crkve da osigura priznanje svom svjetonazoru i plod njezina od-

²²⁷ „Vodstvo episkopata”, *Hrvatsko pravo*, 11. 1. 1901., 1.-2.

²²⁸ Strecha, „*Mi smo Hrvati i katolici ...*”, 224.-227.

²²⁹ Još u veljači 1900. Tomac je pozivao sarajevsku *Vrhbosnu*, list Vrhbosanskog kaptola, da objasni na koje listove misli kada u svom članku piše o „pokvarenoj štampi” u hrvatskim zemljama. Budući da su u tom članku *Vrhbosne* bili napisani hvalospjevi o uredniku *Katoličkog lista*, Stjepanu Koreniću, koji je bio zagriženi protivnik frankovaca i koji je smatrao da je frankovački tisak jednako poguban kao i socijaldemokratski, Tomac se pitao misli li i *Vrhbosna* da bi *Hrvatsko pravo* i *Hrvatski radnik* trebalo staviti na indeks zabranjenih novina za katolike. Tomac, „Zjenica oko – katolička štampa”, *Hrvatsko pravo*, 21. 2. 1900., 1.

²³⁰ Strecha, „*Mi smo Hrvati i katolici ...*”, 229.-232.

bijanja da se suoči s činjenicom da je njezin svjetonazor poražen u sukobu sa znanstvenim svjetonazorom.²³¹ U nastavku polemike *Sloboda* je izazivala Tomca primjerima neusklađenosti kršćanskoga svjetonazora s modernim znanstvenim dostignućima, pri čemu je u svojoj umišljenosti zapadala u znanstvene zablude i branila moralno dvojbena stajališta,²³² pokazujući time kakve opasnosti nastaju kada se znanost odvoji od kršćanske etike.

Osim mjera poduzetih za ograničavanje bezvjerskog tiska i njegovih pogubnih ideja, organizatori kongresa unutar ove sekcije predložili su i pokretanje središnjeg internacionalnog katoličkog lista u Hrvatskoj, kao i pokretanje katoličkog političkog glasila u Hrvatskoj. Oba prijedloga odbačena su na inicijativu svećenika Stjepana Korenića, bliskog organizatorima kongresa, koji je smatrao da prvi prijedlog počiva na nerealnim ambicijama, a da bi ostvarenje drugog prijedloga dodatno podijelilo hrvatsku oporbu.²³³ Ni frankovački svećenici nisu poduprli ove prijedloge, no u raspravu o njima uključio se Stipe Vučetić te izazvao „neobično burnu” reakciju većine prisutnih. Pozivajući se na ranije prihvaćenu rezoluciju, da okupljeni na kongresu žele jačati u Hrvatskoj katolički laikat „u racionalnom poznavanju dogmatskih istinah, prava, ustrojstva i poviesti crkve u svrhu da ju uzmogne braniti u javnom životu o boku svećenstva i pod vodstvom episkopata”, Vučetić je predložio da se u Hrvatskoj osnuje jedan „strogo katoličko-znanstveno-bogoslovni list”, koji bi odgovorio toj želji

²³¹ „J. Tomcu, upravitelju župe u Ljubeščici”, *Sloboda* (Zagreb), 18. 10. 1900., 3.

²³² U kontekstu ove polemike s Tomcem *Sloboda* je prenijela izvješće jednog člana londonskog Kraljevskog geografskog društva o njegovim istraživanjima u srednjoj Africi, gdje je naišao na „majmunima slične stvorove”, koji su prema njegovom sudu stajali na „najnižem stepenu razvoja među afričkim plemenima”. Prema uvjerenju ovog istraživača, ta su majmunolika stvorenja bila dokaz Darwinove teorije evolucije, prema kojoj se do ovog njegova otkrića „držalo patuljke za prijelaz između majmuna i čovjeka”. Vjerujući mišljenju ovog „učenog Engleza”, *Sloboda* se trijumfalno obratila Tomcu i njemu sličnima: „Vi koji se toliko borite protiv Darwina, proglašujući njegove dokaze za apsolutnu glupost, dobro bi učinili da bi nam bilo .putem svetog pisma ili drugim dokazima’ dokazali, od kojeg Nojevog sina potiče ovo čudnovato ljudsko (ili majmunsko?) pleme, te da li je i ono takodjer stvoreno po obličju božjem”. „Gg. kapelanima Zagorcu i Tomcu na razmišljanje”, *Sloboda*, 1. 11. 1900., 4. Tomac je pokušao odgovoriti na ovaj izazov na stranicama *Slobode*, no uredništvo toga lista mu to nije dopustilo, jer „već unapred znademmo kakovi su to dokazi”. Uspoređujući značaj jednog hrvatskog kapelana sa značajem jednog člana britanskog geografskog društva, uredništvo *Slobode* je tom prilikom pisalo Tomcu: „Kakva naučna sprema treba, da se postane član geografskog instituta u Londonu i kakova recimo za postati hrvatskim kapelanom. Na jednoj strani svestrano poznavanje najnovijih rezultata prirodnih znanosti, a na drugoj nužda baš što manje poznavanja njih, već što veće poznavanje osnova, npr. o božanstvu, nepogriješivosti pape...” Tomac, „Čujte kakvi su naši socijal-demokrati”, *Hrvatsko pravo*, 11. 1. 1901., 3.

²³³ Krišto, *Prešućena povijest*, 170.

kongresa. Na primjedbu većine okupljenih da za takvo što nije potrebno osnivati novi list jer već postoji *Katolički list*, Vučetić je odgovorio da pod uredništvom Stjepana Korenića, otvorenog simpatizera domovinaško-obzoraške koalicije i protivnika Čiste stranke prava,²³⁴ *Katolički list* nije sposoban odgovoriti toj zadaći. Na ove njegove riječi razbuktale su se strasti i izbila je svađa većine s dvojicom frankovačkih svećenika i njihovim malobrojnim pristašama.²³⁵

Prema ocjeni dijela hrvatske historiografije, vrijednost i značenje Hrvatskog katoličkog kongresa bili su više simbolični nego stvarni,²³⁶ a jedini zaključci koji su u određenoj mjeri ostvareni bili su oni Treće sekcije, koja je raspravljala o socijalnom pitanju.²³⁷ Na temelju zaključaka ove sekcije, u Hrvatskoj je odmah nakon kongresa započelo osnivanje hrvatskih seljačkih zadruga, štedno-kreditnih zavoda Reiffeisenovog tipa, koje su se nalazile pod nadzorom seoskih župnika, te čije je poslovanje financirala Hrvatska poljodjelska banka, osnovana krajem 1901. godine većinskim kapitalom hrvatskog katoličkog episkopata.²³⁸ Uzrok negativnog odnosa frankovaca prema ovoj banci bila je činjenica da se u njezinu upravnom odboru nalazila politička krema domovinaško-obzoraške koalicije.²³⁹ Ovaj negativan odnos proširio se i na hrvatske seljačke zadruge, umjesto kojih su frankovci promovirali poslovanje vjeresijskih udruga. One su kao podružnice Ugarske središnje vjeresijske udruge u Budimpešti uživale potporu hrvatske vlade, te su se nalazile pod nadzorom hrvatskih općinskih i kotarskih činovnika.²⁴⁰ Zbog potpore vjeresijskim udrugama, frankovci su bili kritizirani da promiču protuhrvatske, mađarske interese,²⁴¹ a sami frankovci su tvrdili da su hrvatske seljačke zadruge uz ranije osnovane vjeresijske udruge nepotrebne, te da domovinaško-obzoraško promicanje tih zadruga kao i Hrvatske poljodjelske banke služi samo njihovim stranačkim interesima.²⁴²

²³⁴ O tomu vidi npr.: S. Matković, *Čista stranka prava*, 240.

²³⁵ „Razprave o katoličkoj štampi”, *Hrvatsko pravo*, 5. 9. 1900., 3.

²³⁶ Krišto, *Prešućena povijest*, 180.

²³⁷ Matijević, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva*, 22.

²³⁸ Mira Kolar, „Hrvatska poljodjelska banka i hrvatsko selo (1901.–1946.)”, u: Z. Matijević (ur.), *ZR Hrvatski katolički pokret*, 195.–209.

²³⁹ S. Matković, *Čista stranka prava*, 117.

²⁴⁰ Gabelica, „Katolički svećenici u banskoj Hrvatskoj”, 40.

²⁴¹ Vidi npr.: *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, petogodišta 1906.–1911., svezak I., godina 1906., Zagreb, 1907., 134.–141.

²⁴² „Vjeresijske udruge”, *Hrvatsko pravo*, 12. 1. 1901., 1.–2.

Juraj Tomac je lojalno kritizirao poslovanje Hrvatske poljodjelske banke i njezinih zadruga,²⁴³ promicao je osnivanje vjeresijskih udruga, te je navodno jednu od njih namjeravao osnovati i u Ljubeščici. No, u rujnu 1903. godine, tijekom pregovora o spajanju Čiste stranke prava s domovinaško-obzoraškom koalicijom, odnosno Hrvatskom strankom prava, Juraj Tomac je javno prestao podupirati vjeresijske udruge. Navodno se uvjerio da su hrvatske seljačke zadruge „neodvisna društva, dočim ‚vjeresijske udruge‘ nisu”, jer se ove posljednje mogu osnovati samo uz sudjelovanje kotarskih i općinskih oblasti, koje „smiju promicati samo ono što služi sistemu”. Postao je svjestan da „onaj novac, koji posudjuju vjeresijske udruge nosi kamate onim, koji daju taj novac vjeresijskim udrugama, a to su tudjinci, dočim kamati, koji se plaćaju u hrv. poljodjelskoj udruzi pripadaju dobrobiti hrvatskoga naroda”. Iako je osobno smatrao „da nikakovi novčani zavodi sami po sebi neće pomoći narodu, već jedino i samo kršćanski princip praktično provođen, a koji glasi: što nećeš da tebi drugi čini, ne čini ni ti njima”, zbog navedenih i još niza drugih razloga sada je preporučio hrvatskom seljaštvu da „uvadjaju hrv. poljodjelske udruge”.²⁴⁴

Kako smo naveli, Tomčev članak, u kojem je javno odbio dati podršku vjeresijskim udrugama, objavljen je u vrijeme pregovora o ujedinjenju Čiste stranke prava i Hrvatske stranke prava. Tijekom ovih pregovora, koji su daleko odmaknuli, list Hrvatske stranke prava prestao je izlaziti jer se spojio s frankovačkim *Hrvatskim pravom*.²⁴⁵ Nakon toga je Čista stranka prava napustila svoje i prihvatila ime Hrvatske stranke prava.²⁴⁶ Vjerojatno je fuzija s Hrvatskom strankom prava i potaknula Tomca da, zasigurno ne bez znanja Josipa Franka, javno odbaci podršku vjeresijskim udrugama kao još jednoj u nizu prijepornih točaka između dviju stranaka. Također, potaknula ga je da počne promicati hrvatske seljačke zadruge, a jednu je

²⁴³ Tomac, „Središnja seljačka banka”, *Hrvatsko pravo*, 23. 11. 1900., 1.-2. U spomenici Župe Ljubeščica, Juraj Tomac je 1901. godine zapisao da se pri osnutku Hrvatske poljodjelske banke obećavalo da će kamata biti 4 %, a sada se navodi da će biti od 8 do 10 %. Zbog toga Tomac, kako je zapisao, nije želio preporučivati narodu poslovanje s tom bankom i organiziranje Hrvatske seljačke zadruge, „premda se u cirkularu to nalaže”. *Spomenica župe Ljubeščica*, godina 1901., prijepis dijela spomenice u posjedu autora. Cirkular s uputama za poslovanje s HPB i osnivanje HSZ vjerojatno je uputila nadbiskupska oblast svim župnim uredima.

²⁴⁴ Tomac, „Žao mi je naroda...”, *Hrvatsko pravo*, 5. 9. 1903., 2.

²⁴⁵ S. Matković, *Čista stranka prava*, 163.

²⁴⁶ S. Matković, *Čista stranka prava*, 185.

i osnovao u Ljubešćici.²⁴⁷ U toj situaciji nameće se pitanje: Kako to da su frankovci još zdušniji prigrlili akciju osnutka hrvatskih seljačkih zadruga iako je u listopadu 1903. godine Hrvatska stranka prava ipak odbacila ideju o spajanju s frankovačkom strankom? Naime, u studenom iste godine, nakon prekida pregovora o fuziji, od podrške vjeresijskim udrugama ogradio se osobno Josip Frank.²⁴⁸ On je poslije tvrdio da ga je na to potaknuo Juraj Tomac,²⁴⁹ da bi se u sljedećem razdoblju frankovačka stranka, koja se od 1904. godine nazivala Starčevićeva hrvatska stranka prava, isticala upravo po obrani interesa hrvatskih seljačkih zadruga.²⁵⁰

Rješenje je u tomu da je 1903. bila ključna godina u hrvatskoj politici. Tada je Hrvatska stranka prava odlučila učiniti radikalnan zaokret u svojoj politici, odbaciti oslonac na Katoličku Crkvu i prihvatiti savezništvo sa Srbima, a katoličko svećenstvo prepustiti frankovcima. Ovaj novi politički smjer s vremenom će odvući Hrvatsku stranku prava u nagodbenu-jugoslavenske vode, a navedena svjetonazorska „osovina” Čiste stranke prava, odnosno Starčevićeve hrvatske stranke prava, pod utjecajem novopridošlog katoličkog svećenstva postupno će se nagnuti na konzervativnu stranu. Prvi korak u toj novoj orijentaciji Čiste stranke prava bila je njezina podrška hrvatskim seljačkim zadrugama.

Juraj Tomac i Narodni pokret 1903. godine

Osim pregovora hrvatskih oporbenih stranaka o fuziji, 1903. godinu u hrvatskoj politici karakterizirao je i tzv. Narodni pokret, masovni protumađarski i protumađaronski pokret, koji je počeo u ožujku 1903. godine u Zagrebu i raširio se po velikom dijelu banske Hrvatske. Prema nekim definicijama, pokret koji je trajao do ožujka 1904. godine imao je dvije faze. Prva je trajala do kolovoza 1903. godine, a karakteriziralo ju je složno sudjelovanje isključivo hrvatske oporbe, nejasno određeni ciljevi te stihijska borba demonstracijama i izazivanjem nereda, kao i često krvavi sukobi pro-

²⁴⁷ *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, petogodišta 1901.–1906., svezak V., dio II., Zagreb, 1906., 860.

²⁴⁸ Gabelica, „Katolički svećenici u banskoj Hrvatskoj”, 51.

²⁴⁹ *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, petogodišta 1906.–1911., svezak I., godina 1906., Zagreb, 1907., 145.

²⁵⁰ Gabelica, „Katolički svećenici u banskoj Hrvatskoj”, 51.–52.

svjednika sa snagama reda.²⁵¹ U drugoj fazi borba je bila mirnija, a vodila se posredstvom javnih pučkih skupština na kojima je jedan od glavnih zahtjeva bio postizanje hrvatske financijske neovisnosti. Krajem 1903. godine, nakon što su propali pregovori o spajanju Čiste stranke prava i Hrvatske stranke prava te se u dotad složnom skupštinskom pokretu pojavio raskol, u pokret se uključila i srpska oporba u Hrvatskoj, koja je uz općehrvatske postavljala i ekskluzivno srpske zahtjeve. Dodirima koji su tom prilikom stvoreni između Hrvatske stranke prava i Srpske samostalne stranke, stvoreni su uvjeti za kasniji ustroj Hrvatsko-srpske koalicije.²⁵²

Najaktivniji i najborbeniji dio Narodnog pokreta bila je Napredna omladina, koju je činila grupa mladih političara jugoslavenskog nacionalno-političkog i liberalnog svjetonazorskog usmjerenja. Ona je u to vrijeme bila dio klerikalne Hrvatske stranke prava, od koje će se 1904. godine po svjetonazorskom usmjerenju odvojiti i ustrojiti vlastitu Hrvatsku naprednu stranku, no i dalje će po nacionalno-političkom orijentaciji ostati povezana s Hrvatskom strankom prava, s kojom će krajem 1905. godine osnovati Hrvatsko-srpsku koaliciju. Tijekom Narodnog pokreta ova je omladina u Hrvatskoj stranci prava bila glavni pobornik prekida saveza s Čistom strankom prava i uspostave savezništva sa srpskom oporbom.²⁵³ Za razliku od borbene Napredne omladine, Čista stranka prava je u Narodnom pokretu sudjelovala puno opreznije, čuvajući sebe i narod koji je predstavljala od političkog avanturizma.²⁵⁴ U skladu s takvom općom politikom Čiste stranke prava tijekom Narodnog pokreta djelovao je i Juraj Tomac.

Prvi je o tome pisao Vaso Bogdanov, koji je Tomčevo djelovanje, kao i prevladavajući odnos Katoličke Crkve u Hrvatskoj prema tom pokretu, ocijenio oportunističkim i kukavičkim.²⁵⁵ Svoju ocjenu Bogdanov je temeljio na nekoliko dokumenata. U dopisu tadašnjeg podžupana Varaždinske

²⁵¹ Rene Lovrenčić, *Geneza politike „novog kursa“*, Zagreb, 1972., 162.-174.

²⁵² Lovrenčić, *Geneza politike „novog kursa“*, 174.-184.; S. Matković, *Čista stranka prava*, 178.-180.

²⁵³ Matković, *Čista stranka prava*, 181.

²⁵⁴ Matković, *Čista stranka prava*, 166.-167. Rene Lovrenčić, iako hvali borbenost Napredne omladine, smatra da je opreznija uloga „hrvatske buržoaske opozicije“ u Narodnom pokretu bila razumljiva i opravdana, jer „upuštati se u nepovoljnim prilikama, a bez ikakvih priprema, bez široke političke organizacije, bez jačeg kontakta s masama naroda, čak u revolucionarno-oslobodilačku borbu predstavljalo bi neodgovorni avanturizam“. Lovrenčić, *Geneza politike „novog kursa“*, 170. Kako ćemo vidjeti, Vaso Bogdanov je takav oprez smatrao izdajom i kukavičlukom.

²⁵⁵ Vaso Bogdanov, „Hrvatski pokret 1903“, 3. poglavlje, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Odjel za filozofiju i društvene nauke*, knjiga 322, Zagreb, 1961., 5.-20.

županije od 30. svibnja 1903. godine navedeno je da je Tomac mirio pobunjeni narod, odvrćao ga od nasilja i upućivao na borbu zakonitim putem, pri čemu je pokazivao i spremnost na suradnju s predstavnicima vlasti radi smirivanja naroda.²⁵⁶ U zapisniku o Tomčevu saslušanju 7. lipnja 1903. godine, izaslanik nadbiskupa Posilovića zabilježio je Tomčeve aktivnosti vezane za skupljanje potpisa za hrvatsku financijsku neovisnost župljanima drugih župa. Tomac je naveo da je, ne bez poteškoća i osobnog rizika, odvratio narod od napada na mjesne mađarone, potaknuo ga da potpiše peticiju za financijsku neovisnost, koju je zatim poslao Josipu Franku. Tom prilikom je obećao da će i ubuduće „nagovarati narod na mir i pokornost opstojećim oblastima”.²⁵⁷ U dopisu nadbiskupa Posilovića velikom županu Varaždinske županije, Radoslavu Rubido-Zichyju, od 9. lipnja 1903. godine Posilović je naveo da je „velika sreća, što je uzbunjeni narod obratio se na Tomca i njemu povjerovao”. Posilović je hvalio Tomca „što je umio narod umiriti, odvratiti ga od svake silovitosti i navratiti ga na pitomi i zakoniti put potpisa predstavke”. Stoga je Posilović „preporučio” Tomca velikom županu, uz ogradu kako ne bi bilo pametno da dobije kakvo javno priznanje dok se narod ne umiri, kako mu narod ne bi rekao, što mu pojedinci već i govore, „da je i on potkupljen”.²⁵⁸

Vaso Bogdanov pisao je kao osoba koja smatra da je idealan povijesni događaj revolucija, kojom mjeri vrijednost svega. Puno poslije njega o Tomcu je na temelju istih dokumenata pisao Stjepan Matković, koji je te dokumente nastojao staviti u njihov povijesni kontekst. On je, ne dajući vrijednosnu ocjenu Tomčeve očite pomirljivosti, naveo da je vlada primijetila njegovo sudjelovanje u Narodnom pokretu, zbog čega je „zahtijevala od zagrebačkog nadbiskupa da provede istragu protiv Tomca i da ga kazni zbog političkih stajališta”. No, za razliku od 1897. godine, kada je Posilović popustio pritisku režima i premjestio Tomca iz Pakraca, ovaj put je zagrebački nadbiskup odbio kazniti Tomca, uvjerivši se u njegovu nedužnost u gibanjima u novomarskom kraju.²⁵⁹ Ovakvo tumačenje, koje ističe da je naručitelj istrage protiv Tomca, koju je proveo nadbiskup Posilović, bila hrvatska vlada, podrazumijeva da je režim Tomca ipak smatrao odgovornim

²⁵⁶ Bogdanov, „Hrvatski pokret 1903”, 13.-14.

²⁵⁷ Bogdanov, „Hrvatski pokret 1903”, 14.

²⁵⁸ Bogdanov, „Hrvatski pokret 1903”, 6.-7.

²⁵⁹ S. Matković, *Čista stranka prava*, 173.

za nemire u novomarofskom kraju, odnosno da njegova uloga u njima nije bila oportunistička, kako je to tumačio Bogdanov.

U prilog Matkovićevu tumačenju ovog događaja govori činjenica da je Posilović zapisnik s Tomčeva saslušanja od 7. lipnja 1903. godine, zajedno s popratnim pismom od 9. lipnja 1903. godine, poslao Rubidu, što bi zaista značilo da je pravi naručitelj ove istrage bio veliki župan Varaždinske županije. No, u popratnom pismu nadbiskupa Posilovića velikom županu Rubidu od 9. lipnja navodi se da je Tomac pozvan na odgovornost jer je skupljao potpise za financijsku nezavisnost „od ljudi raznih župa”. Slanje svećenika u tuđu župu bila bi unutarcrkvena stvar, u koju se režim ne bi imao razloga miješati, osim ako netko iz crkvenih redova Tomca zbog toga nije prijavio civilnim vlastima, koje su zatim provele istragu posredstvom crkvenih vlasti. U ovom slučaju to se i dogodilo.

Naime, protiv Tomca je krajem svibnja ili početkom lipnja 1903. godine prijavu državnom odvjetništvu podnio župnik u susjednoj Beli (Marječanu), Juraj Čvek, osvetoljubiv čovjek, kojega je jedno vladino izvješće navelo da je „oštri opozicionalac obzoraške stranke”, koji „onog tko nije njegovog političkog mnijenja, prezire – dapače, ako u priliku dodje i proganja”.²⁶⁰ Prema Čvekovoju tvrdnji, Tomac je tijekom svibnja 1903. godine slao svoje župljane po susjednim župama da nagovaraju ljude da se potpišu na peticiju za financijsku neovisnost, a kada Čvek svojim župljanima nije dopustio da potpišu Tomčevu peticiju, njegov život u Beli postao je ugrožen.²⁶¹ S druge strane, Tomac je tijekom navedenog saslušanja rekao kako je stranim župljanima davao da se potpišu na peticiju jedino ako bi se njihovi župnici složili s time ili ako im to nije bilo važno. U slučaju da se njihovi župnici izričito ne bi s time složili, takvima je kazao neka čekaju dopuštenje svoga župnika. Tomac je naveo da su takvi bili župljani župnika Čveka, koji se nisu htjeli pomiriti s time te su „prijetili” da će župnika Čveka „prisiliti” da im dopusti potpisati se. „Poznavajuć nagli temperamenat g. Čveka u jednu ruku, a u drugu ruku videć uzrujanost njegovih župljana, pobojao sam se opravdano ne bi li bili kadri takovi ljudi, kad bi im se sada uskratilo potpis, učiniti najužasnije djelo”, te im je Tomac naposljetku dopustio potpisati se bez Čvekova dopuštenja.²⁶² Zbog svega navedenoga, čini se

²⁶⁰ HDA, Odjel za bogoštovlje i nastavu – Predstojništvo (OBN-Pr), kutija 3., dok. 39/1905.

²⁶¹ Tomac, „Audiatur et altera pars”, *Hrvatsko pravo*, 9. 6. 1903., 1.

²⁶² HDA, PRZV, kutija 682, dok. 6-14, 1063 (3329/1903)/1903.

da ovdje Posilović nije podržao Tomca nasuprot režimu, nego je, što je još interesantnije, podržao Tomca nasuprot Jurju Čveku, uglednom obzorašu, čija je stranka do tada bila glavni oslonac Katoličke Crkve u Hrvatskoj. Ovaj podatak daje naslutiti da su već tada u odnosu Katoličke Crkve prema hrvatskim političkim strankama počeli puhati neki drugi vjetrovi, te da se Crkva počela okretati Čistoj stranci prava.

No, ako je režim, koji je već 30. svibnja 1903. godine bio uvjeren da je Tomac u nemirima u novomaroškom kraju djelovao pomirljivo, i pokrenuo istragu protiv Tomca samo zbog unutarcrkvenih stvari, ne znači da je u toj istrazi bio potpuno nezainteresiran. Naime, Tomac je tijekom navedenog saslušanja pred nadbiskupovim izaslanikom morao odgovarati i na pitanja koja nisu imala izravne veze s činjenicom da je skupljao potpise od Čvekovih župljana, zbog čega je Čvekov život navodno postao ugrožen, nego i na pitanja koja su se općenito odnosila na peticiju o financijskoj neovisnosti. Tako je na pitanje Posilovićeve izaslanika, je li voljan „pokoriti se zahtjevu” nadbiskupa „da više nikakovih podpisa ne skupljate”, Tomac odgovorio potvrdno, uz napomenu da ih je ionako već prestao skupljati na „privatnu molbu” kotarskog predstojnika. Na pitanje nadbiskupova izaslanika posjeduje li skupljene potpise i je li ih spreman uništiti, Tomac je odgovorio da bi ih drage volje uništio, ali već ih je poslao „članu regnikolarne deputacije”, Josipu Franku.²⁶³

U ovom zanimanju za sudbinu potpisa za financijsku neovisnost odražava se zanimanje režima za ovaj slučaj. Zahtjev za hrvatskom financijskom neovisnosti bio je jedan od glavnih pokretača Narodnog pokreta. Tomac je tijekom svoje akcije prikupio vrlo brojnih 7230 potpisa na svoju peticiju,²⁶⁴ koje je poslao Josipu Franku, kojega je tijekom saslušanja znakovito nazvao „članom regnikolarne deputacije”. Regnikolarne deputacije bile su odbori Hrvatskoga sabora, koji su s istim takvim odborima Ugarskoga sabora periodično raspravljali o hrvatsko-ugarskim državno-pravnim pitanjima, te o uvjetima obnove financijskog dijela Hrvatsko-ugarske nagodbe. U razdoblju od 1898. do 1906. godine Josip Frank je bio član hrvatske regnikolarne deputacije, u kojoj se zauzimao za hrvatsku financijsku neovisnost, argumentirano dokazujući da banska Hrvatska od financijske unije s Ugarskom

²⁶³ HDA, PRZV, kutija 682, dok. 6-14, 1063 (3329/1903)/1903.

²⁶⁴ „Govor zastupnika naroda Jurja Tomca”, *Hrvatska zastava* (Zagreb), 1. 2. 1905., Prilog *Hrvatskoj zastavi*.

ima samo štetu. Frankove rasprave o financijskom pitanju izazvale su veliko zanimanje hrvatske javnosti, te su stvarale uvjete za Narodni pokret.²⁶⁵ Ako je režim smatrao da je Josip Frank indirektno odgovoran za nastanak ovoga pokreta, onda mu je moralo biti stalo i do sudbine brojnih potpisa, koji su njegove argumente za postizanje hrvatske financijske neovisnosti mogli bitno ojačati. Kotarski predstojnik, koji je Tomca „privatno zamolio” da prestane skupljati potpise, mogao je sam tražiti od Tomca da mu te potpise izruči, no za takvo što nije imao zakonsko utemeljenje. Zbog toga je i „molio”, a nije zahtijevao od Tomca da prestane skupljati potpise. Sada je režim to pokušao iznuditi obilaznim putem, posredstvom Tomčeva duhovnog autoriteta.

Drugi dokument potvrđuje da je režim primjenjivao takve, obilazne puteve u discipliniranju neposlušnih svećenika. Ovaj dokument odnosi se na drugo, skupštinsko razdoblje Narodnog pokreta, a napisan je 15. veljače 1904. godine. U njemu je Juraj Tomac odgovorio na upit nadbiskupa Posilovića jesu li istinite tvrdnje „službene strane”, da Tomac u Ljubešćici održava pouzdane sastanke sa svojim istomišljenicima, na kojima govori protiv „osobama poglavarstvenim” i potiče narod na bunu. Tomac je odgovorio da se, nakon što je kotarska oblast početkom 1904. godine zabranila održavanje pučkih skupština u Visokom i Ljubešćici, tamošnji narod „uzrujao i izrazivao svoju ogorčenost i javno i glasno i to većinom kažnjivimi povici”, zbog čega je Tomac, „bojeći se da ne dodje pučanstvo u koliziju sa kaznenim zakonom” nastojao umiriti „domaće i strane župljane” te ih je tijekom svete mise pozvao da održe niz pouzdanih sastanaka, za koje prema zakonu ne treba oblasna dozvola. Ove sastanke Tomac je održavao „koli u svojoj župi, toli ondje kamo sam zamoljen doći”, „no proračunana je i klevetnička obavijest”, tvrdio je on, „pa makar ta obavijest dolazila i sa službene strane, da na tih sastancih govorim proti osobam poglavarstvenim”. No, upitao se Tomac, zašto se o ovom slučaju obavještava nadbiskupa: „Zar nema sudovah, oblastih, državnoga odvjetništva?” Razlog je, odgovorio je sam Tomac,

²⁶⁵ S. Matković, *Čista stranka prava*, 106.-112. O Frankovim stajalištima o financijskom pitanju vidi primjerice vrlo lijep i informativan Frankov govor u Hrvatskom saboru od 2. 12. 1904., u kojem je Frank svoja saznanja o tom pitanju, koja je očito držao krunom svoga političkog rada, posvetio „mojoj hrvatskoj domovini i hrvatskom narodu, koji je po svojoj plemenitoj navadi i moje predje primio u svoje krilo i omogućio im, da su si ovdje poštenim svojim radom stekli trajno prebivalište. Zato sam ja i želim biti hrvatskom narodu zahvalan, vjeran i odan sin do groba svoga”. *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodišta 1901.–1906.*, sv. 4., dio 2., Zagreb, 1904., 924.-947.

jer je tako za „službenu stranu” najlakše. „Oni se utječu mojoj duhovnoj oblasti misleći, ona će onako *ab invisis et inauditis* (na neviđeno, op. M. G.) opatrnuti Tomca, a mi ćemo si trti veselo ruke, jerbo to je najkomodnije. Na sudu bi morali biti svjedoci, a nemamo ih, a kod duhovne oblasti, tamo ih valjda ne treba”.²⁶⁶

Ovaj dokument, uz to što pokazuje na koji je način režim obuzdavao neposlušno svećenstvo, pokazuje i obrazac Tomčeva ponašanja u trenutku kada je uhvaćen u kakvom političkom deliktu. U takvim slučajevima Tomac je svoje političko aktiviranje pravdao prijetecom anarhijom, koja bi izbila da se on nije upleo u događaje, a ovu je anarhiju sam crtao dramatičnim bojama. O događajima iz svibnja 1903. godine Tomac kaže da se aktivirao i narodu predložio potpisivanje peticije za financijsku neovisnost kada su mu „oboružani strani župljani sa sjekirami i kosami i vrlo uzrujani” banuli u župni dvor i tražili od njega da ih uputi „kamo bi prije udarili, na kotar ili občinu”. Tako je i Čvekovićim župljanima dopustio potpisivati se na peticiji tek kad su ovi zaprijetili da će „prisiliti” Čveka da im to dopusti.²⁶⁷ Kako smo vidjeli i u događajima s početka 1904. godine, narod se „uzrujao i izrazivao svoju ogorčenost i javno i glasno i to većinom kažnjivimi povici”. U svim slučajevima Tomac se javljao kao miritelj, skrećući opasan narodni bunt u mirne i zakonite vode. No, u svim slučajevima te mirne i zakonite vode bile su oporbena djelatnost, pa je u prvome slučaju Tomac skupljao potpise za financijsku neovisnost, a u drugome održavao pouzdane sastanke, na kojima se kritizirala vlast i bunio narod. Ako je režim prvi put progutao udicu i bio spreman pohvaliti Tomca za konstruktivno djelovanje, drugi put je Tomčeva lukavost prepoznata, te nemamo podataka da je ikomu palo na pamet pohvaliti Tomca jer je početkom 1904. godine u Novomarofskom kotaru održavao frankovačke pouzdane sastanke.

Župnik Juraj Čvek nije oprostio Tomcu što je skupljao potpise od njegovih župljana bez njegova dopuštenja. On je kao ugledan svećenik u Varaždinskoj županiji, koji je okupljao širok krug svećenstva, širio priču o Tomčevu „nepatriotičnom, nepoštenom i nekolegijalnom” postupku, koji je navodno ugrozio njegovu sigurnost, a svećenstvo je zatim, prema Tomčevim riječima, nosilo svojim kućama „nepovoljan sud o meni”.²⁶⁸ Ovaj je

²⁶⁶ NAZ, NDS, br. 4/1904.

²⁶⁷ HDA, PRZV, kutija 682, dok. 6-14, 1063 (3329/1903)/1903.

²⁶⁸ Tomac, „Audiatur et altera pars”, *Hrvatsko pravo*, 9. 6. 1903., 1.

podatak bitan kako bi objasnio odnos lokalnog svećenstva prema Tomcu tijekom izvanrednih izbora za Hrvatski sabor u izbornom kotaru u Biškupcu u Varaždinskoj županiji, održanima krajem 1904. godine, a osobito kako bi objasnio odnos župnika Čveka, koji je prema tim izborima bio „osobito neumoran”, u napadima na Tomca.²⁶⁹

Izbori u biškupečkom izbornom kotaru 1904. godine

Izvanredni izbori za biškupečki izborni kotar, raspisani nakon što se dotadašnji zastupnik toga kotara, mađaron Marko grof Bombelles odrekao mandata, održani su u prosincu 1904. godine. Ovom izboru prethodio je prodor Čiste stranke prava u Varaždinsku županiju, dugo vremena politički posjed Hrvatske stranke prava,²⁷⁰ kada je frankovac Eugen Kumičić u srpnju 1903. godine na izvanrednim izborima u zlatarskom izbornom kotaru pobijedio kandidata Hrvatske stranke prava, Jurja baruna Rukavinu. Prema nekim tvrdnjama, za Kumičićevu je pobjedu presudna bila podrška zlatarskog svećenstva, dotad vezanog za Hrvatsku stranku prava, koje se u ovo vrijeme okrenulo Čistoj stranci prava.²⁷¹ Međutim, na temelju pomne analize ovih izbora dokazano je kako je tvrdnja o potpori zlatarskog svećenstva Čistoj stranci prava već sredinom 1903. godine nešto preuranjena.²⁷² Istodobno, izvanredni saborski izbori u Biškupcu, održani krajem 1904. godine, uz to što svjedoče o osobnoj netrpeljivosti župnika Čveka prema Tomcu, pokazuju da su se stare političke strukture kao i stare navike tek sporo mijenjale, te da je katoličko svećenstvo u Varaždinskoj županiji još u to vrijeme u znatnoj mjeri slijedilo Hrvatsku stranku prava.

Ipak, ostaje tvrdnja da je 1903. bila godina od koje je počeo proces svjetonazorskog preslagivanja u hrvatskoj politici, odnosno da je već tada svećenstvo odlazilo iz Hrvatske stranke prava te je uočen njihov razmjern pristup Čistoj stranci prava. Takvi su slučajevi u Varaždinskoj županiji zabilježeni osobito u Zlatarskom kotaru, u kojem je nakon Kumičićeve smrti, 1904. godine, katoličko svećenstvo tada većinom podržalo izbor

²⁶⁹ Tomac, „Mojim izbornicima”, *Hrvatska zastava*, 16. 3. 1905., 3.

²⁷⁰ Mislav Gabelica, „Čista stranka prava u varaždinskom i ludbreškom kotaru početkom 20. stoljeća”, *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, br. 32 (2021.), 9.-14.

²⁷¹ Ivan Peršić, *Kroničarski spisi*, Zagreb, 2002., 141.; S. Matković, *Čista stranka prava*, 182.-184.

²⁷² Gabelica, „Katolički svećenici u banskoj Hrvatskoj”, 41.-42.

novog frankovačkog kandidata u tom kotaru, Dragutina Pisačića,²⁷³ te u Novomarofskom kotaru, gdje se oko Tomca i grupe drugih svećenika s područja toga kotara, nekadašnjih pristaša Hrvatske stranke prava, u to vrijeme ustrojio i prvi frankovački „kotarski klub” na području Varaždinske županije.²⁷⁴

U vrijeme održavanja izbora u Biškupcu Tomac više nije bio ni u Ljubušici ni u Varaždinskoj županiji, jer je u rujnu 1904. godine, kako smo naveli, imenovan upraviteljem Župe Sv. Ivan Žabno, u Bjelovarsko-križevačkoj županiji.²⁷⁵ Prema prvom dojmu, Tomac u ovo vrijeme nije bio osobito visoko rangiran u stranačkoj hijerarhiji, jer u srpnju te godine nije bio izabran u prilično brojna stranački izvršni odbor, u kojem su se uz uredništvo *Hrvatskoga prava*, predstavnike starčevićanske akademske mladeži, te 14-oricu istaknutih frankovaca građanskih zanimanja, nalazila i trojica katoličkih svećenika: kapelan u Ladislavu Josip Posilović, šestinski župnik Matija Miletić te župnik u Petrijancu Stjepan Mihinić.²⁷⁶ S druge strane, Tomac je na toj skupštini odigrao zapaženu ulogu. Pred njezin početak on je u crkvi sv. Marije na Kaptolu služio svetu misu za njezine sudionike,²⁷⁷ a na skupštini proglašena je njegova kandidatura u Biškupečkom kotaru.²⁷⁸ Javio se i na domjenku, održanom nakon skupštine, na kojem je govorio o radničkom pitanju,²⁷⁹ na temelju čega smo prethodno zaključili da je Tomac u to vrijeme u stranci vjerojatno bio zadužen za socijalno pitanje. Zbog toga ni njegov neizbor u vrhovno stranačko tijelo ne treba značiti i nizak položaj u stranačkoj hijerarhiji, osobito ako se zna da je Starčevićeva hrvatska stranka prava od izbora u Biškupcu očekivala da bude primjer „za cielo Zagorje”, „da ono cielo bude ognjištem starčevićanstva”.²⁸⁰ Ostvarenje ovako velikog očekivanja od izbora u Biškupcu nije moglo biti prepušteno osobi bez odgovarajućeg značenja.

²⁷³ Gabelica, „Katolički svećenici u banskoj Hrvatskoj”, 46.-47.

²⁷⁴ Gabelica, „Čista stranka prava u varaždinskom i ludbreškom kotaru”, 15.

²⁷⁵ O Župi Sv. Ivan Žabno, vidi: Ćiril Petešić, *Župa Sveti Ivan Žabno*, Zagreb 1998. O Jurju Tomcu vidi na str. 149.

²⁷⁶ „Slava istine”, *Hrvatska zastava*, 21. 7. 1904., 1.-3.

²⁷⁷ „Starčevićanska skupština”, *Hrvat* (Gospić), 30. 7. 1904., 1.

²⁷⁸ Miškulin, „Pravaš i svećenik – skica za portret Jurja Tomca”, 272.

²⁷⁹ „Dva dana ili manifestacija pravaške misli”, *Hrvatsko pravo*, 19. 7. 1904., 1.

²⁸⁰ „Izbornikom biškupečkog kotara”, *Hrvatska zastava*, 24. 11. 1904., 3.

Tomca su u to vrijeme u stranačkim redovima zvali „pravim anđelom zanosa”,²⁸¹ odnosno stranačkim „Petrom od Amiens”,²⁸² čime se aludiralo na francuskog svećenika koji je svojim vatrenim propovijedima najavio Prvi križarski rat. Poslije će se, u analizi njegovih članaka namijenjenih prvenstveno hrvatskom seljaštvu i njegovih saborskih govora, vidjeti da je Tomac kao seoski župnik dobro poznao interese seljaka, te stupanj njihova znanja, čemu je znao prilagoditi svoje nastupe. Ova osobina dobro će mu doći u natjecanju s protivnikom u biskupečkom izbornom kotaru, kandidatom Hrvatske stranke prava, varaždinskim odvjetnikom Perom Magdićem. On je tijekom ovih izbora uživao otvorenu podršku gotovo cjelokupnog katoličkog svećenstva s područja biskupečkog izbornog kotara, na čelu sa župnicima Tomom Fučkanom i Jurjem Čvekom. Navedena podrška, ugled koji je Magdić uživao među seljacima biskupečkog kraja kao njihov odvjetnik u parnicama pokrenutima zbog njihova sudjelovanja u Narodnom pokretu, te kampanja vođena putem lokalnog tiska bliskog Hrvatskoj stranci prava, koja je Tomca i njegovu stranku prikazivala kao sluge protunarodnog, mađaronskog režima, jamčili su Magdiću laku pobjedu. No, nakon ogorčene borbe Tomac je tijesno pobijedio, osvojivši 95 glasova prema 92 glasa koja je dobio Magdić.

Prema tvrdnji Hrvatske stranke prava, koja se nije mirila s porazom, Tomčevu pobjedu omogućilo je pet o režimu ovisnih glasova: trojice općinskih činovnika i dvojice učitelja, koji su glasovali za Tomca, navodno po nalogu velikog župana Varaždinske županije Rubido-Zichyja. Zahtijevajući od frankovačke stranke djevičansku čistoću, Hrvatska stranka prava je od Tomca tražila da položi mandat, navodno stečen uz potporu režima.²⁸³ Kada je Tomac to odbio, tvrdeći da je njegova savjest u ovom slučaju mirna, njegovi politički protivnici, koji su u međuvremenu postali stup nagodbenog režima u Hrvatskoj, u obračunu s Tomcem isticali su ove izbore kao primjer Tomčeva nepoštenja i frankovačkog služenja nagodbenom režimu.²⁸⁴

²⁸¹ „Viesti iz hrvatskih zemalja”, *Hrvatska zastava*, 3. 11. 1904., 4.

²⁸² Peršić, *Kroničarski spisi*, 159.

²⁸³ Ivančica Jež, „Dr. Pero Magdić i razvoj ‚modernog pravaštva‘ u Varaždinu (1895.–1905.)”, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 48 (2016.), br. 2., 521.–522.

²⁸⁴ *Stenografski zapisnici i prilogi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije petogodišta 1906. do 1911.*, svezak II., dio I., godina 1907., Zagreb, 1907., 855.–857. Još 1922. godine župnik

Tomac je tvrdio da nikada nije došao ni u kakav dodir s velikim županom Rubidom, niti je znao da će navedena petorica činovnika glasovati za njega. Rekao je kako ne može sa sigurnošću jamčiti da režim nije dao kakvu uputu činovnicima da glasaju za njega, no sa sigurnošću je jamčio da on za takvo što niti je znao niti je tomu ikada težio. Kao što je dopuštao mogućnost da su navedeni činovnici i učitelji bez njegova znanja bili potaknuti da njemu daju svoj glas, dopuštao je i mogućnost da su petorica navedenih činovnika glasovala prema svojoj savjesti, to više što nije bilo mađaranskog kandidata, za kojega bi činovnici bili obvezni dati svoj glas. Takvo mišljenje, koje je podrazumijevalo da režim nije bio za njegov izbor, potkrijepio je činjenicom kako je izborna komisija spriječila glasovanje četvorice seljaka koji su došli svoj glas dati njemu, jer su pogreškom bili ispušteni s popisa izbornika. Da je režim bio zainteresiran za njega, mislio je Tomac, ova četvorica seljaka bila bi pripuštena na izbore, to više što im je pravo na izbor oduzeto nezakonito.²⁸⁵

Što se tiče optužbi koje štete njegovu poštenju, Tomac je odbio okrenuti drugi obraz te je na svjetlo dana iznio Magdićeva osobna pisma Rubidu, pisana 1903. godine, u vrijeme Magdićevih javnih napada na varaždinskog velikog župana. U tim pismima, u kojima je tražio Rubidovu pomoć u dobivanju dozvole za obavljanje odvjetničkih poslova, Magdić je Rubida zvao svojim „protektorom”, odnosno zaštitnikom. Osim usluge za sebe, Magdić je istom prilikom od Rubida tražio i pomoć oko zaposlenja svoje sestre kao učiteljice u Biškupcu, pri čemu je jednog od biškupečkih učitelja, koji je bio protiv njezina zaposlenja, u pismu denunciirao kako je rekao da „sere na vladu”.²⁸⁶ Time je Tomac pokazao kako zaista izgleda nečastan čovjek, te da su napadi njegovih protivnika na njegovo poštenje puki politički manevar, kojim ga namjeravaju demoralizirati i uskratiti mu podršku naroda.

U prvo vrijeme Hrvatska stranka prava je tvrdila da je veliki župan Rubido svim učiteljima i općinskim činovnicima biškupečkog izbornog

Jure Čvek trudio se dokazati da je „onodobni službeni aparat” pomogao Tomcu u biškupečkom izboru. Jure Čvek, „Na adresu Slobodnog Doma”, *Narodno jedinstvo* (Varaždin), 2. 12. 1922., 5.

²⁸⁵ *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije petogodišta 1901. do 1906.*, svezak V., dio I., Zagreb, 1905., 511.-515.

²⁸⁶ *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije petogodišta 1906. do 1911.*, svezak II., dio I., godina 1907., Zagreb, 1907., 864.-865.

kotara izdao „pismeni i usmeni nalog” da moraju glasovati za Tomca.²⁸⁷ Poslije, kada je Hrvatska stranka prava u sklopu Hrvatsko-srpske koalicije došla na vlast u Hrvatskoj i dobila uvid u županijske i zemaljske pismohrane, pri čemu nije našla trag takvu pismenom nalogu, nastavila je tvrditi da je u intervenciji za Tomca samo „usmena naredba izašla”.²⁸⁸ Nakon ovih izbora hrvatska vlada je pokrenula istragu zbog glasina o Rubidovu pritisku na činovnike. Iako su ovu istragu pokrenuli i proveli Rubidovi nadređeni, koji su imali interes zataškati njegov postupak, vrijedi zabilježiti da su sva petorica navedenih općinskih činovnika i učitelja izjavila da nisu dobili nikakav, ni pismeni ni usmeni nalog da glasuju za Tomca. Dio njih je ustvrdio da su za Tomca glasovali pod pritiskom, ali ne režima, nego svjetine, koja je bila za Tomca i koje su se bojali.²⁸⁹

Nije isključeno da je veliki župan zaista dao uputu općinskim činovnicima i učiteljima u biskupskom izbornom kotaru da glas daju Tomcu, jer je režimu, koji sam nije imao izgleda za novu pobjedu u ovom kotaru više odgovarala pobjeda u to vrijeme slabe oporbene stranke, kakva je bila Starčevićeva hrvatska stranka prava, nego puno jače Hrvatske stranke prava, koja je ne samo zbog brojnosti svojih pristaša, nego još više zbog načelne prilagodbe nagodbenom režimu, postajala sve ozbiljniji konkurent režimskoj Narodnoj stranci u borbi za vlast. Naime, budući da se u Hrvatskoj, gdje je politička autonomija bila pod kontrolom ugarske vlade, moglo doći na vlast samo prihvaćanjem nagodbenih odnosa i nacionalne ravnopravnosti Srba, Hrvatska stranka prava sve se otvorenijim zastupanjem tih načela profilirala kao oporbena stranka koja je unutar nagodbenog sustava sposobna obnašati vlast u Hrvatskoj. Zbog toga je starim mađaronima, koji su se okupljali oko Narodne stranke, u sudaru dviju hrvatskih oporbenih stranaka bio interes podupirati Starčeviću hrvatsku stranku prava, malu stranku koja slabi njihova glavnog protivnika i konkurenta, a koja sama zbog svog pravaškog, protunagodbenog i ekskluzivno hrvatskog nacionalnog programa nema nikakve izgleda ikada doći na vlast u Hrvatskoj.

²⁸⁷ „Odgovor blizancima Hrvatskomu Pravu i Varaždinskomu Vijesniku (II.), *Naše pravice* (Varaždin), 22. 12. 1904., 3.

²⁸⁸ *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije petogodišta 1906. do 1911.*, svezak II., dio I., godina 1907., Zagreb, 1907., 858.-859.

²⁸⁹ *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije petogodišta 1906. do 1911.*, svezak II., dio I., godina 1907., Zagreb, 1907., 859.-861.

Što se tiče frankovačkog odnosa prema njihovim političkim protivnicima, Narodnoj stranci i Hrvatskoj stranci prava, i ovaj je odnos, osobito nakon Khuenova odlaska iz Hrvatske te prekida pregovora o pravaškoj fuziji, 1903. godine, bio uvjetovan spoznajom da je glavni protivnik frankovaca Hrvatska stranka prava. Iako je Narodna stranka u to vrijeme još uvijek imala uvjerljivu većinu u Hrvatskom saboru, Khuenovim odlaskom iz Hrvatske postalo je vidljivo njezino slabljenje, koje će 1906. godine rezultirati njezinim raspuštanjem. S druge strane, Hrvatska stranka prava je bila vitalnija stranka, osnažena priljevom mlade generacije političara, Naprednom omladinom, koji su diktirali preobrazbu Hrvatske stranke prava u nagodbenu stranku jugoslavenske nacionalne orijentacije. Iako se ova omladina već 1904. godine odvojila od Hrvatske stranke prava, te ustrojila vlastitu, Hrvatsku naprednu stranku, nastavila je snažno utjecati na svoju matičnu stranku s kojom je 1905. godine stupila u Hrvatsko-srpsku koaliciju, da bi se 1910. godine ove dvije stranke ponovno spojile. Za frankovce su stari mađaroni i načelno bili nešto prihvatljiviji od „novomađarona”, kako su nazivali pristaše Hrvatsko-srpske koalicije, jer se jugoslavenstvo starih mađarona završavalo na političkim granicama banske Hrvatske te se ispunjavalo u pojmu jedinstvenog političkog naroda Hrvatske, koji čine ravnopravni hrvatski i srpski narod. Jugoslavenstvo mladomađarona nije znalo za političke, nego jedino za etničke granice, te se ispunjavalo u jedinstvenom političkom narodu unutar neovisne jugoslavenske države.

Inače, između frankovaca i Rubido-Zichyja, koji je 1906. godine nakon raspuštanja Narodne stranke napustio položaj velikog župana i politički se umirovio, poslije su uspostavljene čvrste političke veze. Naime, Rubido se, počevši otprilike od kraja 1908. godine, pokušao politički ponovno aktivirati. Od tada pa sve do smrti u siječnju 1910. godine u različitim kombinacijama frankovačke stranke spominjalo ga se kao osobu koju bi ta stranka kao saborska većina bila spremna poduprijeti za hrvatskoga bana.²⁹⁰ O tome je govorio i topao nekrolog, koji je povodom Rubidove smrti objavljen u frankovačkom tisku. Ondje je pisalo da je pokojni Rubido „kao veliki župan pod nagodbenom erom bio strogi nagodbenjak, naš žestok politički protivnik”, no da je „zadnjih godina”, razočaran nagodbenom

²⁹⁰ Stjepan Matković, Marko Trogrlić, *Iz korespondencije Josipa Franka s Bečom: 1907.–1910.*, Zagreb-Split, 2014., 259., 263., 339., 360.; Iso Kršnjavi, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, knjiga druga, Zagreb, 1986., 603.-604.

politikom koju je vodila Hrvatsko-srpska koalicija, „simpatizirao otvoreno s našom strankom kao predstavnicom hrvatske dinastične državne misli”.²⁹¹ Kako se vidi, frankovce je s ovim starim mađaronom spajao program „hrvatske dinastične državne misli”, odnosno program ostvarenja hrvatske državnosti unutar Monarhije. O teritorijalnom opsegu i nacionalnom sastavu te državnosti ovdje nije bilo riječi.

Juraj Tomac i grupa oko *Hrvatstva*

Kako smo iz dosadašnjeg izlaganja vidjeli, svećenik i političar Juraj Tomac bio je odan dvjema idejama: vjerskoj katoličkoj te hrvatskoj nacionalnoj ideji. U sudaru tih dviju ideja Tomac je prema nekim izjavama prednost davao vjerskoj ideji. Tako je osvrćući se na navedeni sukob vrhbosanskog nadbiskupa Stadlera s hrvatskom svjetovnom inteligencijom u Bosni i Hercegovini, koji se dogodio 1900. godine pri postavljanju zastave Pjevačkog društva Trebević, naveo da mu je „više stalo do moje konfesije, nego li do hrvatstva”. Bez obzira na to što se odmah ogradio od ove izjave, napisavši da pritom ne misli na onakvu katoličku konfesiju koju je u slučaju Društva Trebević zastupao nadbiskup Stadler, a koja je kadra „prouzrokovati samo pomutnju, a nije kadra učiniti upravo ništa u hatar svete katoličke stvari”,²⁹² u Tomčevu sustavu vrijednosti vjera u Boga i pripadnost Katoličkoj Crkvi bile su u najmanju ruku ravnopravne hrvatskoj nacionalnoj ideji i pripadnosti frankovačkoj stranci. Usporedbe radi, pravoslavni paroh Veljko Lukić tih je godina puno odlučnije pisao: „Kad bi došlo u pretres pitanje, da se moram odreći ili srpstva ili pravoslavlja, ja bih se prije odrekao pravoslavlja, ma da sam pravoslavni pop”.²⁹³

U dosadašnjem smo izlaganju vidjeli da je ovaj sustav vrijednosti nekoliko puta uzrokovao Tomčev sukob sa službenom stranačkom politikom. Tako je, primjerice, 1897. godine morao nevoljko prijeći preko Frankove podrške Émileu Zoli u Dreyfusovoj aferi, a 1900. godine pozdravljajući

²⁹¹ „Radoslav barun Rubido-Zichy Zagorski”, *Hrvatske pravice* (Varaždin), 29. 1. 1910., 2. Površnim čitanjem ovog frankovačkog nekrologa, prije nekoliko sam godina u članku „Čista stranka prava u varaždinskom i ludbreškom kotaru”, 16.-17. brzopleto zaključio da je Rubido gotovo sigurno pomogao Tomcu u izborima održanima 1904. Ovom prilikom ispravljam svoju pogrešku.

²⁹² Tomac, „Prvi hrvatski katolički sastanak i Trebevićeva slava”, *Hrvatsko pravo*, 13. 8. 1900., 1.-2.

²⁹³ Gabelica, „Čista stranka prava (Starčevićeva hrvatska stranka prava /Stranka prava) u Virovitici 1895.–1914”. *Podravina*, god. 18 (2019.), br. 36., 70.

održavanje Hrvatskog katoličkog kongresa našao se usamljen u stranci. Možda je ovaj sustav vrijednosti, unutar kojega pravaštvo nije bilo na prvom mjestu i zbog kojega se na njega u stranačkim poslovima nije moglo bezuvjetno osloniti, uzrokovao da u stranačkoj hijerarhiji nije bio visoko pozicioniran, iako je nedvojbeno bio darovit političar, koji je stranci uz velike osobne žrtve donosio velike koristi. U svakom slučaju ovo Tomčevo služenje dvojici gospodara vidljivo je i u sljedećem razdoblju.

Kako smo naveli, pravaški raskol iz 1895. godine uz osobne, imao je i manje vidljive, ideološke razloge. Ovi potonji ogledali su se u odlučnosti matične Stranke prava da uspostavi politički savez s Neodvisnom narodnom strankom, čija je nagodbenjačka tradicija u državnompravnom smislu te jugoslavenska tradicija u nacionalnom smislu bila oprečna dvama temeljnim pravaškim načelima: negaciji zakonitosti Hrvatsko-ugarske nagodbe i negaciji postojanja srpskog naroda u hrvatskim zemljama. Od tada pa sve do 1903. godine, kada su se spojile u Hrvatsku stranku prava, obje su stranke radi potrebe održavanja savezništva svoja nacionalno-politička stajališta prilagođavale drugoj strani, čemu je odgovarao i kompromisni politički program Hrvatske stranke prava iz 1903. godine. Prema tom programu Hrvatska stranka prava naslijedila je, doduše, pravaški program iz 1894. godine. No, taj je program pritom bio definiran kao idealan program, dok je stranka „najprečom svojom i neodoljivom zadaćom” smatrala reviziju Hrvatsko-ugarske nagodbe.²⁹⁴ Ovakav program mogao je prevagnuti na jednu ili na drugu stranu, te bi planirana fuzija Hrvatske stranke prava s Čistom strankom prava ovaj program zasigurno usmjerila na pravašku stranu. No, kako smo vidjeli, Hrvatska stranka prava je pod utjecajem obzoraške mladeži, Napredne omladine, konačno odbacila spajanje s frankovcima, te se opredijelila za savezništvo sa Srbima. Time je program Hrvatske stranke prava prešao na obzorašku stranu, koja je uz prihvaćanje nagodbene politike podrazumijevala i prihvaćanje jugoslavenskog nacionalnog programa.

Ovaj proces u Hrvatskoj stranci prava, koji je pratilo i sve izrazitije napuštanje katoličkih načela, uzrokovali su osipanje svećenstva od ove stranke te distanciranje katoličkog crkvenog vrha u Hrvatskoj od nje. Dio ovog svećenstva odmah je pristupio Čistoj stranci prava, odnosno Starčevićевой hrvatskoj stranci prava. No, katolički crkveni vrh, koji je uglavnom bio

²⁹⁴ Tihomir Cipek, Stjepan Matković (prir.), *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.–1914.*, Zagreb, 2006., 433.–434.

vezan za načela stare Neodvisne narodne stranke, te se od Hrvatske stranke prava distancirao prvenstveno zbog svjetonazorskih, a manje zbog nacionalno-političkih razloga, nije podržao frankovce. Nasuprot tome u svibnju 1904. godine pokrenuo je katolički politički dnevnik *Hrvatstvo*, između ostaloga i kako bi spriječio da Starčevićeva hrvatska stranka prava, na čijem se čelu nalazio pokršteni Židov Frank, uz pomoć katoličkog svećenstva postane jezgra pravaškog okupljanja. U tom smislu list *Hrvatstvo* zamišljen je kao „rezervni položaj”, na koji bi se privremeno povuklo svećenstvo nezadovoljno novim političkim smjerom Hrvatske stranke prava, s kojega bi to svećenstvo utjecalo na Hrvatsku stranku prava da se vrati prijašnjoj politici. Ako im to ne bi uspjelo, list *Hrvatstvo* trebao je postati jezgra nove, katoličke političke stranke, koja bi s vremenom postala središte pravaškog okupljanja.²⁹⁵ Iako prema nekim tvrdnjama ovaj dnevnik nije bio osobito utjecajan jer je imao relativno mali broj pretplatnika među katoličkim svećenstvom u Hrvatskoj,²⁹⁶ sami frankovci su tvrdili da je njegova pojava zaustavila daljnji priljev svećenstva u njihovu stranku te doprinijela da oni svećenici koji su joj već pripadali postanu pasivni.²⁹⁷

Dakle, pojava dnevnika *Hrvatstvo* iz frankovačkih je redova ocijenjena kao nepovoljna za njihovu stranku. Tomac je mislio drugačije te se ubrzo nakon pokretanju *Hrvatstva* identificirao s tim listom. U kolovozu 1904. godine u *Hrvatstvu* se javio člankom, u kojem je nastojao uvjeriti protivnike toga lista da to „što smo osnovali dnevnik, koji imade obilježje konfesionalno, tj. katoličko”, ne znači da „mi” imamo „na umu stvarati novu političku stranku sa konfesionalnim, tj. katoličkim obilježjem”. Ipak, Tomac je smatrao da je „katoliku Bog otac, a katolička crkva mati”, te da pripadnost toj vjeri i Crkvi obvezuje. S jedne strane obvezuje negativno, te je u tom kontekstu Tomac naveo da je sam spreman „do krvi i do smrti” braniti program svoje političke stranke, no ako bi se dogodilo da njegova stranka donese zaključak suprotan njegovim katoličkim uvjerenjima, on bi takav zaključak odbio provesti. S druge strane obvezuje pozitivno, te je Tomac u tom kontekstu naveo da katolika „mora vući tvoje konfesionalno uvjerenje među tvoje konfesionalne istomišljenike”. No, ovo okupljanje katolika, prema tumačenju Tomca – koji je ovom prilikom nastupao kao

²⁹⁵ Strecha, „Od katoličkog hrvatstva do katoličkog pravaštva”, 108.-121.

²⁹⁶ Krišto, *Prešućena povijest*, 247.-248.

²⁹⁷ Fran Novak, „Periculum in mora”, *Hrvatsko pravo*, 4. 10. 1909., 1.

glasnogovornik *Hrvatstva* – nije se trebalo dogoditi unutar jedne političke stranke, nego unutar Hrvatskog sabora, gdje bi se ustrojio nadstranački katolički klub, u koji bi ušli pristaše svih hrvatskih političkih stranaka i dogovarali zajednički istup u isključivo vjerskim pitanjima, a u političkim pitanjima zadržali bi stranačka stajališta. Ovaj katolički konfesijski program nadstranačkog saborskog kluba ne bi trebao biti nepovoljan za pravoslavne vjernike, jer su njihova načela i vrijednosti jednaki katoličkim, dok su muslimani i Židovi u hrvatskim zemljama malobrojni, pa problem njihova prihvaćanja katoličke konfesijske politike „nije od osobite važnosti”. Međutim, taj bi nadstranački klub, prema Tomcu, ipak „malo po malo” katoličke zastupnike doveo do „jedinstvenoga rada na jednom te istom političkom programu”, te bi se „ta nesretna politička rascjepkanost malo po malo konačno zatrla”.²⁹⁸

Ovim člankom Tomac je ozbiljno zakoračio na tlo protivno svojoj stranci. Ne samo da je odanost i poslušnost zaključcima te stranke otvoreno uvjetovao njihovim podudaranjem s katoličkim načelima, nego je i izjavom o nebitnosti muslimanskog (i židovskog) pitanja u Hrvatskoj izazvao sumnju u temeljno načelo politike Starčevićeve hrvatske stranke prava, o Hrvatima kao viševjerski ustrojenoj naciji. Također, Tomac je u ovom članku pokazao i pravaštvu protivan isključiv interes za pravoslavlje, u kojem se isključivom interesu oduvijek skrivala jugoslavenska nacionalna ideja, te na kraju i želju da se u Hrvatskoj ipak „malo po malo” ustroji jedna katolička stranka, koja bi zatrla političku rascjepkanost hrvatskog naroda. Ako se zna da je grupa okupljena oko *Hrvatstva* takvu stranku htjela ustrojiti svepravaškom fuzijom, iz koje bi bio isključen pokršteni Židov Josip Frank,²⁹⁹ onda je ovaj Tomčev članak predstavljao opasnu stranačku herezu.

Iako Tomac nije nikad istupio iz frankovačke stranke, niz primjera pokazuje njegovu daljnju vezanost za list *Hrvatstvo*. Jedan od tih primjera odnosi se na Tomčev angažman u radu kršćansko socijalne radničke organizacije, odnosno Hrvatske radničke zajednice. Ova je radnička organizacija, kao dio Hrvatske stranke prava, s lakoćom zanemarila savezništvo svoje stranke s Naprednom omladinom i sa srpskim oporbenim strankama, no nije mogla prihvatiti njezino savezništvo sa socijaldemokratima. Naime, po

²⁹⁸ Tomac, „Saborski katolički klub”, *Hrvatstvo*, 6. 8. 1904., 1.

²⁹⁹ Strecha, „Od katoličkog hrvatstva do katoličkog pravaštva”, 119.-120.; „Hrvatstvo”, *Hrvatsko pravo*, 3. 12. 1908., 2.

ustroju Hrvatsko-srpske koalicije, čiji je ključni dio s hrvatske strane bila Hrvatska stranka prava, Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije nakratko je bila članica ovog stranačkog saveza,³⁰⁰ te je i nakon izlaska iz Koalicije ostala njezin tihi partner.³⁰¹ Hrvatska radnička zajednica je u studenom 1906. godine raskinula savez s Hrvatskom strankom prava, navodeći da se oni koji su ih organizirali u kršćansko socijalnu falangu, „danas druže s našim protivnicima, socijaldemokratima”.³⁰² Kršćansko socijalna radnička organizacija zatim je stupila pod zaštitu grupe oko lista

Slika 9. MILE STARČEVIĆ
(HDA, f. 1443, sg. 1054)

Hrvatstvo, pod čijim se vodstvom krajem 1906. godine preoblikovala u novu političku stranku, Hrvatsku kršćansko socijalnu stranku prava, s kojom se grupa oko *Hrvatstva* namjeravala pojaviti u hrvatskoj politici.³⁰³ Na tom je putu nova stranka – koja je bila u bliskom dodiru s nezadovoljnicima u Starčevićevoj hrvatskoj stranci prava, okupljenima oko Mile Starčevića,³⁰⁴ koji su, čini se, imali ključan utjecaj na frankovačko radništvo – sredinom 1907. godine pripojila frankovačku radničku organizaciju, koja je time nakratko prestala postojati.³⁰⁵

Prema nekim izvorima Juraj Tomac – koji je u kolovozu 1905. godine imenovan upraviteljem župe u Leskovcu pokraj Karlovca,³⁰⁶ u kojoj je bio i u vrijeme ustroja Hrvatske kršćansko socijalne stranke prava – angažirao se

³⁰⁰ Jaroslav Šidak i dr., *Povijest hrvatskog naroda 1860.–1914.*, Zagreb, 1968., 223.

³⁰¹ Mislav Gabelica, „Borbenost’ u politici Čiste stranke prava (Starčevićeve hrvatske stranke prava/Stranke prava)”, *Pilar*, god. 14 (2019.), 83.-85.

³⁰² Gabelica, „Katolički svećenici u banskoj Hrvatskoj”, 57.

³⁰³ Gabelica, „Katolički svećenici u banskoj Hrvatskoj”, 48.-49.

³⁰⁴ Kršnjavi, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 469.-473.

³⁰⁵ Gabelica, „Borbenost’ u politici Čiste stranke prava”, 86.-88.

³⁰⁶ I. Miškulin, „Pravaški župnik Juraj Tomac i seljački vođa Stjepan Radić: prilog povijesti jedne borbe za hrvatsko seljaštvo”, u: Zdravka Jelaska Marijan, Zlatko Matijević (ur.), *ZR Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*, Zagreb, 2013., 335.

na organiziranju ove stranke. Vitomir Korać, tadašnji čelnik Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, pišući o ustroju Hrvatske kršćansko socijalne stranke prava i o pokušajima njezina organiziranja u hrvatskim industrijskim naseljima i većim gradovima, naveo je da su tome pridonijeli i „katolički kapelani i župnici”. Kao primjer sudjelovanja istaknuo je „červenog popa” Jurja Tomca, koji je ovu stranku navodno organizirao među dugoreškim tvorničkim radnicima.³⁰⁷

Rad na organiziranju kršćansko socijalne stranke upućivao bi i da je Tomac bio blizak nezadovoljnicima u Starčevićевой hrvatskoj stranci prava, koji su se kupili oko Mile Starčevića. Ovo je nezadovoljstvo vrhunac imalo krajem 1906. godine, dakle u vrijeme stvaranja kršćansko socijalne stranke, da bi se početkom 1907. godine prividno smirilo.³⁰⁸ Poput Tomca i frankovački nezadovoljnici bili su pod utjecajem grupe oko *Hrvatstva*, koja je šaputala Mili Starčeviću kako nije dostojno katolika i nasljednika velikoga Ante Starčevića da ga predvodi pokršteni Židov, te da bi pravaška stranka pod Milinim vodstvom, a uz potporu katoličkog svećenstva, lako postala središnjom hrvatskom političkom strankom.³⁰⁹ Čini se da su Tomac i Mile Starčević bili ne samo stranački kolege nego i prijatelji. Tijekom boravka u Ljubeščici (1899. – 1904.) Tomac je zabilježio samo jedan posjet frankovačkih prvaka njegovoj župi, i to 1901. godine kada su ga posjetili Eugen Kumičić i Mile Starčević, koji mu je tom prigodom donio i poklon.³¹⁰ Tomac je objedovao kod Mile Starčevića kada bi bio u Zagrebu, a Iso Kršnjavi piše da mu je Tomac rekao kako ga je Mile nagovarao da se pridruži njegovoj grupi, te da je nazočio kada je svećenik Kerubin Šegvić tepao Mili da je „rođeni vođa stranke”, upućujući ga da „židova Franka treba izbaciti iz stranke”.³¹¹ Iako se Tomac u travnju 1908. godine nije priklonio Mili Starčeviću tijekom njegova konačnog raskola sa Starčevićevom hrvatskom strankom prava, o čemu će poslije biti više riječi, čini se da je Tomac bio barem blizak Milinoj grupi. Također, kao osoba koja je bila povezana s frankovačkom radničkom organizacijom možda je utjecao na njezino pri-
pajanje Hrvatskoj kršćansko socijalnoj stranci prava.

³⁰⁷ Vitomir Korać, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji od prvih početaka do ukidanja ovih pokrajina 1922. godine*, Knjiga treća, Zagreb, 1933., 249.-250.

³⁰⁸ Mirjana Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906.–1907.*, Beograd, 1960., 140. 145.

³⁰⁹ F. Novak, „Periculum in mora III”, *Hrvatsko pravo*, 18. 10. 1909., 1.

³¹⁰ *Spomenica župe Ljubeščica*, godina 1901.

³¹¹ Kršnjavi, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 653.

Drugi primjer Tomčeve vezanosti za *Hrvatstvo* odnosi se na njegovo tumačenje hrvatskog nacionalnog pitanja. Prema nekim tvrdnjama, nacionalno-politički program grupe okupljene oko lista *Hrvatstvo* bio je jednak kao i program frankovačke stranke.³¹² Slično tomu, neki povjesničari ističu da je nacionalno-politički program *Hrvatstva* bio „klasični pravaški program”.³¹³ No, pažljivijom analizom pokazalo se točnim da je taj program „išao znatno ispod” pravaškog programa iz 1894. godine, da je u političkom smislu priznavao zakonitost Hrvatsko-ugarske nagodbe te da je u nacionalnom smislu, polazeći od načela jedinstvenog hrvatskog političkog naroda, priznavao postojanje Srba u Hrvatskoj.³¹⁴

Zadržavajući se ovdje tek na nacionalnom stajalištu grupe okupljene oko *Hrvatstva*, koje je bitno za objašnjenje tvrdnje o Tomčevoj vezanosti uz ovu grupu, u programu časopisa stajalo je da „u hrvatskim zemljama priznajemo samo jedan politički narod: hrvatski, samo jednu državnu zastavu: hrvatsku, samo jedan službeni jezik: hrvatski”. U obrazloženju ovoga gledišta, u programu *Hrvatstva* citiran je članak objavljen početkom 1866. godine u srbijanskom listu *Svetovid*. U njemu je pisalo da kao što Srbi u Srbiji priznaju „genetično, da u našoj državi ima žitelja i drugih plemena”, primjerice Bugara i Vlaha, „ali nikada diplomatski” jer „diplomatski kažemo: narod srbski, a ne bugaro-vlaški narod”, tako i Hrvati „imaju pravo plemenstva” u Hrvatskoj, te mogu priznati „genetično” da u Hrvatskoj „ima žitelja i drugih plemena, ali nikada diplomatski”. U programu je citiran i govor unionističkog političara Dragutina Kušlana iz iste, 1866. godine, u kojem je ovaj istaknuo da bi napuštanje hrvatskog imena „u javnom diplomatskom svijetu”, za volju hrvatsko-srpske sloge značio nestanak Hrvata, jer „država, kruna, javno pravo, to su osebine, koje si Hrvat pridržati mora, pa dok jedan pravi Hrvat živi, ja mislim, da će voljeti umrijeti, nego podnositi, da se dira u ove njegove svetinje”.³¹⁵

Dakle, pojam političkog naroda označavao bi narod koji je nositelj državnosti, a koji je sastavljen od više etničkih zajednica, jer da je sastavljen od jedne takve zajednice, ne bi bilo potrebe nazivati ga političkim naro-

³¹² Cecić, *Rimokatolička crkva i radničko pitanje u Hrvatskoj*, 114.;

³¹³ Krišto, *Prešućena povijest*, 212.-213.

³¹⁴ Strecha, „Od katoličkog hrvatstva do katoličkog pravaštva”, 126.-130.

³¹⁵ Tihomir Cipek, Stjepan Matković (prir.), *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina*, 476.-480.

dom. Sam pojam „hrvatski politički narod” potekao je od dalmatinskog političara Mihovila Pavlinovića, te je označio spoj nekadašnjih Pavlinovićevih jugoslavenskih nacionalnih stajališta i pravaštva, kojemu se Pavlinović počeo približavati krajem 60-ih godina 19. stoljeća. Ovaj je pojam bio nadahnut Hrvatsko-ugarskom nagodbom, prema kojoj je „Hrvatska politički narod”. Tako je Pavlinović, koji je usput zastupao stajalište da je Hrvatsko-ugarska nagodba potvrda hrvatskog državnog prava, smatrao da je nositelj hrvatske državnosti jedinstven hrvatski politički narod, kojemu pripadaju dva „genetička” naroda: hrvatski i srpski.³¹⁶ Za razliku od ovoga nacionalnog stajališta, koje je poteklo iz jugoslavenske tradicije, „klasično pravaštvo” temeljeno na nauku Ante Starčevića negiralo je svako postojanje Srba u hrvatskim zemljama,³¹⁷ te je u to, klasično doba pravaštva učenje o hrvatskom političkom narodu sastavljenom od etničkih Hrvata i Srba za pravaše predstavljalo herezu,³¹⁸ zbog koje su zagovornici takvog učenja napuštali stranku.³¹⁹

Nakon pravaškog raskola 1895. godine matična Stranka prava, poslije Hrvatska stranka prava, postupno je preko prihvaćanja srpske etničke posebnosti unutar hrvatskog političkog naroda evoluirala do prihvaćanja pune nacionalne ravnopravnosti Srba u Hrvatskoj, odnosno do, prijašnjim rječnikom rečeno, prihvaćanja postojanja hrvatsko-srpskog političkog naroda u Hrvatskoj, odnosno u konačnici do postojanja dvaju ravnopravnih naroda u Hrvatskoj: hrvatskog i srpskog. Ova je evolucija završena krajem 1905. godine, stupanjem Hrvatske stranke prava u Hrvatsko-srpsku koaliciju. Zbog toga je program grupe oko *Hrvatstva* – koju su, kako smo naveli, činili bivše pristaše Hrvatske stranke prava nezadovoljni smjerom kojim je ta stranka krenula – između ostaloga, bio i pokušaj da se ova evolucija zaustavi na točki između klasičnog pravaškog stajališta o tom pitanju i krajnjeg ustupka Srbima u Hrvatskoj. Za razliku od matične Stranke prava, frankovci su slijedili klasičan pravaški program, te su do kraja svoga postojanja negirali i etničko postojanje Srba u Hrvatskoj.³²⁰

³¹⁶ Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb, 1973., 284.-285.

³¹⁷ Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 30.-31., 134.-135., 186., 202.-204.

³¹⁸ Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 217.-219.

³¹⁹ Gabelica, „Ideološke razlike između milinovačkih i frankovačkih pravaša uoči Prvoga svjetskog rata”, 283.-284.

³²⁰ S. Matković, *Čista stranka prava*, 145.-147. Na ovome mjestu dolazi do zabune pri korištenju pojma „politički narod”. Naime, S. Matković smatra da pojam „politički narod” može postojati

Nekoliko primjera dokazuje da je službeno stajalište frankovačke stranke bilo negiranje svakog postojanja Srba u Hrvatskoj, koje su smatrali narodom dijelom hrvatskog, a dijelom vlaškog etničkog porijekla, posrbljenog promidžbom moderne srpske države.³²¹ Tako je u rujnu 1906. godine, pri učlanjenju u Starčevićevu hrvatsku stranku prava, bivši mađaron Iso Kršnjavi „zadržao svoje posebno stanovište u pogledu Srba”, smatrajući da se ne može zanemariti nacionalni osjećaj 1 700 000 Srba u hrvatskim zemljama.³²² On je u očitovanju kojim je pristupio stranci izjavio da protestira protiv „svakoj zastavi ili simbolu ili oznakama, koje ne odgovaraju niti postojećim zakonima niti duhu hrvatskog državnog prava”, no da je „voljan braniti i zastupati sva stečena prava svih političkih Hrvata, ma koje narodnosti bili, ukoliko ne vrijeđaju politički karakter ove zemlje”.³²³ Ako je to bilo njegovo „posebno stanovište” o srpskom pitanju, onda je ono bilo različito od gledišta Starčevićeve hrvatske stranke prava, a kako je ovo stajalište Kršnjavija bilo isto kao i stajalište *Hrvatstva*, onda ni grupa oko ovoga lista nije mogla razmišljati kao i Starčevićeva hrvatska stranka prava.

Nedugo zatim, u prosincu 1906. godine, Hrvatsko-srpska koalicija kao saborska većina predložila je nacrt saborske adrese, odnosno nacrt dokumenta kojim se Hrvatski sabor neposredno obraćao vladaru s državnopravnim zahtjevima, a u tom nacrtu je kao politički čimbenik u banskoj Hrvatskoj imenovan „narod hrvatski i srpski”.³²⁴ Time što je u saborskoj adresi, odnosno poslanici, uz hrvatski spomenut i srpski narod, pravo postavljanja državnopravnih zahtjeva u Hrvatskoj prenosilo se i na Srbe. Zastupnici Starčevićeve hrvatske stranke prava prosvjedovali su protiv takvog „atentata, koji činite na političkom, državnopravnom karakteru naše hrvatske domovine”, jer „pravni subjekt našeg državnopravnog položaja, pravni subjekt naše čitave prošlosti nije bio nikad nitko drugi, nego je bio sam hrvatski narod”, koji ne može dopustiti da odsad „prama vanjskom svietu”

bez pojma „genetički narod”, te da su frankovci negirali etničku posebnost Srba u Hrvatskoj na temelju „učenja” o „hrvatskom političkom narodu”. Ja smatram da „učenje” o „hrvatskom političkom narodu” nužno podrazumijeva postojanje „srpskog genetičkog naroda”. Slažem se da su frankovci negirali etničko postojanje Srba u Hrvatskoj, ali da njihovo postojanje nisu negirali na temelju učenja o hrvatskom političkom narodu, nego na temelju Starčevićeve slavosrpske teorije.

³²¹ S. Matković, *Čista stranka prava*, 148.-149.

³²² Kršnjavi, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 582.

³²³ Kršnjavi, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 462..

³²⁴ *Stenografski zapisnici i prilogi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije petogodišta 1906. do 1911.*, svezak I., godina 1906., Zagreb, 1907., 551.

bude „Hrvat ili Srbin”.³²⁵ Frankovci su zbog toga počeli opstruirati saborski rad, što je urodilo plodom, te je Hrvatsko-srpska koalicija u veljači 1907. godine umjesto naziva „hrvatski i srpski narod” upotrijebila formulu „cjelokupni narod, koli Hrvati toli Srbi”.³²⁶ Starčevićeva hrvatska stranka prava, koja je izjavila da „ne priznaje u starodrevnoj hrvatskoj kraljevini nikakvog drugog naroda osim hrvatskog naroda” prihvatila je ovu formulu, jer je iz nje bio izostavljen izraz „srpski narod”, te je odlučila prekinuti opstrukciju. Ipak, frankovci su se osvrnuli na izraz „Srbi” u novoj verziji adrese. Istaknuli su da njihova stranka, iako zbog toga ne namjerava ometati saborski rad, najodlučnije prosvjeduje zbog tog izraza, „te si pridržaje podpunu slobodu rada prema svom programu”.³²⁷

Iako se u navedenoj raspravi nisu upotrebljavali pojmovi politički i genetički narod, moguće je ovu raspravu prevesti na te pojmove. U početnoj verziji nacrtu saborske adrese Koalicija je nositelja hrvatske državnosti, politički narod u Hrvatskoj, nazvala hrvatskim i srpskim narodom. Frankovci, koji su minimalno smatrali da je u Hrvatskoj politički narod samo hrvatski, prosvjedovali su protiv toga naziva i počeli provoditi opstrukciju. Koalicija je ustuknula i u novoj verziji nacrtu saborske adrese istaknula jedinstvo političkog naroda u Hrvatskoj, koji je nacionalno bezbojan, a čine ga ravnopravni genetički narodi, Hrvati i Srbi. Tom formulom Koalicija se, dakle, vratila neznatno natrag; spustila je srpski narod s političke na genetičku razinu, no nije pristala na dominaciju Hrvata i politički narod nije nazvala „hrvatskim”. Frankovci su prihvativši ovu formulu i sami ustuknuli od svoga programa, no ne samo zato što u novoj verziji adrese jedinstven politički narod u Hrvatskoj nije nazvan „hrvatskim”, nego i jer su se općenito, pa i na genetičkoj razini, u adresi spominjali Srbi.³²⁸

Kako smo naveli, grupa okupljena oko lista *Hrvatstvo* u svom se programu izjasnila da „priznajemo samo jedan politički narod: hrvatski, samo jednu državnu zastavu: hrvatsku, samo jedan službeni jezik: hrvatski”. Na

³²⁵ *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije petogodišta 1906. do 1911.*, svezak I., godina 1906., Zagreb, 1907., 555.-556.

³²⁶ *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije petogodišta 1906. do 1911.*, svezak II., dio I., godina 1907., Zagreb, 1907., 673.-675.

³²⁷ *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije petogodišta 1906. do 1911.*, svezak II., dio I., godina 1907., Zagreb, 1907., 675.

³²⁸ Vidi tumačenje i Mirjane Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, 145.-154.

tragu toga programa i Tomčevo se nacionalno stajalište temeljilo na ideji jedinstvenog hrvatskog političkog naroda, čiji su vidljivi simboli isključiva upotreba hrvatske zastave u javnom prostoru i isključivo hrvatski naziv za službeni jezik u Hrvatskoj. Tako je Tomac kritizirao Stjepana Radića, između ostaloga i zato što je ovaj učio da u Hrvatskoj, uz hrvatski, živi i „ravnopravni srpski narod”. Kad bi tako bilo, pisao je Tomac, tada bi u Hrvatskoj bila dva gospodara. U drugim državama, nastavio je Tomac, živi „jedan politički narod”, a samo bi u Hrvatskoj trebao biti „hrvatski i srpski narod, hrvatski i srpski jezik, hrvatska i srpska zastava”. Takva je politika izdajnička, smatrao je Tomac, jer „gruntovnica Hrvatske kraljevine mora nositi samo ove vlasnike: hrvatski narod, hrvatski jezik, hrvatski barjak”. Naime, kada bi se u tu „gruntovnicu” upisali i „srpski narod, srpska zastava, srpsko ime”, tada bi Srbi mogli opravdano zahtijevati „da kako imade hrvatski narod svoga bana, svoj sabor, svoj stol sedmorice, svoje sveučilište, tako neka imade i srpski narod”.³²⁹

Osim na ovoj, političkoj razini, Tomac je na nižim razinama bio spreman priznati postojanje srpske etničke zajednice u Hrvatskoj, ne osporavajući povijesnu opravdanost identifikacije ove zajednice sa srpstvom. U tom smislu Tomac je srpsku etničku zajednicu u Hrvatskoj promatrao kao i bilo koju drugu: mađarsku, njemačku ili talijansku zajednicu, kojima je bio spreman dati slobodu „da ispovijedaju i zovu svoju vjeru kako ih volja”, te prava „da se zovu i nazivlju kako hoće”. „Neka u svojim kućama i u svojim crkvama izvjesuju barjake ne samo srpske nego i kineske, mi hoćemo i zahtijevamo, da priznadu da je u Hrvatskoj državopravni jedini i samo vladajući jezik hrvatski, da se u Hrvatskoj javno ne smije vijati nijedna druga zastava, ni mađarska, ni njemačka, ni srpska, ni jedna druga, nego jedino i samo hrvatska”.³³⁰ Tomac je, dakle, poput Kršnjavoga priznavao postojanje genetičkog srpskog naroda unutar hrvatskog političkog naroda, no dok je nacionalno stajalište Kršnjavija bilo posljedica njegove nepravaške, jugoslavenske prošlosti, u Tomčevu slučaju ono je bilo plod njegove duhovne vezanosti za list *Hrvatstvo*.

³²⁹ Tomac, „Seljačka stranka”, *Hrvatska zastava* (Zagreb), 18. 10. 1906., 1.-2.

³³⁰ Tomac, „Stjepan Radić”, *Hrvatska zastava*, 14. 9. 1905., 2.-3.

Javno djelovanje Jurja Tomca od 1904. do 1906. godine

Ulaskom u Hrvatski sabor, krajem 1904. godine, Tomac je uz Josipa Franka, Milu Starčevića i Dragutina Pisačića postao tek četvrti zastupnik Starčevićeve hrvatske stranke prava u tom sazivu Sabora, koji je trajao do travnja 1906. godine. Kako bi u Saboru stekli vidljivost i osigurali daljnji napredak svoje stranke, malobrojni frankovački zastupnici morali su se često javljati za riječ. Tomac u tome nije bio iznimka. Budući da ovom prilikom ne možemo navesti sve Tomčeve saborske istupe, izdvojit ćemo nekoliko najzanimljivijih, koji najbolje odražavaju njegova stajališta, njegovu prirodu i duh vremena u kojemu je djelovao.

U Hrvatskom saboru Tomac se prvi put javio za riječ 16. siječnja 1905. godine, kada je podnio interpelaciju hrvatskoj vladi da zašto prethodnog dana nije bila zastupana u Rimu tijekom beatifikacije Marka Križevčanina.³³¹ U objašnjenju ove interpelacije Tomac je Marka Križevčanina opisao ne samo kao svećenika koji je mučenički umro za svoju katoličku vjeru, nego i kao Hrvata kojega su mučki ubili mađarski velikaši, te kojemu je uoči smrti, zamišljao je Tomac, na umu bilo da će biti primjer svojim Hrvatima i da se zbog njih ne smije osramotiti na mukama.³³² Kao što je u ovoj interpelaciji, ističući nacionalnu pripadnost Marka Križevčanina i njegovih ubojica, iznio i svoj pravaški program, Tomac se i u kasnijim istupima u Saboru trudio stranački obojiti temu o kojoj govori. Zbog toga ga je vladin predstavnik još u veljači 1905. godine opomenuo, navodeći da je njegov govor, u kojem je Tomac postojeću praksu diobe ogrjevnog drva u bivšim krajiškim područjima ocijenio nepravednom, „osim čuvstva čovječnosti vodila još više i druga misao, misao politička i interes njegove stranke”.³³³

U siječnju 1905. godine Tomac se uključio u raspravu o hrvatskom proračunu. Prema Hrvatsko-ugarskoj nagodbi, ukupnu visinu hrvatskog proračuna određivala je ugarska vlada, koja je ubirala hrvatske poreze, sama ih obračunavala te na temelju toga određivala hrvatske obveze u participiranju za zajedničke poslove Monarhije, kao i količinu novca potrebnu za

³³¹ O okolnostima mučeničke smrti Marka Križevčanina, vidi: Mile Vidović, *Povijest Crkve u Hrvata*, Split, 1996., 125.-127.

³³² *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije petogodišta 1901. do 1906.*, svezak V., dio I., Zagreb, 1905., 18-20.

³³³ *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije petogodišta 1901. do 1906.*, svezak V., dio I., Zagreb, 1905., 320.-321.

financiranje hrvatskih autonomnih poslova. Zastupajući načelo potpune hrvatske državne neovisnosti, Čista stranka prava (Starčevićeva hrvatska stranka prava) načelno je odbijala svaki tako donesen hrvatski proračun, no Josip Frank je svaki takav proračun pobijao i s nagodbenog stajališta. On je, naime, navedenim proučavanjem hrvatsko-ugarskih financijskih odnosa zaključio da ugarska vlada s jedne strane dio poreza prikupljenih u Hrvatskoj prikazuje kao prihode Ugarske, a s druge strane tako umanjen hrvatski prihod, na temelju kojega se obra-

Slika 10. JOSIP FRANK (MGZ, 1104a)

čunavala kvota hrvatske participacije u zajedničkim poslovima Monarhije, prikazuje tako da Hrvatska u zajedničkim poslovima Monarhije mora plaćati veći udio nego što bi to trebala na temelju tako umanjenog prihoda.³³⁴ U svom govoru Tomac je osporio proračun i s načelnog pravaškog i s nagodbenog stajališta, ponavljajući Frankov zaključak da je Hrvatima „odmjerena previsoka kvota, nametnuti su nam novi nepravedni tereti i uzkraćeni mnogi naši dohodci”. Također, Tomac nije prihvatio proračun ni iz drugih razloga: zato što u njemu nije bilo stavke namijenjene širenju hrvatske prosvjete u Međimurju, jer u njemu nije bio predviđen dovoljan iznos novca za uređenje desne obale Drave i jer je vlada dopuštala širenje mađarske i srpske nacionalne misli u Hrvatskoj.³³⁵

U raspravi o proračunu za 1906. godinu, u koju se uključio 30. studenoga 1905. godine, Tomac je ponovno odbio prijedlog proračuna i zato što je vlada dopuštala prodor mađarske i srpske nacionalne misli u Hrvatsku, pa je u vezi s time spomenuo i praksu da Nagodbu krši ugarska vlada, koja je uvela mađarski kao službeni jezik u željezničkom poslovanju na tlu

³³⁴ *Stenografički zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodišta 1901.–1906.*, sv. 4., dio 2., Zagreb, 1904., 924.-947.

³³⁵ *Stenografički zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodišta 1901.–1906.*, sv. 5., dio 1., Zagreb, 1905., 87.-100.

Hrvatske, što će i ubuduće biti česta tema njegovih saborskih izlaganja. U svome govoru Tomac je kritizirao hrvatsku vladu i zbog neuvođenja općeg prava glasa, zbog nebrige za Hrvate u Međimurju i u Istri, zbog nepostojanja stavke u proračunu za suzbijanje nepismenosti, zbog nedovoljnih sredstava potrebnih za popravak cesta, za regulaciju rijeka Save i Drave itd.³³⁶ Nakon što je kritizirao vladu Tomac je ovaj put proračunsku raspravu iskoristio i za obračun s političkim protivnicima s ljevice, koja je u to vrijeme osnovala Hrvatsko-srpsku koaliciju.

U tom kontekstu Tomac je kritizirao Riječku rezoluciju, politički dokument koji je na sastanku u Rijeci 3. listopada 1905. godine potpisao dio jugoslavenski usmjerenih hrvatskih oporbenih političara iz Dalmacije i banske Hrvatske, a kojim je u banskoj Hrvatskoj predstavljena politika takozvanog novoga kursa. Pod nazivom „novi kurs” mislilo se na politički proces prelaska jugoslavenske politike s tradicionalne bečke na protubečku orijentaciju, koji je započeo u Dalmaciji 1903. godine. Njegova obilježja bila su napuštanje politike utemeljene na hrvatskom državnom pravu te obnavljanje savezništva s hrvatskim Srbima. Posredstvom njih se uz cijenu napuštanja hrvatske državnopravne politike dobila potpora u Srbiji, te je uspostavljeno savezništvo i s drugim protivnicima Monarhije, Mađarima i Talijanima, čiji su ciljevi bili suprotni hrvatskim nacionalnim interesima. Riječkom rezolucijom njezini potpisnici, među kojima su s područja banske Hrvatske bili predstavnici Hrvatske stranke prava i Hrvatske napredne stranke, odlučili su se podržati borbu mađarske nacionalističke oporbe na čelu s Nezavisnom strankom protiv dualističkog sustava Monarhije, jer su Mađari tom borbom htjeli postići „podpunu državnu samostalnost” Zemalja ugarske krune. Ova je podrška uvjetovana uvođenjem ustavnih sloboda i rušenjem mađaronskog režima u banskoj Hrvatskoj, što je trebao biti prvi korak prema budućem pripojenju Dalmacije Hrvatskoj. Riječkom rezolucijom je hrvatski položaj unutar Zemalja ugarske krune određen prvenstveno Hrvatsko-ugarskom nagodbom, uz mogućnost njezine revizije u smjeru hrvatske „političke, kulturne, financijske i opće gospodarske” samostalnosti. Dva tjedna nakon donošenja Riječke rezolucije i srpski su oporbeni političari iz Dalmacije i banske Hrvatske Zadarskom rezolucijom podržali borbu mađarske Nezavisne stranke, te su izjavili da su spremni podržati i

³³⁶ *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodišta 1901.–1906.*, sv. 5., dio II., Zagreb, 1906., 849.–860.

ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom ako im hrvatska strana prizna nacionalnu ravnopravnost s hrvatskim narodom. Kada su stranke potpisnice Riječke rezolucije prihvatile njihove zahtjeve, u prosincu 1905. godine stvorena je Hrvatsko-srpska koalicija.³³⁷

U kritici Riječke rezolucije Tomac se bavio uspostavom saveza s mađarskom Nezavisnom strankom, te odricanjem od isključivog prava Hrvata na Bosnu i Hercegovinu, sadržanima u njoj. Obasut uvredama protivnika da govori kao pristaša saveza s Austrijom i zato kao osoba koja ne shvaća pravaški nauk, Tomac se retorički pitao u čemu se razlikuju stranke potpisnice Riječke rezolucije, koje se oslanjaju na mađarsku Nezavisnu stranku, od starih mađarona, koji se oslanjaju na mađarsku Liberalnu stranku. Tomac je smatrao da je stoljetno savezništvo s Mađarima samo štetilo Hrvatima, te je uspoređujući navedene dvije mađarske stranke smatrao da je mađarska Nezavisna stranka još lošija za hrvatske nacionalne interese od mađarskih liberala. Primijetio je da stranke potpisnice Riječke rezolucije svoju politiku grade u oblacima, jer su se rezolucijom obvezale na potporu državnoj borbi Nezavisne stranke, a da zauzvrat nisu dobile nikakva jamstva te stranke da prihvaća uvjete uz koje hrvatske stranke, koje su prihvatile Rezoluciju, podupiru njezinu borbu. To više što je Nezavisna stranka, smatrao je Tomac, šovinistička i imperijalna te u Hrvatskoj vidi samo mađarsku pokrajinu, a protivi se ustavnim slobodama, prvenstveno općem pravu glasa. Naime, time bi bio ugrožen mađarski karakter Ugarske, a ona po dolasku na vlast najavljuje smanjenje ionako ograničenih manjinskih prava u Ugarskoj.³³⁸

Osim toga, Tomac je tvrdio da se Riječkom rezolucijom, time što se u njoj ne spominju Bosna i Hercegovina, njezini potpisnici odriču isključivo hrvatskog prava na ove hrvatske zemlje. Na dobacivanje protivnika da je zahtjev za isključivim hrvatskim pravom na Bosnu i Hercegovinu nerealan, Tomac je odgovorio da je „svaki narod tako dugo jak, dok se u njemu goje ideali”, a da Riječka rezolucija hrvatske ideale uništava. On je taj svoj ideal, koji „mora oduševljavati narod”, opisao kao hrvatsku državu sastavljenu od banske Hrvatske, Dalmacije, Bosne i Hercegovine te Istre, površine od 125 726 četvornih kilometara, koja bi tako bila najveća država na Balkanu

³³⁷ Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, 5.-22.

³³⁸ *Stenografski zapisi i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodišta 1901.-1906.*, sv. 5., dio II., Zagreb, 1906., 860.-864.

i veličinom ravnopravna ostalim europskim državama. Taj ideal, smatrao je Tomac, moguće je ostvariti „velikom vjerom i velikim ufanjem”, koji mogu ujediniti sav hrvatski narod i stvoriti „strahovitu političku snagu i silu”, koja bi taj ideal napokon i ostvarila.³³⁹

Kritiku stranaka Hrvatsko-srpske koalicije zbog uništavanja hrvatskih, ovaj put vjerskih ideala, Tomac je iznio i u siječnju 1906. godine u interpelaciji, u kojoj je pitao hrvatsku vladu što misli učiniti za zaštitu „katoličkih čuvstava hrvatskoga naroda”. U objašnjenju ove interpelacije Tomac je naveo da je izvor protukatoličkih uvreda u banskoj Hrvatskoj tisak „novog kursa”, koji katolički osjećaj hrvatskoga naroda želi zamijeniti onim što je „materijalno i prolazno”. Nabrajajući grijeha u prvom redu naprednjačkog tiska, Tomac je pisao da se u njemu izruguje s postom, s molitvom, s bratovštinama, sa Svetim Ocem kojega se prikazuje „kao kretena, kao bedaka”, sa svećenicima, za koje se govori da su „mračnjaci, da narod hrane samo bajkama”. Najgore od svega, nastavio je Tomac, jest što taj tisak valja u blato i Isusa Krista i njegovu majku, zbog čega bi hrvatski narod mogao i opravdano planuti i učiniti što god nedopušteno. Zato, zaključio je Tomac, ako se u Hrvatskoj već plijene tiskovine koje napadaju vladu, pa dakle nema slobode štampe, neka se plijene i tiskovine koje vrijeđaju katoličke osjećaje Hrvata, jer ni posvećena osoba kralja, zbog koje se pada pod udar zakona, za kršćanina nije svetija od Sina Božjega. Ako se protukatoličko pisanje dopušta u ime slobode tiska, onda neka nitko nije zaštićen od tih napada, završio je Tomac.³⁴⁰

U interpelaciji od 26. siječnja 1905. godine došao je do izražaja Tomčev socijalni osjećaj, prepoznat u težnji za progresivnim oporezivanjem veleposjednika, te njegovi demokratski nazori. Tu se on zauzeo za reviziju Zakona o općinama, te je njegovim glavnim nedostatkom ocijenio to što su općine, uz poslove iz vlastitog djelokruga, morale o svom trošku obavljati i poslove iz prenesenog, državnog djelokruga. Također, Tomac je kritizirao sustav općinskog nameta određen ovim zakonom, koji je omogućavao da „bogataši u općini” ne plaćaju općinski namet „razmjerno njihovom državnom porezu”, za razliku od običnih posjednika koji su taj namet plaćali

³³⁹ *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodišta 1901.–1906.*, sv. 5., dio II., Zagreb, 1906., 864.-868.

³⁴⁰ *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodišta 1901.–1906.*, sv. VI., godina 1906., Zagreb, 1906., 93.-98.

razmjerno tomu. Kritizirao je i pojavu da „kod davanja občinskih radnja seljak mora davati toliko težaka koliko grof ili barun, a znamo dobro, da občinske putove baš ta gospoda mnogo troše, jer imadu više blaga”. U zaključku interpelacije Tomac se pitao zašto „seljak u svojem siromaštvu mora plaćati toliko namet, dočim ta gospoda, koja imaju svega u izobilju – ja im ne zavidjam imetka – plaćaju isto. Zašto da mi dajemo pogodnosti tim bogatunima, zašto ne bi narod vapijao za promjenom, kad on jedva smaže, a plaća toliko koliko i njegovi velikaši, koji su obilno obdareni zemaljskim dobri, a to tim više jer vidimo, da su svi oni u službi, da podrže taj nesretni sistem. Mi ih ne vidimo da bi se priljubili uz narod i da bi onu sredovječnu ogradu srušili i približili se narodu”.³⁴¹ Tomac pritom nije bio za radikalnu promjenu društvenih odnosa, pa tako nije htio ukidati virilno pravo višega plemstva na ulazak u Hrvatski sabor bez izbora, a na temelju svoga podrijetla. Ali, u tom je kontekstu, svjestan sve veće važnosti socijalnog pitanja, smatrao da treba proširiti i pravo glasa kako bi Sabor mogao „dati oduška i širem elementu, da izrazi ovdje svoju volju i želju”.³⁴²

Krajem 1905. godine Tomac je sudjelovao i u raspravi o osnovi Zakona o vjeroispovjednim odnosima, koji je trebao riješiti sve brojnije probleme u odnosima među različitim vjerama, koji su prvenstveno bili posljedica sve većeg broja mješovitih brakova u Hrvatskoj.³⁴³ Ovim je zakonom, prihvaćenim u prosincu 1905. godine, načelno potvrđena ravnopravnost svih religija priznatih u Hrvatskoj, no ni dalje nisu bili dopušteni mješoviti brakovi između kršćana i Židova, kao ni prelazak s kršćanstva na judaizam.³⁴⁴ Novost je bila da je pri zaključenju braka između pripadnika katoličke i pravoslavne vjere, umjesto dotadašnjeg obvezatnog sklapanja braka u Katoličkoj Crkvi, bračnim drugovima omogućen izbor Crkve u kojoj će sklopiti brak.³⁴⁵

³⁴¹ *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodišta 1901.–1906.*, sv. 5., dio 1., Zagreb, 1905., 232.-234.

³⁴² *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodišta 1901.–1906.*, sv. 5., dio 1., Zagreb, 1905., 310.

³⁴³ Ljiljana Dobrovšak, „Povijest nacionalnih i vjerskih zajednica u Hrvatskoj od 1868. do 1941”, u: *Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti*, Zagreb, 2014., 35.

³⁴⁴ Vulesica, *Nastanak političkog antisemitizma*, 233.-234.

³⁴⁵ Alan Uzelac, „Od liberalizma do katolicizma: neki aspekti pravnih odnosa između crkve i države u Republici Hrvatskoj – novo pravno uređenje braka”, *Liberalizam i katolicizam u Hrvatskoj*, 2. dio, Zagreb, 1999., 353.

Prema općenitom mišljenju svih hrvatskih oporbenih stranaka – pa i onih poput Hrvatske stranke prava, koja je u to vrijeme prihvaćajući nacionalnu ravnopravnost Srba u Hrvatskoj sklopila politički savez sa srpskim oporbenim strankama u Hrvatskoj – ova zakonska osnova, predložena na zahtjev vladinih Srba, pogodovala je pravoslavnom pučanstvu na račun katoličkog.³⁴⁶ To je bilo stajalište i *Hrvatstva*, časopisa koji je pokrenuo toliko žestoku promidžbu protiv donošenja toga zakona da se nekima činilo kako želi „ugrabiti ovu priliku da se dokaže potreba posebne katoličke stranke i akcije”.³⁴⁷ U napadima na ovu zakonsku osnovu *Hrvatstvo* se nije zadržavalo samo na onim njezinim odredbama koje su navodno pogodovala pravoslavnom pučanstvu, nego je u većoj mjeri problematiziralo odnos države i Katoličke Crkve. Tako je list pišući da je u ovoj zakonskoj osnovi riječ o „pravom pravcatom kulturkampfu, kojim se dira u katoličke svetinje”,³⁴⁸ da je osnova prvi pokušaj u Hrvatskoj da se konkordat, sklopljen 1855. godine između Svete Stolice i Habsburške Monarhije,³⁴⁹ zakonskim putem poništi, te da je osnova preteča nekog budućeg zakona o civilnom braku.³⁵⁰

U tom kontekstu *Hrvatstvo* je smatralo da bi država trebala uzimati u obzir mišljenje Crkve čak i u pitanjima koja su „čisto građanska”, a kamoli u pitanjima koja „spadaju i pred građanski i pred crkveni forum” ili su „čisto crkvena”, a koja su sadržana u ovoj zakonskoj osnovi. Umjesto toga, pisalo je *Hrvatstvo*, državna vlast u ovoj osnovi smatra „da je ona sama vlastna mienjati i legislativnim putem uredjivati odnose između dvaju ravnopravnih i međusobno neovisnih kompaciscenata, od kojih je ona samo jedan, a Crkva drugi”.³⁵¹ Kao primjer zadiranja civilne vlasti u crkvenu te odredbi koje su protivne konkordatu iz 1855. godine, *Hrvatstvo* je izdvojilo 10. paragraf zakonske osnove, kojim se „prepušta upravnim oblastima

³⁴⁶ „Interkonfesionalni odnosi”, *Hrvatsko pravo*, 13. 12. 1905., 1.; „Interkonfesionalni zakon”, *Obzor*, 13. 12. 1905., 1.

³⁴⁷ Interkonfesionalni zakon”, *Obzor*, 13. 12. 1905., 1.

³⁴⁸ „Osnova zakona o vjeroispovjednim odnosima”, *Hrvatstvo*, 11. 11. 1905., 2.

³⁴⁹ Godine 1870. Franjo Josip I. je jednostrano ukinuo ovaj konkordat, pod izlikom da je proglašenjem dogme o papinoj nepogrešivosti, 1870., rimski ugovaratelj konkordata promijenio svoju prirodu i postao „netko drugi”. Jedin (ur.), *Velika povijest Crkve*, VI./ 1, 706.-707. *Hrvatstvo* je smatralo da je konkordat, budući da kao „dvostrani ugovor” nije ukinut pravilno, „privolom obaju ugovaratelja”, još uvijek na snazi. „Vivat lex!”, *Hrvatstvo*, 9. 11. 1905., 1.

³⁵⁰ „Historijski razvitak’ i ‚narodni osjećaj””, *Hrvatstvo*, 13. 11. 1905., 1.

³⁵¹ „Prvi uvjeti”, *Hrvatstvo*, 14. 11. 1905., 1.

najniže molbe, da sude dušebrižniku”.³⁵² Tim se paragrafom predviđalo ako pri mješovitoj ženidbi dušobrižnik jednog od zaručnika odbije obaviti „napoviedi”,³⁵³ koje su bile preduvjet za ženidbu, iste može obaviti upravna oblast I. molbe.³⁵⁴

Na tragu kritike *Hrvatstva*, uz Tomčevu kritiku ove zakonske osnove, bila je i kritika koju joj je uputio Mile Starčević, što ponovno svjedoči o njihovoj vezanosti za taj list. Tomac ovu osnovu nije prihvatio osobito zbog njezina paragrafa 10., kojim je bilo predviđeno da oblast I. molbe obavi „napoviedi” ako dušobrižnik jednog od zaručnika u miješanom braku odbije to učiniti.³⁵⁵ Mile Starčević je glasovao protiv ove osnove jer se njome „državna vlast upliće u poslove, koji nisu izključivo njezini, nego su to poslovi mješoviti, poslovi zajednički crkvi i državi”. Glasovao je protiv ove osnove i zato što se njome „ukidaju na prečac odredbe konkordata glede ženitbe i glede vjerske pripadnosti djece iz mješovitog braka”. Starčević je smatrao da su Crkva i država društva koja su „odijeljena i medju sobom posve neodvisna”, te da povijest svjedoči o stoljetnim pokušajima miješanja svjetovnih vlasti u crkvene poslove. Ova zakonska osnova, smatrao je Starčević, nastavak je takve politike svjetovnih vlasti. Umjesto toga, zaključio je, „ove dvie vlasti moraju raditi sporazumno u ljubavi i slozi, da jedna i druga postignu svoju svrhu”, te je predložio da se osnova povuče i preradi u dogovoru s nezadovoljnim svećenstvom da se „poluči podpunu sporazumak”.³⁵⁶

Uz nastupe u Hrvatskom saboru, Tomac je u ovo vrijeme postao i jedan od glavnih suradnika frankovačkog pučkog lista, tjednika *Hrvatska zastava*, kojim je stranka promovirala seljačku socijalnu politiku. Svoja izlaganja, kako u sabornici tako još i više na stranicama *Hrvatske zastave*, Tomac je poput pravog pučkog tribuna prilagođavao znanju i interesu hrvatskog seljaka. Primjerice, česta slika kojom je Tomac čitateljima *Hrvatske*

³⁵² „Nova zakonska osnova i konkordat”, *Hrvatstvo*, 15. 11. 1905., 1.

³⁵³ Objava koju u crkvi iznosi svećenik o budućem sklapanju braka. Objava se provodila tri nedjelje zaredom, prije sklapanja braka.

³⁵⁴ *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodišta 1901.–1906.*, sv. 5., dio 2., Zagreb, 1906., Prilog 18. k stenograf. zapisnikom sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije g. 1905.

³⁵⁵ *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodišta 1901.–1906.*, sv. 5., dio 2., Zagreb, 1906., 1113.-1115.

³⁵⁶ *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodišta 1901.–1906.*, sv. 5., dio 2., Zagreb, 1906., 1108.-1111.

zastave objašnjavao svoja nacionalno-politička stajališta, bila je „gruntovnica”, koja je predstavljala javno pravo u Hrvatskoj. Tek kad je seljak, pri čemu je Tomac mislio na Hrvate, u tu gruntovnicu bio jedini upisan, on se, prema Tomčevu tumačenju, mogao smatrati stvarnim vlasnikom određene čestice, odnosno Hrvatske. Čim bi pustio nekog drugog da se uz njega upiše u gruntovnicu, pri čemu je Tomac mislio na Srbe, on bi prestao biti vlasnikom i postao bi suvlasnikom čestice, na kojoj ne bi mogao ništa obavljati bez dozvole drugog suvlasnika.³⁵⁷

Na stranicama *Hrvatske zastave*, namijenjene seljaštvu, Tomac je u brojnim člancima kritizirao politički rad vođe Hrvatske pučke seljačke stranke, Stjepana Radića. Ovim člancima, kao i polemikama kojih su ovi članci bili dio ili koje su ovi članci izazivali, Starčevićeva hrvatska stranka prava i Hrvatska pučka seljačka stranka vodile su rat za seljačke duše, u kojem je Starčevićeva hrvatska stranka prava sve do raspada Austro-Ugarske Monarhije imala više uspjeha.³⁵⁸ Tomčeva kritika Stjepana Radića i njegove stranke odnosila se na dva čimbenika Radićeve politike: na njegovu ekskluzivno seljačku, stalešku politiku, te na njegovu jugoslavensku nacionalnu ideologiju. Tako je sredinom 1905. godine Tomac za *Hrvatsku zastavu* napisao nekoliko članaka pod naslovom „Stjepan Radić”. U prvom od tih članaka kritizirao je Radićev nauk da „svu politiku imadu da preuzmu u šake samo seljaci”, kojima bi se ostali hrvatski staleži trebali ukloniti. Kritizirajući ovaj nauk, Tomac je svoje misli izrekao stavivši ih u usta nekim „mudrim seljacima”, što je bilo još jedno od njegovih retoričkih sredstava kojima je svoju poruku uspješno prenosio seljacima. Tako su sami mudri seljaci kritizirali Radićevu stalešku politiku smatrajući da ona ne vodi nigdje, jer „mi seljaci sami o sebi bez pripomoći ostalih staleža nikada ne bi mogli imati onakav napredak, kakav možemo imati, ako svi staleži uzajamno rade”. Tomac se, naravno, slagao s mišljenjem mudrih seljaka, koje je bilo u skladu s učenjem Ante Starčevića da svi staleži zajednički trebaju raditi za slobodu Hrvatske.³⁵⁹

³⁵⁷ Vidi npr.: „Pisma Hrvatskoj Zastavi”, *Hrvatska zastava*, 27. 7. 1905., 3.; Tomac, „Stjepan Radić”, *Hrvatska zastava*, 24. 8. 1905., 2.; Tomac, „Ili ovako ili onako po našu domovinu Hrvatsku nikako”, *Hrvatska zastava*, 21. 9. 1905., 1., itd...

³⁵⁸ O Tomčevu odnosu prema braći Radić vidi: Miškulin, „Pravaš i svećenik – skica za portret Jurja Tomca”, 267.-271.; Miškulin, „Pravaški župnik Juraj Tomac i seljački vođa Stjepan Radić”, 330.-348.

³⁵⁹ Tomac, „Stjepan Radić (I.)”, *Hrvatska zastava*, 17. 8. 1905., 2.-3.

U drugom od ovih članaka Tomac je ustvrdio da Radić nije pravi hrvatski domoljub, jer naučava da bi se u Hrvatskoj uz hrvatski imao pravo isticati i srpski barjak. Ovaj put Tomcu su svojim mišljenjem u pomoć priskočili neki „junački krajišnici”, koji su navodno govorili Tomcu kako su u bojevima pazili na barjak kao na oči u glavi, jer „gdje se vijao naš barjak, prostirala bi se i naša moć”, a gdje bi uz „naš”, odnosno kraljev barjak bio zataknut i neki drugi barjak, primjerice pruski, to bi mjesto, govorili su krajišnici, bilo i naše i prusko. Tako i Radić, slagao se s mišljenjem krajišnika Tomac, želi dopustiti srpskom barjaku da se „ravnopravno hrvatskom vije u Hrvatskoj”. Time u Hrvatskoj priznaje „dva ravnopravna naroda, narod hrvatski i narod srbski”, a tada Hrvatska, zaključio je Tomac, „nije samo hrvatska, već je hrvato-srbska”.³⁶⁰ Prema Tomcu, „oni koji se danas vole nazivati Srbima” došli su u Hrvatsku kao gosti te bi trebali poštovati kuću u koju su došli i njezina vlasnika, a to je „jedino i samo Hrvat i nitko drugi”. Trebali bi priznati da je u Hrvatskoj „državopravni jedino i samo narod hrvatski, da je u Hrvatskoj jedino i samo vladajući jezik hrvatski, da se u Hrvatskoj javno ne smije vijati nijedna druga zastava, ni magjarska, ni njemačka, ni srbska, ni jedna druga, nego jedino i samo hrvatska”.³⁶¹

Javno djelovanje Jurja Tomca od 1906. do 1908. godine

U travnju 1906. godine raspušten je Hrvatski sabor, te su novi izbori određeni za svibanj iste godine. Svjestan svoje popularnosti među seljačkim svijetom, Tomac se za ove izbore kandidirao u tri izborna kotara, s kojima je bio osobno povezan: u Biškupcu, koji je zastupao u prošlom sazivu Sabora; u Novom Marofu, u sklopu kojega se nalazila njegova stara Župa Ljubešćica; te u Svetom Ivanu Žabnom, gdje je služio do odlaska u Leskovac 1905. godine. U sva tri izborna kotara Tomac je i pobijedio.

Jedini Tomčev protukandidat u Biškupcu bio je kandidat Hrvatsko-srpske koalicije, stari obzoraš i sveučilišni profesor, Fran Vrbanić. Tomac je u ovom kotaru pobijedio nešto lakše nego prošli put, osvojivši 89 glasova prema 71 glasu, koliko ih je dobio Vrbanić.³⁶² Uvjerljiviju pobjedu Tomac je postigao u Novom Marofu, gdje je pobijedio starog zastupnika

³⁶⁰ Tomac, „Stjepan Radić (II.)”, *Hrvatska zastava*, 24. 8. 1905., 2. Više o ovim Tomčevim člancima vidi: Miškulin, „Pravaški župnik Juraj Tomac i seljački vođa Stjepan Radić”, 333.-335.

³⁶¹ Tomac, „Stjepan Radić (IV.)”, *Hrvatska zastava*, 14. 9. 1905., 2.-3.

³⁶² Gabelica, „Čista stranka prava u varaždinskom i ludbreškom kotaru”, 18.-19.

toga kotara, mađarona Oskara pl. Kissa, osvojivši 108 prema 49 glasova, koje je dobio Kiss.³⁶³ Uoči izbora u Kotaru Sveti Ivan Žabno, činilo se da je Tomac dobio priliku odmjeriti snage sa Stjepanom Radićem, koji je ondje najavio kandidaturu. Uz Radića, kandidaturu su najavili i načelnik vrbovečke Općine Antun Slapničar u ime mađaronske Narodne stranke, te bjelovarski odvjetnik Milan Rojc u ime Koalicije.³⁶⁴ Međutim, u posljednji čas sva su trojica Tomčevih protukandidata, vjerojatno svjesni svoje nemoći, povukli kandidature, te je Tomac u ovom kotaru pobijedio jednoglasno.³⁶⁵ Nakon izbora Tomac je odlučio zadržati Biškupečki kotar, a u Novom Marofu i Svetom Ivanu Žabnom izbori su ponovljeni. Na tim izborima pobijedila su dvojica frankovaca, čiji je izbor preporučio Tomac. U Novom Marofu najviše glasova je dobio mladi odvjetnik i budući čelnik frankovačke stranke, Aleksander Horvat, a u Svetom Ivanu Žabnom Tomčev studentski kolega, vjeroučitelj u zagrebačkoj Realnoj gimnaziji, Karlo Bošnjak.

Na ovim izborima u Hrvatski sabor je izabrano 19 frankovačkih zastupnika. Gubitkom podrške u Ugarskoj – gdje je u travnju 1906. godine koalicija mađarskih stranaka pod vodstvom Nezavisne stranke preuzela vlast, nakon čega je Liberalna stranka raspuštena³⁶⁶ – mađaronska Narodna stranka je na izborima s 37 mandata osvojila tek tijesnu relativnu većinu, a pravi pobjednik bila je Hrvatsko-srpska koalicija. Ona je nakon izbora na kojima je osvojila 32 mandata, uz podršku mađarske Nezavisne stranke postala režimskom strankom u Hrvatskoj, što je krajem svibnja 1906. godine uzrokovalo raspuštanje Narodne stranke. Pritom je manji dio mađaronskih zastupnika prišao Koaliciji,³⁶⁷ dio je položio saborski mandat,³⁶⁸ a ostatak je u Hrvatskom saboru nastavio nestranački djelovati i podupirati Koaliciju.³⁶⁹ Koalicija je u srpnju 1906. godine pod starim mađaronom, banom Teodorom Pejačevićem, ustrojila hrvatsku vladu.³⁷⁰ Kraj vladavine Koalicije u Hrvatskoj započeo je u svibnju 1907. godine, kada je ugarsko-hrvat-

³⁶³ „Viesti sa birališta”, *Hrvatsko pravo*, 4. 5. 1906., 3.

³⁶⁴ „Saborski kandidati”, *Hrvatsko pravo*, 2. 5. 1906., 1.

³⁶⁵ „Viesti sa birališta”, *Hrvatsko pravo*, 5. 5. 1906., 4.

³⁶⁶ Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, 70.-71.

³⁶⁷ Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, 84.-85.

³⁶⁸ Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, 78.

³⁶⁹ Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, 145.

³⁷⁰ Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, 105.-111.

ski ministar trgovine, Ferencz Kossuth, Ugarsko-hrvatskom parlamentu predložio da prihvati Željezničarsku pragmatiku, zakonsku osnovu koja je, između ostaloga, legalizirala protunagodbenu praksu upotrebe mađarskoga kao službenoga jezika u željezničkom poslovanju na području Hrvatske.³⁷¹ Sukob koji je nastao zbog ove zakonske osnove, krajem lipnja 1907. godine rezultirao je padom hrvatske vlade i prelaskom Hrvatsko-srpske koalicije u oporbu.³⁷² Bez saborske većine, koja bi podupirala novu hrvatsku vladu, Hrvatski sabor je u prosincu 1907. godine konačno raspušten.

U prosincu 1906. godine, gotovo pola godine prije nego što je Željezničarska pragmatika došla pred Ugarsko-hrvatski parlament – u kojem se ona za Hrvatsko-srpsku koaliciju pojavila „sasvim iznenada”, pa su zastupnici Koalicije u tom parlamentu sadržaj ove zakonske osnove čitali u nevjerici i s „velikim uzbuđenjem”³⁷³ – Juraj Tomac je u Hrvatskom saboru podnio interpelaciju „o namještanju Hrvata kod kr. ug. drž. željeznica”. U interpelaciji je upozorio vladu Hrvatsko-srpske koalicije na mađarizaciju, koja se provodi u Hrvatskoj namještanjem više od 10 000 Mađara na željeznicama u Hrvatskoj, gdje potiskuju Hrvate, koji tamo obavljaju najniže i najteže službe.³⁷⁴ Nakon nekoliko mjeseci, u ožujku 1907. godine, Tomac je interpelirao hrvatsku vladu „o mađarskom jeziku na hrvatskim željeznicama”. U interpelaciji je kritizirao povjerenje koje Hrvatsko-srpska koalicija ima u čelnika mađarske Nezavisne stranke, ministra trgovine Ferencza Kossutha, koji je, prema mišljenju Koalicije, „dobri prijatelj, koji želi sve nesuglasice odstraniti”. Nasuprot tomu Tomac je upozorio da je stanje na željeznicama u Hrvatskoj isto kao i prije, te da je unatoč prividnim ustupcima Kossutha, još uvijek glavni uvjet zaposlenja na željeznici znanje mađarskoga jezika.³⁷⁵

Osim ovih Tomčevih interpelacija, koje pružaju uvid u beskrajnu naivnost Hrvatsko-srpske koalicije, koja je unatoč mnogim upozorenjima svoju politiku temeljila na povjerenju u dobre namjere poznatih neprijatelja hrvatskih nacionalnih interesa, vrijedno je izdvojiti još neke događaje s ovoga

³⁷¹ Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, 178.-187.

³⁷² Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, 195.-202.

³⁷³ Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, 184.-185.

³⁷⁴ *Stenografički zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodišta 1906.–1911.*, sv. I. godina 1906., Zagreb, 1907., 521.-524.

³⁷⁵ *Stenografički zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodišta 1906.–1911.*, sv. II. godina 1907., Zagreb, 1907., 354.-357.

sabora, koji su bitni za rasvjetljavanje odnosa unutar Starčevićeve hrvatske stranke prava. Ti su događaji povezani sa spomenutim nezadovoljstvom kruga oko Mile Starčevića, koje je vrhunac imalo krajem 1906. godine, što smo prethodno povezali s ustrojem kršćansko socijalne političke stranke i utjecajem grupe oko lista *Hrvatstvo* na Milin krug frankovaca.

Ove događaje pokrenuo je Supilov govor u Hrvatskom saboru, održan krajem veljače 1907. godine, u kojem je čelnik Koalicije naveo da ako Bosna i Hercegovina ne mogu biti hrvatske, bolje je da pripadnu „bratu Srbinu nego tuđinu”. Prosvjede protiv ove izjave, koja je prema načelima hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva negirala isključivo hrvatsko pravo na ove hrvatske pokrajine, pokrenuli su Starčevićeva hrvatska stranka prava i list *Hrvatstvo*. Vrhbosanski nadbiskup Josip Stadler pridružio se prosvjedima slanjem pismene predstavke Hrvatskom saboru, a u tome ga je podržao tek veći dio frankovačkih zastupnika. Naime, podršku Stadleru odbila su dati čak devetorica frankovačkih zastupnika na čelu s Milom Starčevićem, koji je u to vrijeme sklopio „tajni pakt” sa Supilom te se njime obvezao izaći iz Starčevićeve hrvatske stranke prava, ako frankovci „pokušaju da lagumuju rezolucionaše”.³⁷⁶

Tomac se nije našao među tom devetoricom, nego se zbog pismenih prosvjeda protiv Supila sukobio s Milom Starčevićem, koji je u to vrijeme kao potpredsjednik Sabora vodio njegove sjednice. U tom svojstvu Starčević je 6. ožujka 1907. godine odbio podržati Tomčevu žalbu, upućenu zato što u saborski zapisnik nije uneseno njegovo prije postavljeno pitanje Predsjedništvu Sabora, da zašto prosvjedne predstavke protiv Supilova govora nisu objavljene saborskim zastupnicima.³⁷⁷ Napetost između Starčevića i Tomca je nastavljena, pa je nakon dva dana Starčević prekinuo Tomčev govor u kojem je ovaj kritizirao savezništvo Koalicije s Ferenczom Kossuthom, savjetujući mu neka se drži teme svoje interpelacije. Tomac mu je ironično dobacio kako misli da je krivac tomu Starčevićevu ponašanju „onaj predsjednički stolac, iz kojega proizlazi onaj fluid, strogi fluid od bivšega goropadnoga saborskoga predsjednika Mirka Hrvata”,³⁷⁸ koji je na ozloglašen način vodio saborske sjednice u vrijeme bana Khuen-Héder-

³⁷⁶ Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, 154.-156.

³⁷⁷ *Stenografički zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodišta 1906.-1911.*, sv. II. godina 1907., Zagreb, 1907., 140.-142.

³⁷⁸ *Stenografički zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodišta 1906.-1911.*, sv. II. godina 1907., Zagreb, 1907., 260.-261.

váryja. No, kako smo vidjeli, na ovo Starčevićovo ponašanje nije utjecala saborska funkcija, nego „tajni pakt” sa Supilom.

Dakle, Mile Starčević je bio pod utjecajem dvaju čimbenika izvan svoje stranke: grupe oko *Hrvatstva*, pod čijim se utjecajem nalazio i Tomac, te Hrvatsko-srpske koalicije, čijoj su se jugoslavenskoj politici protivili i grupa oko *Hrvatstva* i veći dio Starčevićeve hrvatske stranke prava, zajedno s Tomcem. Ako je pristajanje Mile Starčevića uz *Hrvatstvo*, čiji se program još uvijek mogao nazvati pravaškim, bilo razumljivo, te ga se moglo protumačiti Milinom taštinom koju je ova grupa podgrijavala, ne može se razumjeti njegovo pristajanje uz Koaliciju, koja je počivala na potpuno oprečnom programu. U tome nam ne pomaže ni objašnjenje da je Mile Starčević s vremenom prepoznao Josipa Franka kao pukog varalicu, jer ni to nije razlog za napuštanje načela koja nije postavio Frank, nego Milin stric, Ante Starčević. U objašnjenju ove zagonetke možda će nam pomoći jedan kompromitirajući dokument, te prethodno spomenuta činjenica da je Hrvatsko-srpska koalicija po dolasku na vlast u Hrvatskoj dobila uvid u pismohrane hrvatskih institucija. U njima je tražila kompromitirajuće podatke o svojim političkim protivnicima, pa je, primjerice, bezuspješno tražila pismenu potvrdu da je veliki župan Rubido 1904. godine od općinskih činovnika zahtijevao da u Biškupcu glasuju za Tomca.

Dokument o kojem je riječ potječe iz pismohrane Predsjedništva hrvatske Zemaljske vlade, te je u vezi s promidžbenom aktivnošću mladog naprednjaka Milana Marjanovića, koji je u proljeće 1903. godine objavio anonimni letak, koji je imao važnu ulogu u izbijanju i pripremi Narodnog pokreta.³⁷⁹ U spomenutom dokumentu zagrebački gradonačelnik 10. svibnja 1903. godine obavještava Predsjedništvo Zemaljske vlade da je „povjerljivim putem” doznao od odvjetnika Mile Starčevića da je Milan Marjanović, koji se nalazi u Ljubljani, „sastavitelj i razpačavatelj onih triju buntovnih proglašenja, koje je neki tobožnji zbor narodne obrane ovih dana na tajni način po čitavoj zemlji prokriučario”. Gradonačelnik je Miline informacije smatrao pouzdanim jer se „dr. Mile Starčević ne bi usudio zavaravati me, jer se i onako boji, da bi gradsko poglavarstvo moglo protiv njemu podneti disciplinarnu prijavu, pošto su kod jučer u stanu dra. Počnojnaka obavljene premetačine pronadjena tri arka čistog papira providjena

³⁷⁹ S. Matković, *Čista stranka prava*, 164.

signaturom njegovom, koje je on jamačno predao dru. Potočnjaku, da pod njegovim imenom sastavlja sudbene podneske”.³⁸⁰ Ako je Mile Starčević, ucijenjen disciplinskim postupkom zbog kojeg mu je bila ugrožena egzistencija, bio sposoban vlastima odati Milana Marjanovića, onda je mogao popustiti i pod ucjenom koja bi uništila njegov ugled „sinovca” Ante Starčevića, te izdati vlastita načela.

Osim u Hrvatskom saboru, Tomac se u ovo vrijeme nastavio intenzivno javljati i u časopisu *Hrvatska zastava*. U drugoj polovici 1906. godine u njemu je objavio seriju članaka pod naslovom „Seljačka stranka”. U njima je odgovarao na pitanja koja mu je navodno postavljao neki seljak: Je li Hrvatska pučka seljačka stranka potrebna i u čemu se ta stranka razlikuje od Starčevićeve hrvatske stranke prava? Odgovarajući na prvo pitanje Tomac je ustvrdio da Hrvatska pučka seljačka stranka nije potrebna, jer „političke stranke ne smiju imati oznaku stališku” zato što to pridonosi cjepkanju narodnih snaga i odmaže slobodi domovine. Kao što bi u Hrvatskoj bila suvišna svećenička, obrtnička ili odvjetnička stranka, pisao je Tomac, suvišna je i seljačka. Tomac se ogradio od mišljenja da su seljaci nesposobni voditi javne poslove, no tvrdio je kako nije ni pravedno ni pametno da se od narodne borbe udalje i ostali hrvatski stališi. To više, isticao je Tomac, jer se sami seljaci miču od politike i ne osjećaju se spremni njome baviti. Naime, njihov je prioritet baviti se svojim gospodarstvom, a za kvalitetno sudjelovanje u politici potrebno je veliko obrazovanje. Zato, pisao je Tomac, „ljubimo seljaka ali mu ne laskajmo, ne zavaravajmo ga. Širite ljubav medju seljačtvom i ostalim stališima”. (...) „Starčevićanci vojuju, da budu stališi jedan uz drugoga a svi za Hrvatsku. Seljak uz učitelja, svećenik uz seljaka, trgovci uz činovnika, radnik uz advokata, ali svi članovi iz učiteljskoga i činovničkoga i svećeničkoga i radničkoga stališa dušom i tielom, srcem i umom za milu nam Hrvatsku otačbinu”.³⁸¹

U odgovoru na pitanje u čemu se razlikuje Starčevićeva hrvatska stranka prava od Hrvatske pučke seljačke stranke, Tomac je usporedio programe objiju stranaka. Tako se u pravaškom programu, tvrdio je Tomac, u Hrvatskoj spominje „samo i jedino hrvatski narod”, a u Radićevu programu, uz

³⁸⁰ HDA, PRZV, kutija 680., sv. 6-14, 1063 (2401/1903)/1903.

³⁸¹ Tomac, „Seljačka stranka (I.)”, *Hrvatska zastava*, 11. 10. 1906., 1.-2.

hrvatski spominje se i „ravnopravni srbski narod”.³⁸² Radić, dakle, govori „o dvjema (!) narodima, o dvjema (!) gospodarima u našoj domovini Hrvatskoj”, a nigdje nema države „u kojoj bi živjela dva jednakopravna naroda, koja bi imala dvie ravnopravne državne zastave”.³⁸³ Svojim naukom da su Hrvati i Srbi jedan narod Radić, prema Tomčevu mišljenju, priprema teren za Srbe, koji se ne namjeravaju odreći svoga imena, da jednog dana kažu da ako smo jedan narod, onda nam je i jedno ime, te da zatraže od Hrvata da prihvate srpsko ime. Svojim naukom, smatrao je Tomac, Radić dopušta Srbima da se upišu u „hrvatsku grunтовnicu”, pa se ova zemlja, smatrao je Tomac, više neće zvati Hrvatska, nego „hrvatsko-srbska”. To ne mijenja ni činjenicu što se Radićeva politika poziva na hrvatsko državno pravo, jer ako su Srbi u Hrvatskoj priznati kao poseban i ravnopravan narod, oni će s pravom tražiti i posebno, srpsko državno pravo.³⁸⁴ Ova dva programa, prema Tomcu, razlikovala su se i zato što Starčevićeva hrvatska stranka prava ni jedan djelić Bosne i Hercegovine ne bi prepustila nikomu, dok Radić misli da bi nešto Hercegovine trebalo pripasti Crnoj Gori, a „prilično velik komad” Bosne Srbiji.³⁸⁵

Novi Tomčevi napadi na Radića zaredali su nakon frankovačke glavne skupštine, održane u studenom 1907. godine. Na njoj je nasuprot politici „onog zločinca u hrvatskoj politici, onog nesretnog i ludog Radića”, promovirana sloga „svih staleža hrvatskoga naroda”.³⁸⁶ Na toj je skupštini Tomac u ime stranke predložio dvije rezolucije, koje su jednoglasno prihvaćene. Prema prvoj od njih, Starčevićeva hrvatska stranka prava obvezala se boriti za prava većinskoga, seljačkog i radničkog staleža u Hrvatskoj; a prema drugoj, ta se stranka promovirala kao „jedina i istinska seljačka stranka”, koja smatra da je „seljačko pravo sadržano u hrvatskom državnom pravu, to

³⁸² U programu Hrvatske pučke seljačke stranke iz 1904. godine navodi se da su Hrvati i Srbi općenito „jedan narod”, pa da su ondje gdje „žive zajedno”, dakle u Hrvatskoj, upućeni na sporazuman politički rad. Cipek, Matković, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina*, 486.

³⁸³ Tomac, „Seljačka stranka (II.)”, *Hrvatska zastava*, 18. 10. 1906., 1.-2.

³⁸⁴ Tomac, „Seljačka stranka IV.”, *Hrvatska zastava*, 8. 11. 1906., 1.-2.

³⁸⁵ Tomac, „Seljačka stranka III.”, *Hrvatska zastava*, 25. 10. 1906., 1.-2. Dok se u programu Hrvatske pučke seljačke stranke iz 1904. navodi da je Dalmacija „po historijskom i po pozitivnom hrvatskom državnom pravu nerazdijelivi dio hrvatske države”, za BiH se navodi da „djelomice po historijskom pravu i po svijesti istokrvnog naroda” pripadaju Hrvatskoj. Cipek, Matković, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina*, 484.

³⁸⁶ „Naša starčevićanska slava”, *Hrvatska zastava*, 14. 11. 1907., 1-5.

jest u pravu celoga hrvatskoga naroda”.³⁸⁷ U govoru kojim je popratio ove rezolucije Tomac je istaknuo da Starčevićeva hrvatska stranka prava „nije stranka ni pojedine vjeroizpoviesti niti pojedinog stališa”, nego da u njoj ima mjesta „za svaki stališ, za svaku vjeroizpoviest, samo ako hoće starčevićanski raditi”. Osvrćući se na Radićeve tvrdnje da Starčevićeva hrvatska stranka prava ne mari za seljake jer nema ni jednog seljačkog zastupnika u Saboru, Tomac je odgovorio da sami frankovački seljaci ne pokazuju volju ući u visoku politiku, a da Starčevićeva hrvatska stranka prava „vodi brigu samo o tomu, da li zastupnici naroda zastupaju starčevićanska načela, a ne vodi računa o tom, da li su ti zastupnici učitelji, popovi, seljaci, radnici, ...” Uostalom, nastavio je Tomac, frankovački zastupnici iako nisu seljaci, dobro brane seljačke interese, što se vidjelo u saborskim raspravama o nizu zakonskih prijedloga koji su se izravno ticali seljaka, ali i u raspravama o državnompravnom pitanju, koje je, prema Tomcu, bitno određivalo i socijalno pitanje. Osvrćući se na daljnje Radićeve kritike, osobito na onu da Starčevićeva hrvatska stranka prava radi „protiv slavenskoj uzajamnosti”, Tomac je s pravom primijetio da Radić „nagovara hrvatski narod da prione uz slavensku uzajamnost, a hrvatsko seljačstvo nastoji razdvojiti u vlastitoj domovini, huškajući ga protiv njegove braće, koja se zovu gospoda”.³⁸⁸

Stajalištem da je „seljačko pravo sadržano u hrvatskom državnom pravu”, te da državnompravna pitanja bitno utječu na socijalna pitanja, Starčevićeva hrvatska stranka prava ponovno se odredila kao prvenstveno državnompravna stranka. Iako ima razumijevanje za socijalno pitanje, za ostvarenje cilja svoga pravaškog nacionalno-političkog programa nužnom je smatrala slogu hrvatskoga naroda. Stjepan Radić je mislio drugačije. Iako je u državnompravnom dijelu svoga programa uzimao u obzir načelo hrvatskoga državnoga prava,³⁸⁹ tvrdio je da seljačko pravo nije sadržano u hrvatskom državnom pravu, odnosno da borba za ostvarenje hrvatske državnosti nije ujedno i borba za ostvarenje seljačkih prava. Na Radićevu tvrdnju da je hrvatsko državno pravo, povijesno gledano, pravo hrvatskoga plemstva, koje je čuvalo to pravo kao svoj osobni privilegij i usput tlačilo hrvatsko seljaštvo, Tomac je dokazivao da bi punim ostvarenjem toga prava Hrvat-

³⁸⁷ „Skupština Starčevićeve hrvatske stranke prava”, *Hrvatska zastava*, 14. 11. 1907., Prilog *Hrvatskoj zastavi*.

³⁸⁸ „Govor nar. zast. Jurja Tomca”, *Hrvatska zastava*, 28. 11. 1907., Prilog *Hrvatskoj zastavi*.

³⁸⁹ Čipek, Matković, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina*, 484., 486.

skoj ostao sav novac koji sada daje Mađarima, a koji bi se mogao iskoristiti u interesu hrvatskih seljaka.³⁹⁰ Pisao je da je hrvatsko državno pravo danas demokratsko načelo, „iz kojega temeljnoga prava moraju za svakoga hrvatskoga državljanina izvirati jednaka prava i dužnosti”, te da se na temelju toga prava danas gradi hrvatska država „u kojoj ne će smjeti biti nikakve stališke razlike, već svakomu što ga pripada po pravu i zakonu”.³⁹¹

Unatoč tomu što je najveći dio svoje energije trošio na pobijanje Radićeva nauka, Tomac Hrvatsku pučku seljačku stranku nije mjerio istom mjerom kao Hrvatsko-srpsku koaliciju, te nije izbjegavao suradnju sa seljačkom strankom. Kada su u listopadu 1906. godine raspisani naknadni izbori u izbornom kotaru Vojnić, unutar kojega je bila i Tomčeva Župa Leskovac, Tomac je aktivno podržao kandidaturu člana Hrvatske pučke seljačke stranke, svoga župljanina Petra Dobronića, protiv kandidata Koalicije, Srbina Vase Muačevića. Iako su na Tomčevo opredjeljenje za Dobronića utjecale osobne simpatije te svakako i nacionalni razlozi, njegova se podrška može objasniti i političkim razlozima, odnosno stajalištem da nacionalno-politički program Hrvatske pučke seljačke stranke, za razliku od programa stranaka Koalicije, unatoč svemu nije prepreka međusobnoj suradnji.³⁹² Ovaj se zaključak nameće to više što se, kako smo vidjeli, glavnina Tomčeve kritike ipak odnosila na Radićevu ekskluzivno seljačku, stalešku politiku, a ne na njegova nacionalno-politička stajališta. Radićev jugoslavenski nacionalno-politički program bio je podnošljiv Tomcu i njegovoj stranci zato što se, za razliku od jugoslavenskog programa stranaka Koalicije, još uvijek nije odvojio od svoje probečke, austroslavističke orijentacije, odnosno zato što je Radić svoju jugoslavensku državu, koju je gradio na načelu hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva,³⁹³ ali i na hrvatskom državnom pravu,³⁹⁴ namjeravao ostvariti u sklopu federalno ustrojene Habsburške Monarhije.³⁹⁵

³⁹⁰ Tomac, „Za svakoga jednaka dužnost ali za svakoga i jednako pravo (I.)”, *Hrvatska zastava*, 28. 11. 1907., 1.-2.

³⁹¹ Tomac, „Za svakoga jednaka dužnost ali za svakoga i jednako pravo (II.)”, *Hrvatska zastava*, 5. 12. 1907., 1.-2.

³⁹² Miškulin, „Pravaški župnik Juraj Tomac i seljački vođa Stjepan Radić”, 335.-337.

³⁹³ Cipek, Matković, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina*, 486.

³⁹⁴ Cipek, Matković, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina*, 484., 486.

³⁹⁵ Miškulin, „Pravaški župnik Juraj Tomac i seljački vođa Stjepan Radić”, 339.; Cipek, Matković, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina*, 483.

Juraj Tomac u aneksijskom razdoblju (1908. – 1909.)

Raspuštanjem Narodne stranke i prelaskom Hrvatsko-srpske koalicije u oporbu ugroženo je funkcioniranje nagodbenog sustava u Hrvatskoj, jer je za njegovo ustavno funkcioniranje bila potrebna saborska većina, koja će podupirati nagodbenu hrvatsku Zemaljsku vladu. Budući da su odlučujući čimbenici u Monarhiji krajem 1907. godine donijeli odluku o što skorijoj aneksiji Bosne i Hercegovine,³⁹⁶ otpala je mogućnost pomirbe ugarske vlade s Hrvatsko-srpskom koalicijom, koja je bila kompromitirana veleizdajničkim vezama sa Srbijom i poznatim stajalištima o Bosni i Hercegovini kao o srpskim zemljama. Ovu prazninu u nagodbenom sustavu pokušala je popuniti Starčevićeva hrvatska stranka prava. U sljedećem razdoblju stranka je bila spremna da kao saborska većina suspendira državnopravni, protunagodbeni dio svoga programa, te da podrži nagodbenu vladu. Zauzvrat je tražila ustupke, poput jamstva da će Bosna i Hercegovina nakon aneksije biti pripojene Hrvatskoj ili da će Hrvatska dobiti financijsku neovisnost unutar Zemalja ugarske krune, što bi značilo pomak prema ostvarenju pune hrvatske državnosti i cjelovitosti unutar Monarhije. Ova državnost i ova cjelovitost najprije bi se ostvarile unutar postojećeg dualizma, odnosno unutar Zemalja ugarske krune, a s vremenom bi se hrvatska država izdvojila u posebnu, treću državnu jedinicu unutar Monarhije.³⁹⁷

Osnovni preduvjet ostvarenju ovoga plana bilo je postizanje saborske većine. Na izborima održanima u veljači 1908. godine Starčevićeva hrvatska stranka prava osvojila je 24 mandata. Među izabranim frankovcima ponovno se našao Juraj Tomac, koji je ovaj put u Biškupcu uvjerljivo pobijedio kandidata Hrvatsko-srpske koalicije, kipara Rudolfa Valdeca, osvojivši 144 glasa prema 38 glasova, koje je osvojio Valdec.³⁹⁸ Ovoliki broj mandata bilo je više nego što je frankovačka stranka ikada dotad i poslije toga dobila, te je s tolikim brojem mandata Starčevićeva hrvatska stranka prava pojedinačno bila najjača stranka u Hrvatskom saboru. No, apsolutnu većinu u njemu imale su stranke Hrvatsko-srpske koalicije, koje su na izborima ostvarile 56 mandata. Budući da na ovim izborima Starčevićeva hrvatska stranka prava nije osvojila većinu, te da je propao i pokušaj novoga bana Pavla Raucha da

³⁹⁶ Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 348.

³⁹⁷ Gabelica, „Ideološke razlike između milinovačkih i frankovačkih pravaša uoči Prvog svjetskog rata”, 284.-293.

³⁹⁸ Gabelica, „Čista stranka prava u varaždinskom i ludbreškom kotaru”, 22.

oživi staru mađaronsku stranku, koja bi bila oslonac nagodbenog sustava, Hrvatski sabor je u ožujku 1908. godine odgođen na neodređeno vrijeme, te je ban Pavao Rauch nastavio vladati neustavno.³⁹⁹

Svjesni da je Starčevićeva hrvatska stranka prava ostvarila svoj izborni maksimum, vodeći frankovci tražili su promjenu političkih uvjeta, koji bi stranci omogućili osvajanje saborske većine. Prema mišljenju onih među njima koji su bili skloniji suradnji s Budimpeštom i smatrali da u Hrvatskoj protunagodbena stranka ne može dobiti izbore, Starčevićeva hrvatska stranka prava trebala bi i prije osvajanja saborske većine podržati bana Raucha te ući u njegovu vladu. Ta bi vlada zatim preustrojila izborne kotare u Hrvatskoj, što bi spriječilo dotadašnji neproporcionalno velik utjecaj Srba u hrvatskoj politici i omogućilo buduću frankovačku izbornu pobjedu.⁴⁰⁰ Nasuprot njima Josip Frank je bio sklon Beču, te je surađivao s velikoaustrijskim krugom i austrougarskim ministrom vanjskih poslova, Aloisom Aehrenthalom. Iako je ministar Aehrenthal s jedne strane podupirao frankovačku etapnu politiku, smatrajući da bi se Starčevićeva hrvatska stranka prava pri dolasku na vlast u Hrvatskoj trebala privremeno prilagoditi nagodbenom sustavu i suspendirati svoj državnopravni program,⁴⁰¹ on se s druge strane protivio tomu da ta stranka osvoji saborsku većinu kao nagodbena stranka, tražeći od nje da do osvajanja saborske većine ne sklapa formalni sporazum s Rauchovom vladom.⁴⁰²

Dakle, prema Aehrenthalovu mišljenju, koje je prihvatio Josip Frank, Starčevićeva hrvatska stranka prava trebala je „čista” doći u priliku sastaviti hrvatsku vladu. U svrhu budućeg osvajanja saborske većine Aehrenthal je dopustio Franku javno agitirati kako ima jamstva odlučujućih čimbenika u Monarhiji da će nakon aneksije Bosna i Hercegovina biti pripojene Hrvatskoj, te su njih dvojica pregovarala o popuni važnih crkvenih položaja,⁴⁰³ koji su trebali jamčiti uspjeh na budućim izborima. U to su vrijeme nakon smrti biskupa Josipa Jurja Strossmayera (travanj 1905.) te Antuna Maurovića (veljača 1908.) Đakovačka i Senjska biskupija ostale bez biskupa, a

³⁹⁹ Gross, „Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine”, u: *Istorija XX. veka III.*, Beograd, 1962., 174.-192.

⁴⁰⁰ Kršnjavi, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 528.-529., 531-540.; Gabelica, „Ideološke razlike između milinovačkih i frankovačkih pravaša uoči Prvog svjetskog rata”, 289.

⁴⁰¹ Gross, „Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine”, 246.-247.

⁴⁰² Kršnjavi, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 540.

⁴⁰³ Gross, „Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine”, 248.-249.

bolešću zagrebačkog nadbiskupa Jurja Posilovića očekivalo se i imenovanje njegova koadjutora, koji bi ga naslijedio nakon smrti. Ban Rauch je za Posilovićeve koadjutora gurao zagrebačkog kanonika Ljudevita Ivančana, za biskupa Đakovačke biskupije Ivana Krapca, dok je Senjsku biskupiju držao politički nebitnom, te ju je mislio „rezervirati za koncesiju”.⁴⁰⁴ U pregovorima s Aehrenthalom frankovci su za biskupa Đakovačke biskupije htjeli postaviti Tomčeva studentskog kolegu, Karla Bošnjaka, uvjereni da bi njegovim imenovanjem Starčevićeva hrvatska stranka prava osvojila „čitavu Slavoniju” i postigla saborsku većinu. O biskupu Senjske biskupije nisu se izjasnili, a što se tiče Zagrebačke nadbiskupije tražili su da se Juraj Tomac imenuje zagrebačkim kanonikom jer je to kanoništvo bilo nužan preduvjet za njegovu kandidaturu za zagrebačkog nadbiskupa.⁴⁰⁵

Nakon aneksije Bosne i Hercegovine, provedene u listopadu 1908. godine, Aehrenthal nije održao obećanja dana Franku te ga je napustio. Bosna i Hercegovina nisu pripojene Hrvatskoj, nego su postale posebnim državnopravnim područjem unutar dualistički uređene Monarhije, pod zajedničkim suverenitetom Austrije i Ugarske.⁴⁰⁶ Do jučer veleizdajnička Hrvatsko-srpska koalicija kao „jeftinija” stranka, koja je za participiranje u hrvatskoj vlasti tražila manje ustupaka od frankovaca, sporazumom s novim banom mađaronom Nikolom Tomašićem u veljači 1910. godine ponovno se dokopala vlasti.⁴⁰⁷ Za đakovačkog biskupa u travnju 1910. godine imenovan je Ivan Krapac, a pristaša Hrvatsko-srpske koalicije sveučilišni profesor Antun Bauer, koji je na Uskrs 1910. godine imenovan zagrebačkim kanonikom, u siječnju 1911. godine imenovan je koadjutorom bolesnog zagrebačkog nadbiskupa.⁴⁰⁸ Kad je Posilović umro, 1914. godine, Bauer je bio imenovan zagrebačkim nadbiskupom.

Dok su stari mađaroni i Hrvatsko-srpska koalicija dijelili vlast i crkvene sinekure u Hrvatskoj, Starčevićeva hrvatska stranka prava ostajala je u vječnoj oporbi, te je za njezine pristaše mogućnost napredovanja bi-

⁴⁰⁴ Pavao Rauch, *Memoari bana Pavla Raucha*, ur. Branka Molnar, Zagreb, 2009., 60.-61.

⁴⁰⁵ Kršnjavi, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 540.-541. Vidi i: Matković, Trogrlič, *Iz korespondencije Josipa Franka s Bečom: 1907.–1910.*, 91.

⁴⁰⁶ Ferdo Čulinović, *Državnopravna historija jugoslovenskih zemalja XIX. i XX. vijeka. Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, Istra, srpska Vojvodina, Slovenija, Bosna i Hercegovina*, knjiga I., Zagreb, 1956., 317.

⁴⁰⁷ Gabelica, „Khuen’s electoral geometry in Tomašić’s Electoral Law of 1910”, *Mostariensia*, god. 27 (2023.), br. 1, 10-19., Vidi i: Šidak i dr., *Povijest hrvatskog naroda 1860.–1914.*, 265.-267.

⁴⁰⁸ Dr. Ante Bauer – pomoćni biskup”, *Dom i svijet*, 15. 2. 1911., 15.

la bitno ograničena. Karlo Bošnjak je do mirovine ostao srednjoškolskim profesorom, a Tomac je u srpnju 1908. godine, u svojoj 42. godini života i 19. godini otkako je zaređen, napokon dobio svoju župu te je imenovan župnikom u Čuntiću pokraj Petrinje.⁴⁰⁹ Ovo imenovanje bilo je daleko od sinekure. U Čuntiću je Tomac stigao u nacionalno mješovitu sredinu, među „divlje, silovite, nepodatne” ljude, koji su prema ocjeni podarhiđakona Vukmanića bili „kao i svi drugi među vlasi živući kordunaši”. Isti Vukmanić je „baš na tom polju” očekivao od Tomca „poseban uzgojni uspjeh”, odnosno očekivao je njegov napor da kultivira neobuzdano kordunaško stanovništvo.⁴¹⁰ Čuntić je, također, bila još jedna u nizu siromašnih župa, u kojoj su njihovi župnici bijedno živjeli. Tomac je u Čuntiću bio prisiljen živjeti samo od svoje mjesečne plaće. Suša mu je uništila vrt i polje, a njegov prethodnik, Slovenac Vilim Majer, pobrao je sa sobom svu krmu te sva davanja u naravi, koja su mu pripadala za 1908. godinu.⁴¹¹ Usput je podignuo i plaću za kolovoz te godine, koja mu je bila unaprijed isplaćena,⁴¹² a u svom očitovanju Nadbiskupskom duhovnom stolu ovaj umirovljeni župnik priznao je da je dobio plaću koja mu ne pripada, ali istaknuo je i žrtvu koju je podnio kada je iz rodne Štajerske otišao na službu u Hrvatsku, u Čuntić, u „hrvatsku zabit”, što mu se vratilo sramotom koju mu je svojim optužbama nanio „taj Frankovac”, koji „neima ni kršćanske, a kamo li bratske ljubavi”, o komu ni od koga „nisam dobro čuo”, pa su ga se „i moji bivši župljani čuntićki bojali, kada su čuli, da će biti njihov župnik”.⁴¹³

U ovoj sredini neimaštine, neobuzdanosti i nepovjerenja Tomac je ostao kratko vrijeme. U siječnju 1909. godine imenovan je župnikom u Vojnom Križu, župi u kojoj je bilo središte izbornoga kotara koji je od 1884. godine sve do pred smrt, 1911. godine, bez prestanka zastupao frankovački čelnik Josip Frank.⁴¹⁴ Tomčevi politički protivnici, koji su puno krupnije političke i crkvene sinekure koje su im se dijelile doživljavali kao normalnu stvar, razumljivu samu po sebi, Tomčevo su imenovanje župnikom u Vojnom Križu, drugo u kratkom vremenu, ocijenili kao Tomčevu moralnu kapitulaciju i dokaz povezanosti Starčevićeve hrvatske stranke prava s ozlogla-

⁴⁰⁹ NAZ, NDS, 4698/1908.

⁴¹⁰ NAZ, NDA, 4813/1908.

⁴¹¹ NAZ, NDS, 4813/1908.

⁴¹² NAZ, NDS, 4698/1908.

⁴¹³ NAZ, NDS, 4698/1908.

⁴¹⁴ S. Matković, *Čista stranka prava*, 261.-271.

šenim banom Rauchom.⁴¹⁵ Tomac je tvrdio da u njegovu imenovanju za župnika u Vojnom Križu nije bilo ništa sporno. Prema njegovim riječima, on je bio zadovoljan župom u Čuntiću, prvom vlastitom župom koju je dobio nakon višegodišnjeg moljakanja. No, kako se u to vrijeme u Vojnom Križu približavalo umirovljenje kriškog župnika Friderika Crkvenca, njemu su „dolazile deputacije i molbe iz Vojnoga Križa, da im tamo dodjem za župnika”. Križki župljani da su ga uspjeli nagovoriti da se kandidira za župnika, te da su i lobirali u zagrebačkog nadbiskupa da se prihvati njegov izbor. Sam izbor da je tekao prema svim pravilima izbora za župe koje su pod patronatom vladara. Nadbiskupska oblast je vladi predložila trojicu kandidata za tu župu, a vlada je bila „po kanonskom pravu dužna imenovati onoga za župnika, koji je na prvom mjestu u trojnome predlogu”.⁴¹⁶

Nakon što je Tomčev neposredni starješina, podarhiđakon i vrtlinski župnik Franjo Starčić ustvrdio da se Tomac u trojnom prijedlogu nije našao na prvome mjestu, Tomac je bojeći se za svoj ugled „u tim sadašnjim raztrovanim političkim prilikama”, u kojima bi svatko mogao „doviknuti mi javno u novinama i u samoj sabornici kao narodnom zastupniku” da je nepošteno došao do župe, zatražio od Nadbiskupskog duhovnog stola potvrdu o tijeku izbora za Krišku župu.⁴¹⁷ U potvrdi koja je stigla krajem listopada 1909. godine navedeno je da se Tomcu „da uzmognete ušutkati svoje protivnike – službeno potvrđuje, da ste bili predloženi za župnika u Vojnom Križu od strane ovoga Nadbiskupskoga duhovnoga stola na prvom mjestu”.⁴¹⁸ Starčić je na to Tomca optužio Nadbiskupskom stolu za histeriju, oholost i neposluš, navodeći da pred Tomcem nije „apodiktički tvrdio” da je „protukanoničkim načinom” došao do kriške župe, nego da je Tomcu rekao kako je „čuo i da se govorilo da on izprva nije bio pred-

⁴¹⁵ „Glas naroda”, *Pokret* (Zagreb), 27. 1. 1909., 3.; „Dvie vladine župe u par mjeseci”, *Hrvatska sloboda*, 26. 1. 1909., 3. Vidi i zapis u spomenici župe u Ljubešćici župnika Ivana Tomaškovića (1904.–1920.) gdje župnik kaže: „Juraj Tomac, ljuti Frankovac, do Rauchovog banovanja nepomirljivi protivnik svake vladajuće stranke koja je gravitirala k Mađarskoj, eto ban Pavao barun Rauch podieljuje mu župu Čuntić. Nakon tri mjeseca već traži (moli), drugu bolju župnu nadarbinu (župu) Vojni Križ i ban mu podieljuje. Svakomu je bjelodano, da je brod stranke prava Frankove frakcije skrenuo stazom krivom po interesu hrvatskog naroda”. *Spomenica župe Ljubešćica*.

⁴¹⁶ *Stenografički zapisi i priloge sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodišta 1908.–1913.*, sv. I. Zagreb, 1910., 775.–778.

⁴¹⁷ NAZ, NDS, 2660/1909-1910.; Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 118.

⁴¹⁸ NAZ, NDS, 2660/1909-1910.

ložen na prvom mjestu”, a Starčić sam da je bio mišljenja da je forma bila zadovoljena i da se Tomac našao na prvome mjestu, ali nakon prethodnog dogovora vlade i Nadbiskupskog duhovnog stola.⁴¹⁹

Kako se vidi, Starčevićeva hrvatska stranka prava dobivala je sitne sinekure, koje su ostajale iza starih mađarona i pristaša Hrvatsko-srpske koalicije, te su se zbog tih sinekura morali dodatno ponižavati, javno se opravdavajući za njihov primitak. Stoički ideal Ante Starčevića bio je velik teret za obične ljude, te su kao i uvijek u životu bolje prolazili ljudi bez ideala, koje u osobnom napredovanju ništa ne sputava. Josip Frank nezadovoljstvo u svojoj stranci, koje je ponovno buknuo nakon izbora u veljači 1908. godine, prvenstveno je tumačio „nestrpljivošću ljudi koji se počinju okretati onamo odakle očekuju uspjehe i položaje”.⁴²⁰ Slično tomu i Iso Kršnjavi, promičući navedenu politiku suradnje s Rauchovim nagodbenim režimom, smatrao je kako je „bezizglednost stranke da ikada dođe na vlast uzrok svih razdora unutar stranke; čak ni mladi ljudi ne žele žrtvovati svoje snage za beznadni idealizam”,⁴²¹ odnosno da će se stranka raspasti ako uskoro ne dođe na vlast,⁴²² te da se nezadovoljnike u stranci može ušutkati državnim sinekurama.⁴²³

Izbori za Sabor održani u veljači 1908. godine, na kojima Starčevićeva hrvatska stranka prava nije osvojila većinu, te nije imala priliku sudjelovati u vlasti, ocijenjeni su kao stranački neuspjeh, što je bio povod ponovnom razbuktavanju starog nezadovoljstva u stranci.⁴²⁴ Ono je kulminiralo na sjednici stranačkog saborskog kluba, održanoj 23. travnja 1908. godine, na kojoj su se Frankova i Milina struja otvoreno sukobile zbog budućeg političkog smjera stranke. Sukob se dogodio u vrijeme priprema Rauchove vlade za organizaciju veleizdajničkog procesa, koji je trebao dokazati povezanost hrvatskih Srba sa službenom Srbijom na zajedničkom ostvarenju

⁴¹⁹ NAZ, NDS, 2660/1909-1910.

⁴²⁰ Matković, Trogrlić, *Iz korespondencije Josipa Franka s Bečom: 1907.–1910.*, 101. Frank je smatrao i da „jedan dio odgovornosti” za nerede u Starčevićevoj hrvatskoj stranci prava snosi i *Hrvatsvo*. „Zahvalnica dra. Josipa Franka izbornicima i pučanstvu križkoga kotara”, *Hrvatska zastava*, 21. 10. 1909., Prilog Hrvatskoj zastavi. Nije mi poznato je li Frank ista znao o „tajnom paktu” Mile Starčevića s Koalicijom i o možebitnim uzrocima toga pakta.

⁴²¹ Kršnjavi, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 586..

⁴²² Kršnjavi, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 531.

⁴²³ Kršnjavi, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 533.

⁴²⁴ Gabelica, „Starčevićeva hrvatska stranka prava (Stranka prava) i izbori za zagrebačko gradsko zastupstvo”, 738.

velikosrpskog programa. U tu je svrhu Rauch u travnju 1908. godine intenzivirao protusrpsku promidžbu u Hrvatskoj,⁴²⁵ te je hrvatska javnost vrlo brzo doznala da se proces priprema.⁴²⁶ Na spomenutoj sjednici stranačkog saborskog kluba Frankova struja je uz načelnu osudu svake nagodbene politike stranačku borbu htjela usmjeriti prvenstveno protiv Hrvatsko-srpske koalicije i njezine prosrpske politike, dok je Milina struja ovu borbu htjela usmjeriti prema suradnji s Koalicijom protiv Rauchova režima. Pritom je velikosrpsku promidžbu u Hrvatskoj, koju je navodno potpomagala Koalicija, Milina struja smatrala tek „manevrom” odlučujućih čimbenika Monarhije, koji je služio izazivanju hrvatsko-srpskog razdora kako bi se spriječilo ostvarenje hrvatskog državnog prava.⁴²⁷ Sukob je rezultirao stranačkim raskolom, te je Mile Starčević s grupom istomišljenika, nazvanih „milinovcima”, napustio Starčevićevu hrvatsku stranku prava.

Nakon raskola milinovce je, između ostalih političkih čimbenika, poduprla grupa okupljena oko *Hrvatstva*, koja se nadala da će milinovci bez Frankova balasta postati središtem svepravaškog okupljanja, pri čemu će i grupa oko *Hrvatstva* napokon ozbiljno zakoračiti na hrvatsku političku scenu.⁴²⁸ Međutim, milinovci su odbili suradnju s grupom oko *Hrvatstva*, te su se priklonili kombinaciji sa Zagorčevom klerikalnom strujom unutar Hrvatske stranke prava, koja ih je povezivala s Koalicijom. Naime, u siječnju 1909. godine Stjepan Zagorac je s grupom istomišljenika istupio iz Hrvatske stranke prava i Koalicije, navodeći da unatoč tomu hrvatsko-srpsku slogu, ostvarenu u Koaliciji, i dalje smatra temeljem svoga političkog rada.⁴²⁹ Nakon toga, u ožujku 1909. godine, milinovci i Zagorčeva struja ustrojili su novu pravašku stranku, Starčevićevu stranku prava, koja je u sljedećem razdoblju obavljala prljavi posao za Koaliciju, udarajući s pravaške strane na frankovce.

Za razliku od niza frankovačkih zastupnika, svećenika Franje Kufri-
na, Svetozara Rittiga, Frana Novaka i Ivana Nepomuka Jemeršića, koji su nakon raskola prvo vrijeme ostali neutralni,⁴³⁰ da bi tek poslije prišli ili milinovcima ili frankovcima, Juraj Tomac je odmah, bez dvoumljenja

⁴²⁵ Gross, „Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine”, 201.-202.

⁴²⁶ Gross, „Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine”, 218.

⁴²⁷ Gross, „Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine”, 212.-213.

⁴²⁸ Gross, „Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine”, 216.

⁴²⁹ „Politički pregled”, *Hrvatstvo*, 15. 1. 1909., 1.

⁴³⁰ „Čega se boje frankovci?”, *Pokret*, 28. 4. 1908., 4.

stupio na Frankovu stranu. No, iz njegovih je nastupa vidljivo da nije podupirao glavnu frankovačku struju. Naime, kako smo vidjeli, raskol unutar Starčevićeve hrvatske stranke prava dogodio se na srpskom pitanju, i to u trenutku priprema za veleizdajnički proces. Već smo spomenuli da su dva temeljna pravaška načela, kojih se držala frankovačka stranka, bila negacija postojanja Srba u hrvatskim zemljama i negacija zakonitosti Hrvatsko-ugarske nagodbe. Pritom je prvo načelo za frankovce očito bilo važnije, jer je upravo u ovom razdoblju, kako smo također naveli, stranka bila spremna doći na vlast suspendirajući svoj državnopravni program. Unatoč svemu navedenom, odnosno unatoč frankovačkoj tradiciji i tadašnjoj važnosti srpskoga pitanja, u Tomčevim reakcijama na raskol srpsko pitanje je zanemarivano, a u prvi plan je izbijala kritika navodnog nagodbenjaštva raskolnika. Situacija je bila to čudnija što je i Tomcu srpsko pitanje do jučer bilo važnije od pitanja Nagodbe te je, kako smo naveli, kritizirao Radića uglavnom zbog staleške i prosrpske politike, a ne i zbog Radićeva nagodbenjaštva, oduvijek prisutnog u Radićevu etapnom državnopravnom programu. Osim toga, ovo se navodno nagodbenjaštvo raskolnika nije odnosilo na njihovo stvarno prihvaćanje zakonitosti Hrvatsko-ugarske nagodbe, nego se ogledalo u tome što su izrazili želju surađivati s nagodbenjačkom Koalicijom. Neutemeljenost ove kritike pokazala se vrlo brzo, jer su uskoro upravo milinovci postali izrazitiji predstavnici velikoaustrijske politike od frankovaca.

U članku objavljenom u svibnju 1908. godine Tomac je reagirao na stranački raskol, te je naveo da je prvi pravaški raskol, iz 1895. godine, uzrokovao Folnegović jer je „počeo mešetariti sa onima, koji stoje na nagodbi od godine 1868”. Tako je i sada, smatrao je Tomac, jer su raskolnici posumnjali u mogućnost ostvarenja pravaškog programa i priklonili se programu Koalicije, koja je Hrvatsku proglasila „pripadničtvom Magjarske” i koja „u hrvatsku grunтовnicu volješe upisati i nekakov srbski narod”. Pritom Tomac nije toliko zamjerao raskolnicima što su odbacili pravaški program, koliko to što nisu otvoreno ušli u Koaliciju i što se bave mišlju o ustroju nove pravaške stranke. „Raditi u isto vrijeme i sa nagodbenom koalicijom i stvarati novu Starčevićevu stranku i nekakove nove Starčevićeve novine”, tvrdio je Tomac, „to je zločinstvo, to je neoprostivi grieh”. Jer, Koalicija „temelji i vodi svoju politiku na nagodbi od 1868”., a frankovci na

hrvatskom državnom pravu. „Nagodba i hrvatsko državno pravo”, nastavio je Tomac, „to jedno drugo izključuje”.⁴³¹

I u idućem članku u kojem je kritizirao raskolnike, Tomac je doduše spominjao i njihovo navodno srbofilstvo, no znatno je prevladavala kritika njihova navodnog nagodbenjaštva. Prema Tomcu, raskolnici su pokušali čitavu stranku skrenuti na „srbsko-nagodbeni kurs”, čime su razotkrili da su stupili na „nagodbeno tlo” i pokazali svoju „nagodbenu ćud”. Na sastanku održanom 23. travnja raskolnici su, piše Tomac, tražili da Starčevićeva hrvatska stranka prava podupre Koaliciju, koja stoji na „skroz nagodbenom programu” i koja je Hrvatsku proglasila „pripadničtvom Magjarske” te su relativizirali opasnost od velikosrpske promidžbe u Hrvatskoj. Raskolnici su na tom sastanku, nastavio je Tomac, tražili da Starčevićeva hrvatska stranka prava podupre Koaliciju „pod uvjetom da ne odloži prije oružja dok od Magjara ne izvojšti čistoće i poštivanje nagodbe”. Time su se, mislio je Tomac, ogriješili o dušu hrvatskoga naroda „koja vapi za slobodom Hrvatske, a ne za tom prokletom nagodbom”. Tomac je ponovio da je najveće zlo što se raskolnici i dalje predstavljaju kao starčevićanci, jer „nagodba i Starčevićev program ne idu skupa”. „Boriti se za čistoću i poštivanje nagodbe, znači posvaditi se sa starčevićanskim programom. U nagodbi je hrvatsko robstvo, a u Starčevićevom programu hrvatska sloboda”.⁴³²

Slično je o raskolu pisao i u *Hrvatskim pravicama*, tjedniku varaždinskih frankovaca koji je počeo izlaziti godinu dana prije. Tamo je, između ostaloga, spomenuo i sablazan da je Stjepan Radić Nagodbu, koju je Ante Starčević smatrao „prokletstvom za hrvatski narod”, proglasio „novim hrvatskim državnim pravom”. Zatim je istaknuo starčevićanski protunagodbeni program, te je načelno kritizirao politiku borbe za čistoću Nagodbe, koja bi bila etapa do njezina potpunog uništenja, stavljajući riječi u usta nekom „siromašnom i neukom seljaku”, koji je na svoj priprost način objasnio da ako hoćeš srušiti kuću, ne trebaš je prvo očistiti i okrečiti. Na kraju je spomenuo svoje duboko razočaranje sinovcima slavnoga Ante Starčevića, braćom Milom i Davidom, koji da su podrškom Koaliciji pristali uz program čistoće Nagodbe. Nagodba je, zaključio je Tomac, „bila čista i prečista, ona je uže oko hrvatskoga vrata. Prije nego li nas Magjar konačno

⁴³¹ Tomac, „Što je Starčević sazidao, Starčevići hoće porušiti”, *Hrvatska zastava*, 7. 5. 1908., 1.-2.

⁴³² Tomac, „Ne, ne smijemo klonuti duhom”, *Hrvatska zastava*, 28. 5. 1908., 1.-3.

stisne oko vrata, nastojmo da udarimo po onoj ruci, koja drži to uže. Ne izbijemo li to uže iz magjarskih rukuh, mi smo ugušeni”.⁴³³

Ni u tadašnjoj kritici Koalicije Tomac se nije zadržavao na njezinu načelu hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva – kojim je, da se poslužimo Tomčevim riječima, srpski narod bio upisan u hrvatsku gruntovnicu – niti na njezinoj navodnoj upletenosti u veleizdajničke aktivnosti, nego je isključivo kritizirao njezinu nagodbenu politiku. U tom smislu Tomac je napadao „osobnu” borbu Koalicije protiv određenih nagodbenih banova, a branio frankovačku „načelnu” borbu protiv nagodbenog sustava. Napadao je borbu Koalicije za čistoću Nagodbe, napominjući da Mađari upravljaju hrvatskim financijama, uvrštavaju prihode iz hrvatskih šuma u ugarski erar, postavljaju Hrvatima bana i odvajaju Rijeku od matice na temelju „čiste” Nagodbe, te je pozivao na njezino rušenje. Na tvrdnje Koalicije da je Nagodbu nemoguće srušiti, Tomac je poručio: „Dajte mi većinu protunagodbenih hrvatskih zastupnika i ja ću vas osloboditi tog prokletstva nagodbe”. Ako će Mađari i raspustiti takav Hrvatski sabor, smatrao je Tomac, neće ga moći vječno raspuštati ako Hrvati uvijek iznova biraju istu, protunagodbenu saborsku većinu. U tom smislu Tomac je polagao vjeru u „hrvatskoga kralja”, koji će učiniti svoju dužnost i jednom uvažiti želje hrvatskoga naroda.⁴³⁴

Ni u sljedećih nekoliko mjeseci Tomac nije napisao ni jedan protusrpski članak, niti je kritizirao Koaliciju zbog njezine prosrpske politike, nego samo zbog njezina nagodbenjaštva, koje je omogućavalo dominaciju Mađara nad Hrvatima.⁴³⁵ Takve, isključivo protumađarske i protunagodbene članke nastavio je pisati i nakon što je u kolovozu 1908. godine objavljen *Revolucionarni statut* srpske prevratničke organizacije Slovenski jug.⁴³⁶ Time su završene pripreme za veleizdajnički proces te započela uhićenja Srba,

⁴³³ Tomac, „Zar da se borimo za čistoću nagodbe? Ne i sto puta ne!”, *Hrvatske pravice* (Varaždin), 23. 5. 1908., 1.

⁴³⁴ Tomac, „Bezdušno zavaravanje hrvatskoga naroda”, *Hrvatska zastava*, 18. 6. 1908., 1.-2.

⁴³⁵ Tomac, „Onako je u Hrvatskoj kako hoće – Magjari. A tko je kriv? (I.)”, *Hrvatska zastava*, 2. 7. 1908., 1.-2.; Tomac, „Onako je u Hrvatskoj kako hoće – Magjari. A tko je kriv? (II.)”, *Hrvatska zastava*, 16. 7. 1908., 1.-2.; Tomac, „Što nas čeka?”, *Hrvatske pravice*, 18. 7. 1908., 1.

⁴³⁶ Tomac, „Pusti koku na jarak, primit će se sloga”, *Hrvatska zastava*, 10. 9. 1908., 1.-2.; Tomac, „Pusti koku na jarak, primit će se sloga”, *Hrvatska zastava*, 1. 10. 1908., 3.-4.; Tomac, „Pusti koku na jarak, primit će se sloga”, *Hrvatska zastava*, 19. 11. 1908., 2.-3.

većim dijelom pristaša Koalicije.⁴³⁷ Usporedbe radi, Josip Frank je u to vrijeme kritizirao Hrvatsku stranku prava jer je pristupom Hrvatsko-srpskoj koaliciji počinila „četverostruko ubijstvo”. Od ta četiri smrtna grijeha, jedan se odnosio na priznanje zakonitosti Nagodbe, a tri na grijeha počinjene u vezi sa Srbima i Srbijom. Tako je Hrvatska stranka prava, prema Franku, priznala Srbe „kao poseban narod u Hrvatskoj”, čime im je priznala i pravo na vlastitu državnost u hrvatskim zemljama. Odrekla se zatim hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine u korist Srbije. Na kraju, ona je velikosrpski program zaodjenut u jugoslavensko ruho poistovjetila s naukom Ante Starčevića.⁴³⁸ Slično Franku i Karlo Bošnjak je kritizirao Koaliciju jer je prepustila Bosnu i Hercegovinu Srbiji, jer je prigrlila srpsku državnu ideju i jer je postala dio onih „najfinijih niti, koje je srpski pauk iz Biograda u svojoj mreži pleo, da u nju uhvati i u njoj uništi hrvatski narod”.⁴³⁹

No, ovo napadno Tomčevo izbjegavanje srpskog pitanja nije bilo uzrokovano nikakvim sukobom između njega i Franka. Vidjeli smo da je Tomac, za razliku od nemalog broja svojih svećeničkih kolega, tijekom stranačkog raskola odmah, bez dvoumljenja stao uz Franka. Pritom je ušao u polemiku s raskolnicima,⁴⁴⁰ sa svećenicima „neutralcima”,⁴⁴¹ te sa svojim bivšim prijateljima okupljenima oko lista *Hrvatstvo*, koji su pisali da je raskol nastao „za volju jedne osobe”, odnosno Josipa Franka, „u koje, kad bi doista bilo patriotizma, ne bi dopustila, da se lih nje radi ciepa i kolje stranka do jučer složna i kompaktna, nego bi se povukla, kad vidi, da je kamen smutnje za solidarnost i slogu, a to tim više, što je ova osoba mogla samo u ovako dezolatnim, abnormalnim prilikama, kakove su u Hrvatskoj, doći do nekog imena i do nekog upliva”. Tada je Tomac istaknuo da raskol nije nastao zbog Franka, nego zbog „nagodbene struje, kojom zaploviše neki starčevićanski zastupnici”, te je braneci Franka od napada *Hrvatstva*

⁴³⁷ O veleizdajničkom procesu vidi: Gross, „Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine”, 223.-240.; Gabelica, „Zagrebačka veleizdajnička parnica 1909. godine”, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 46 (2014.), br. 1., 131.-157.

⁴³⁸ „Govor narodnog zastupnika dra. Josipa Franka”, *Hrvatska zastava*, 27. 8. 1908., Prilog *Hrvatskoj zastavi*

⁴³⁹ „Govor prof. dra. Karla Bošnjaka”, *Hrvatsko pravo*, 6. 11. 1908., 1.-2.

⁴⁴⁰ „Kad se lud nakani sve selo upali”, *Hrvatska sloboda* (Zagreb), 30. 5. 1908., 3.; „Novinarski rad’ veleč. gosp. Juraja Tomca”, *Hrvatska sloboda*, 5. 6. 1908., 1.

⁴⁴¹ „Pismo nar. zast. dra. Ritiga na nar. zast. Tomca”, *Hrvatsko pravo*, 26. 5. 1908., 1.-2.; Tomac, „Neke opazke na pismo nar. zastup. Dra. Rittiga upravljeno podpisanomu”, *Hrvatsko pravo*, 11. 6. 1908., 1.

da je bezvjerac, protivnik svećenstva i kršćansko socijalnih radnika naveo da se Frank „svojih načela, bilo socijalnih, bilo kulturnih, bilo političkih nema stiditi pred nikim”.⁴⁴²

Ako je, dakle, Tomac u ovom razdoblju bio blizak Franku, komu je dao i svjedodžbu svjetonazorske ispravnosti, možemo pretpostaviti da je njegovo nemiješanje u kritiku velikosrpske promidžbe u Hrvatskoj bilo u dogovoru s Frankom. Naime, postojale su naznake da Frank ni u svojoj protusrpskoj politici nije bio posve nepopustljiv, te da je uz određene uvjete bio spreman ispuniti neke zahtjeve hrvatskih Srba. Tako je dalmatinski frankovac Ivo Prodan tvrdio da je Josip Frank još 1903. godine, tijekom pregovora s Hrvatskom strankom prava o fuziji, bio spreman prihvatiti tadašnje nacionalno stajalište Hrvatske stranke prava i priznati postojanje Srba u Hrvatskoj, nadajući se da će Srbi zauzvrat prihvatiti državnopravni dio pravaškog programa⁴⁴³ Frankovac, a zatim milinovac Ivan Peršić tvrdio je da je Frank 1905. godine, tijekom pregovora hrvatske oporbe o načinu zajedničkog uključivanja u austrijsko-mađarski sukob, bio pripravan priznati Srbe i dati im određene koncesije u vezi s Bosnom i Hercegovinom.⁴⁴⁴

U slučaju da je to točno, te da je Frank općenito bio spreman priznati srpski genetički narod unutar hrvatskog političkog naroda ako Srbi prihvate hrvatsko državno pravo i koncept hrvatskog političkog naroda, onda je aneksijsko vrijeme bilo idealno za takav dogovor. Donedavno miljenici režima, Srbi u Hrvatskoj sada su bili pod pritiskom režima, koji im je za ono što im je dugo vremena tolerirao sada prijetio dugogodišnjim robijama i vješalima. Osim toga, austrougarskom aneksijom Bosne i Hercegovine činilo se da je ostvarenje bitnoga dijela velikosrpskog programa zauvijek onemogućeno. Tomac je bio prava osoba da u ime svoje stranke povede politiku dogovora sa Srbima. Kako smo naveli, ovaj frankovački pučki tribun otprije je imao mekše stajalište o srpskom pitanju u Hrvatskoj. Zato ga je sada, tijekom raspirenih protusrpskih strasti, trebalo sačuvati od protusrpskog izlaganja.

Ovo je samo pretpostavka i nema izravne potvrde da su bilo Tomac bilo Starčevićeva hrvatska stranka prava pokrenuli ikakve pregovore sa Srbima o njihovu prihvaćanju hrvatske države. Sam Tomac je svoj za dugo

⁴⁴² Tomac, „Hrvatstvo izlazi iz rezerve”, *Hrvatsko pravo*, 16. 6. 1908., 1.

⁴⁴³ Ivo Prodan, „Odgovor na prigovore Hrvatskog prava”, *Hrvatska kruna* (Zadar), 18. 2. 1909., 1.

⁴⁴⁴ Ivan Peršić, *Kroničarski spisi*, Zagreb, 2002., 153., 162.; S. Matković, *Čista stranka prava*, 147.

vremena posljednji autorski članak objavio 31. prosinca 1908. godine,⁴⁴⁵ te u čitavoj 1909. godini, tijekom koje je frankovački tisak svaki dan izvještavao o različitim aspektima veleizdajničkog procesa, te u većem dijelu 1910. godine nije objavio nijedan članak ni u jednom od frankovačkih listova: *Hrvatskom pravu*, *Hrvatskoj zastavi* ili *Hrvatskim pravicama*. Od siječnja do rujna 1909. godine trajala je glavna rasprava o veleizdajničkom procesu, a u listopadu iste godine donesena je i prvostupanjska presuda, kojom je većem dijelu optuženih Srba dokazana krivnja te su osuđeni na zatvorske kazne. No, u isto vrijeme trgovački i politički interesi Austro-Ugarske Monarhije uzrokovali su promjenu odnosa njezinih odlučujućih čimbenika prema Srbima i Srbiji, što je u siječnju 1910. godine dovelo do političke rehabilitacije Hrvatsko-srpske koalicije, a u travnju te godine ukinuta je prvostupanjska presuda u veleizdajničkom procesu.⁴⁴⁶ Ako je i postojala namjera da se hrvatske Srbe privuče ideji hrvatske države, time je propuštena prilika za to.

Dolazak Jurja Tomca u Vojni Križ

Kako smo naveli, Tomac je u siječnju 1909. godine imenovan župnikom u Vojnom Križu. Dolaskom u ovu župu, u kojoj će ostati do smrti 1930. godine, Tomac je, čini se, zaključio da je dovoljno dao politici, te kako je došlo vrijeme da se potpuno posveti svome duhovnom zvanju. U jednom od prvih zapisa u spomenici Župe Vojni Križ, Tomac je zapazio loše moralno stanje svoje nove pastve, koje „bez izvanredne pomoći Božje” neće moći poboljšati. „Starosjedilački element rapidno izgiba”, zapisao je. „Abortiranje, Kein ili najviše Zweikindersistem jest moloh koji upravo vidljivo proždire starosjedilački živalj”. Upozoravajući na te mane Tomac je navukao na sebe bijes starosjedilaca u Vojnom Križu, no odlučio je „kročiti pod zaštitom Božjom dalje svojim putem prema svetosti prisege koju je položio za tu župu”.⁴⁴⁷

Slijedom toga Tomac je u lipnju 1910. godine u dopisu Ordinarijatu navijestio da će „napustiti mandat saborskoga poslanika i posvetiti se samo i jedino dušobrižničkomu radu”. Na ovu je odluku navodno utjecao poročan život njegovih župljana, koji je, prema njegovim riječima, mogao ispra-

⁴⁴⁵ Tomac, „Pusti koku na jarak, primit će se sloga”, *Hrvatska zastava*, 31. 12. 1908., 2.-4.

⁴⁴⁶ Gabelica, „Zagrebačka veleizdajnička parnica 1909. godine”, 155.-156.

⁴⁴⁷ *Spomenica župe sv. Križ*, 32.; Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 117.

viti samo župnik koji će se osobno posvetiti svomu stadu. „Abortusi, divlji brakovi, noćna bečarenja, Keinkindsistem, luksusi, nesvetkovanje nedjelja i blagdani i tomu slično – pozivlju me imperativno, da glasom župničke prisege latim se energično posla”.⁴⁴⁸ Najveći problem u svojoj župi Tomac je vidio u obavljanju pobačaja, te je u dopisu Ordinarijatu iz prosinca 1910. godine ponovio „da ovdje kod starosjedilaca vlada – ne Zweikinder – nego Keinkindersistem”. Sam se osvjedočio „da u Ivanićgradu i Vidrenjaku tjeraju abortiranjem neke žene pravi obrt – masnu zaslužbu zaslužuju; ali osvjedočih se i o tom, da oni koji za ta zločinstva znadu boje se iztupiti javno te ih prijaviti”.⁴⁴⁹

Ako je i odlučio maknuti se od politike i posvetiti se obnovi svoga naroda u Kristu, politika se nije htjela maknuti od Tomca, te je i u vrijeme svoje javne šutnje Tomac bio upleten u politička zbivanja. Kako smo naveli, Vojni Križ je bio središte izbornoga kotara, koji je od 1884. godine sve do pred smrt, 1911. godine, bez prestanka zastupao frankovački čelnik, Josip Frank. Uz upravnu Općinu Vojni Križ, ovaj je kotar obuhvaćao i općine Kutinu, Ludinu, Popovaču, te grad Ivanić.⁴⁵⁰ U ovo vrijeme taj je kraj bio isprepleten mrežom frankovačkih organizacija, koje su bile osnovane u Vojnom Križu,⁴⁵¹ Gornjoj Jelenskoj (Općina Popovača),⁴⁵² Kutini,⁴⁵³ Osekovu (Općina Popovača) i Ludini.⁴⁵⁴ Do 1908. godine i raskola u Starčevićevoj hrvatskoj stranci prava predsjednik frankovačke organizacije u Vojnom Križu bio je kriški kapelan Ljuboslav Karlo Satler, koji je nakon raskola prišao milincima.⁴⁵⁵ Nakon toga Satler je pokrenuo protufrankovačku agitaciju zbog koje se činilo da „u Križu izmiče frankovcima tlo ispod nogu”,⁴⁵⁶ te

⁴⁴⁸ NAZ, NDS, 3264/1910.

⁴⁴⁹ NAZ, NDS, 7224/1910.

⁴⁵⁰ S. Matković, *Čista stranka prava*, 261.

⁴⁵¹ „Sud hrvatskoga naroda”, *Hrvatska zastava*, 4. 6. 1908., 2.-4. U lipnju 1908. predsjednik kriške frankovačke organizacije bio je Franjo Draženović, a tajnici Jakob Čuš i Josip Gjurin.

⁴⁵² „Pouzdanica nar. zast. dru. J. Franku”, *Hrvatska zastava*, 12. 9. 1907., 3. Predsjednik ove organizacije bio je Ivo Lulić, a u upravnom odboru nalazili su se i Vjekoslav Pajer, Martin Andlar i Tomo Stajduhar.

⁴⁵³ „Sud hrvatskoga naroda”, *Hrvatska zastava*, 14. 5. 1908., Prilog *Hrvatske zastave*. Predsjednik ove organizacije u ovo je vrijeme bio kutinski župnik Matej Lovadenić, a tajnik dr. Josip Kreč.

⁴⁵⁴ „Važan čisto-starčevićanski pouzdanički sastanak u Voloderu”, *Hrvatsko pravo*, 16. 9. 1909., 2.

⁴⁵⁵ Ljuboslav Karlo Satler, „Zašto ostavih Franka?”, *Hrvatska sloboda*, (Zagreb), 4. 7. 1908., 1.-2.

⁴⁵⁶ „Izbor občinskog zastupstva u Križu”, *Hrvatsko pravo*, 21. 11. 1908., 5.

da su frankovci izgubili čitav kriški izborni kotar, osim Popovače. Prema tvrdnji milinovaca, kako bi spriječili gubitak kotara važnoga za Frankovu političku afirmaciju, frankovci su uz pomoć bana Pavla Raucha organizirali premještanje niza učitelja, poznatih po pripadnosti Starčevićovoj hrvatskoj stranci prava, u kriški izborni kotar.⁴⁵⁷

Prema istom izvoru, organiziranje potpisa za Tomčev dolazak na ispražnjeno mjesto u Župi Križ, pri čemu je u jednom danu prikupljeno oko 500 potpisa, te sam Tomčev izbor za kriškog župnika bili su dio istoga plana za zadržavanje kriškog izbornog kotara pod nadzorom frankovaca.⁴⁵⁸ U veljači 1909. godine Juraj Tomac je slavodobitno ušao u Križ. Dočekalo ga je veliko mnoštvo ljudi, bilo je postrojeno mjesno vatrogasno društvo, a pred crkvom je bio podignut „liep slavluk s nadpisom: Dobro nam došao”. Na govor ravnajućeg učitelja u Križu, Augusta Petrovića, te na zdravicu upravnika Općine Križ, Tomac je podignuo zdravicu i uputio je „narodnom zastupniku kotara križkoga i predsjedniku stranke, dičnomu dru. Josipu Franku”.⁴⁵⁹

U navedenom izvještaju o Tomčevu dolasku u Vojni Križ ne piše da je među okupljenima, koji su pozdravili Tomca, bio kriški kapelan, milinovac Karlo Satler. Od umirovljenja starog kriškog župnika Crkvenca pa do Tomčeva dolaska u župu, kapelan Satler je bio njezin upravitelj, pa ga je u svomu dijelu spomenice župe u Vojnom Križu Tomac spomenuo samo jedanput, 22. veljače 1909. godine, kada je Satler sudjelovao u primopredaji Župe Križ.⁴⁶⁰ Već u lipnju iste godine Tomac je u toj spomenici zabilježio dolazak novog kapelana u Križ, Ivanka Vlašićaka.⁴⁶¹ Satler je tada premješten iz Križa. Do sredine 1910. godine bio je kapelan u Daruvaru, a nakon toga je imenovan kapelanom u Župi sv. Marka u Zagrebu.⁴⁶² Ondje je služio do 1915. godine, kada je imenovan župnikom u Velikom Grđevcu.⁴⁶³ Nakon rata Satler je slijedio svoga starijeg stranačkog kolegu, Stjepana Zagorca, te je pristupio Hrvatskoj starokatoličkoj Crkvi.⁴⁶⁴

⁴⁵⁷ „Učitelji – nazovi Starčevićanci”, *Hrvatska sloboda*, 22. 8. 1908., 3.

⁴⁵⁸ „Frank u ratu za Tomca”, *Hrvatska sloboda*, 28. 10. 1908., 1.-2.; „Naši dopisi”, *Hrvatska sloboda*, 12. 11. 1908., 2.

⁴⁵⁹ „Dolazak župnika Jurja Tomca u svoju župu”, *Hrvatsko pravo*, 15. 2. 1909., 2.

⁴⁶⁰ *Spomenica župe sv. Križ*, 31.

⁴⁶¹ *Spomenica župe sv. Križ*, 33.

⁴⁶² NAZ, NDS, 4313/1910.

⁴⁶³ Branko Begović, *Općina Veliki Grđevac. Pregled povijesti. Izabrane teme*, Veliki Grđevac, 2019., 130.

⁴⁶⁴ Patafta, *Reformni pokret i Hrvatska starokatolička crkva*, 185.

Novi Tomčev kapelan, Ivanko Vlašićak, bio je složena i zanimljiva osoba. Vlašićak je prvenstveno zbog svoga književnoga rada dobio natuknicu u leksikonu *Znameniti i zaslužni Hrvati i pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925.–1925.*, objavljenom 1925. godine,⁴⁶⁵ a danas ga se pamti kao vrijednog kulturnog radnika, predanog obnovi vjerskoga života, koji je vjerojatno zbog agitiranja za Hrvatsku seljačku stranku ubijen 1935. godine u Požeškom Brestovcu, gdje je bio župnik.⁴⁶⁶ Takvu sliku u javnosti Vlašićak je stekao tek nakon višegodišnjeg lutanja. Zaređen 1902. godine, on je kao mlad svećenik bio poklonik ideje hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva, te je bio jedini katolički svećenik koji se priključio Naprednoj omladini i u rujnu 1904. godine sudjelovao je na krunidbi kralja Petra Karađorđevića u Beogradu.⁴⁶⁷ Sve do kraja 1907. godine Vlašićak je bio pristaša Hrvatsko-srpske koalicije, da bi nakon toga pristupio frankovcima. Kao što je lutao u političkom, tako je lutao i u duhovnom životu. Prije nego što je došao u Vojni Križ služio je Vlašićak u Selima Zagorskim, Feričancima, Kapeli, Ivancu i Okiću. U većini ovih župa službovao je kratko, jer su Nadbiskupijskom duhovnom stolu stizale prijave o njegovoj sklonosti piću i ženama. Pojedincima je smetao i socijalni pristup u njegovu duhovnom radu, te su ga prijavljivali i zbog izbjegavanja veza sa seoskom gospodom, kontaktiranja isključivo sa siromašnim seljacima čije je socijalno nezadovoljstvo navodno potpirivao, ali i zato što se nije ustručavao radije kupovati u lokalnih židovskih nego u katoličkih trgovaca.⁴⁶⁸

Tijekom boravka u Križu Vlašićak je od Tomca preuzeo vodeću političku ulogu. Dok je Tomac, kako smo naveli, javno šutio te ga se i ne spominje kao sudionika političkih događanja, Vlašićak je za frankovački tisak pisao političke članke, u kojima se, primjerice, zauzimao za ustroj svećeničke organizacije unutar Starčevićeve hrvatske stranke prava, koja bi utjecala na razvoj katoličkog svjetonazora u stranci.⁴⁶⁹ Pisao je također izvještaje o frankovačkim skupštinama u kriškom izbornom kotaru, kojima

⁴⁶⁵ Velimir Deželić, „Vlašićak Ivanko”, u: Emilij Laszowski (ur.), *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica od 925.–1925.*, Zagreb, 1925., 277.

⁴⁶⁶ Vladimir Lončarević, „Ivanko Vlašićak i ‚Vedre hrvatske duše’”, *Glas koncila*, (Zagreb), 13. 3. 2011., 21.

⁴⁶⁷ „Pučko predavanje”, *Podravec* (Virje), 8. 10. 1904., 3.-4.

⁴⁶⁸ Gabelica, *Pravaštvo u Požeškoj županiji*, 163.-164.

⁴⁶⁹ Ivanko Vlašićak, „Za organizaciju svega hrvatskoga čisto-starčevićanskoga svećenstva”, *Hrvatsko pravo*, 23. 10. 1909., 1.-2.

je osobno nazočio kao izaslanik kriške frankovačke organizacije. Tako je u rujnu 1909. godine izvijestio o frankovačkom sastanku u Gornjoj Jelenskoj, na kojemu je govorio i pravoslavni Hrvat iz Gornje Vlainske, Mile Petrović. U okolnostima prethodno iznesene pretpostavke da je veleizdajnički proces stvorio idealne uvjete za pregovore s hrvatskim Srbima o njihovu prihvaćanju hrvatske države, s toga je sastanka pozvano vodstvo Starčevićeve hrvatske stranke prava da sazove „veliku narodnu skupštinu”, koja bi pozvala „pravoslavnu braću” da se vrate „staroj svojoj hrvatskoj lozi i da se ostave jedan put za uvijek srbstva”.⁴⁷⁰ Nakon nekoliko dana sličan poziv upućen je i s frankovačkog sastanka u Voloderu.⁴⁷¹

Ipak, u to vrijeme ni Tomac nije bio potpuno politički pasivan. U listopadu 1909. godine frankovačka organizacija u Vojnom Križu održala je glavnu godišnju skupštinu, na kojoj je župnik Tomac izabran za predsjednika, a kapelan Vlašićak za tajnika organizacije.⁴⁷² Nije poznato je li Tomac ovoj organizaciji bio tek ikona ili je aktivno sudjelovao u njezinu radu, no sigurno je da je organizacija pod Tomčevim vodstvom navijestila obračun simbolima srpstva u Hrvatskoj. Ona je kritizirala Rauchove mjere protiv ćirilice u pučkim školama kao nedostatne,⁴⁷³ te je pozvala na potpuno izbacivanje ćirilice iz školskog programa. Kao način borbe ta je organizacija izabrala građanski neposluš, pozivajući roditelje da upute djecu „neka u svemu slušaju svoje učitelje, samo kad dodje na red ćirilica neka nitko ne napiše i ne pročita ni slova. Jedino na ovaj način izbacit ćemo mi sami ćirilicu iz svojih učiona. Ne treba se bojati ni drugih redova, ni globa, jer tko će dati svoj djeci drugi red, tko će opet sav narod globiti”.⁴⁷⁴

Tomac se ponovno vidljivije politički aktivirao početkom 1910. godine, kada je za bana imenovan mađaron Nikola Tomašić. On je rehabilitirao Koaliciju sklopivši s njome sporazum o uvjetima podrške njegovoj vladi,

⁴⁷⁰ Vlašićak, „Divan, jošte nedoživljen starčevićanski pouzdanički sastanak u Gornjoj Jelenskoj”, *Hrvatsko pravo*, 9. 9. 1909., 2.

⁴⁷¹ Vlašićak, „Važan čisto-starčevićanski pouzdanički sastanak u Voloderu”, *Hrvatsko pravo*, 16. 9. 1909., 2.

⁴⁷² Vlašićak, „Iz kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Vojnom Križu”, *Hrvatsko pravo*, 28. 10. 1909., 2. Potpredsjednici ove organizacije bili su ratari Josip Poljak i Franjo Bezuk, zamjenik tajnika bio je ravnajući učitelj August Petrović, a blagajnik općinski načelnik Luka Miškulin.

⁴⁷³ O dijelu tih mjera vidi: Gabelica, „Ćirilica u banskoj Hrvatskoj od druge polovice 19. stoljeća do Prvoga svjetskog rata”, *Historijski zbornik*, god. LXVII (2014.), br. 1, 168.-171.

⁴⁷⁴ Vlašićak, „Smrt ćirilici”, *Hrvatsko pravo*, 18. 11. 1909., 5.

zbog čega su ga frankovci neprijateljski dočekali.⁴⁷⁵ Nikola Tomašić bio je potomak stare i ugledne hrvatske plemenitaške obitelji, koji je zbog napuštanja zakonite supruge i namjere stupanja u brak s drugom ženom, početkom 20. stoljeća napustio katoličku vjeru i prihvatio pravoslavlje.⁴⁷⁶ Na vijeću Starčevićeve hrvatske stranke prava, održanom u veljači 1910. godine, Tomac je upozorio na „atentat” na „naše svete hrvatske pravice i na našu vjeru”, počinjen time što „na stolici hrvatskih banova sjedi odmetnik katoličke vjere”. Činjenicu da je na bansku stolicu došla osoba koja je „pljunula na katoličku vjeru te je prešla u srbsku vjeru”, Tomac je nazvao „pogubnim precedensom”, smatrajući da to otvara vrata i Srbima da postanu hrvatski banovi. Zbog toga je predložio rezoluciju, u kojoj je „hrvatski katolički narod”, povrijeđen u svom „katoličkom čuvstvu”, prosvjedovao protiv Tomašićeva imenovanja za bana, jer se ovaj odmetnuo od katoličke vjere, koju ispovijeda velika većina hrvatskoga naroda i jer se u povijesti nikad nije dogodilo da bi za bana bio imenovan nekatolik.⁴⁷⁷ Nakon što je Tomašić u ožujku 1910. godine obnovio rad Hrvatskoga sabora, odgođenog još u ožujku 1908. godine, Tomac je i u saborskoj raspravi u ime svoje stranke uskratio povjerenje novom banu zbog njegova napuštanja katoličke vjere.⁴⁷⁸

Kako je navedeno, Tomac je u lipnju 1910. godine najavio Ordinarijatu da će položiti saborski mandat i baviti se isključivo dušobrižničkim radom. Također, uvjeravao je Ordinarijat da će oslobođen od zastupničkih dužnosti moći sam obavljati sve dušobrižničke poslove, i neće mu biti potrebna pomoć kapelana, kojega stavlja „na dispoziciju tomu prečastnomu Ordinarijatu”.⁴⁷⁹ Prema tvrdnji milinovaca, koji su očito imali uvid u službenu korespondenciju Nadbiskupskog duhovnog stola, Tomčeva najava polaganja saborskog mandata bila je uzrokovana njegovim sukobom s kapelanom Vlašićakom. Tomac je navodno bio ljubomorani na Vlašićaka jer se ovaj „politički previše isticao, te mu ne samo prvenstvo u kotaru oteo, nego i slavu potamnio”, pa se obratio Zagrebačkom kaptolu da premjesti Vlašićaka. Kako situacija ne bi izgledala osobna, Tomac je poručio Kaptolu

⁴⁷⁵ Gabelica, „Khuen’s electoral geometry in Tomašić’s Electoral Law of 1910”, 10-19.

⁴⁷⁶ Mario Stipančević, „Dvije banove žene. Bilješka o privatnom životu Nikole Tomašića”, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 55 (2023.), br. 2., 213.-237.

⁴⁷⁷ „Posliepoldašnje viećanje”, *Hrvatsko pravo*, 18. 2. 1910., 2.

⁴⁷⁸ *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodišta 1908.-1913.*, sv. I. Zagreb, 1910., 36.-38.

⁴⁷⁹ NAZ, NDS, 3264/1910.

da se namjerava povući iz Sabora i posve se posvetiti dušobrižništvu, pa više uopće ne treba nikakvog kapelana.⁴⁸⁰ Stajalište milinovaca o Tomčevoj motivaciji da napušta Sabor donekle potvrđuje Tomčev zapis u spomenici Župe Vojni Križ iz srpnja 1910. godine, kada je Vlašićak premješten u župu u Dubravi. U spomenici je napisao kako se nada da će drugi župnik s Vlašićakom biti zadovoljniji negoli je bio on, „a i viceversa”.⁴⁸¹

Nakon Vlašićakova premještaja iz Vojnoga Križa Tomac nije trebao položiti mandat, jer je Hrvatski sabor ubrzo, već u kolovozu iste godine raspušten. Na iskrenu namjeru da se politički pasivizira uputila bi činjenica da se Tomca ne spominje u događajima vezanima za spajanje Starčevićeve hrvatske stranke prava s nekadašnjim Tomčevim prijateljima okupljenima oko lista *Hrvatstvo*.⁴⁸² Ova je fuzija provedena kada se teško bolesni Josip Frank počeo povlačiti iz politike te je prestao biti smetnja grupi oko *Hrvatstva*, a dovršena je polovicom rujna 1910. godine. Fuzijom je stvorena Stranka prava, koja je uz stari pravaški državopravni program, u kulturnom, gospodarskom i socijalnom radu prihvatila kršćansko socijalna načela. Stranka prava se odredila kao stranka koja stoji „nepokolebivo na katoličkom stanovištu”, ali prihvaća viševjersku strukturu hrvatskog naroda te dopušta i „inovjercima” da sudjeluju u ostvarenju državopravnog programa stranke.⁴⁸³ Jasno napuštanje liberalnih načela, pri čemu je i dotadašnje vrhovno stranačko načelo o viševjerski ustrojenoj hrvatskoj naciji podređeno „nepokolebivom katoličkom stanovištu”, izazvali su nove unutarstranačke lomove. Pritom je uz neke pojedince liberalnog svjetonazora,⁴⁸⁴ novu stranku napustila i liberalno orijentirana frankovačka mladež.⁴⁸⁵ Dio ove mladeži poslije je, bez stranačkog vodstva, prihvatio jugoslavensku nacionalnu ideologiju.⁴⁸⁶ Za razliku od liberalne mladeži, Juraj Tomac je fuziju podržao te je zapisao u spomenici: „Hvala Bogu! Samo neka ostane iskreno i trajno. Čista katolička i

⁴⁸⁰ „Vlašićak contra Tomac”, *Hrvatska sloboda*, 11. 7. 1910., 3.

⁴⁸¹ *Spomenica župe sv. Križ*, 37.

⁴⁸² O fuziji vidi: Matković, „Stranka prava i hrvatski kršćanski socijali”, u: *Hrvatski katolički pokret*, 321.-329.

⁴⁸³ Cipek, Matković, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina*, 618.-619.

⁴⁸⁴ Matković, „Stranka prava i hrvatski kršćanski socijali”, 328.

⁴⁸⁵ Gabelica, „Mladohrvatski pokret do odvajanja od Starčevićeve hrvatske stranke prava 1910. godine”, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti HAZU*, god. 34 (2016.), 234.-237.

⁴⁸⁶ Gabelica, „Izlet zagrebačkih studenata u Srbiju u travnju 1912. godine”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, god. 56 (2014.), 243.-259.

čista hrvatska misao kadre su Hrvatsku izvesti iz toga labirinta i privesti k njezinoj staroj časti i k njezinoj staroj slavi”.⁴⁸⁷

Pregovori o fuziji Starčevićeve hrvatske stranke prava i grupe oko lista *Hrvatstvo* započeli su u lipnju 1910. godine. Tada su obje strane izabrale pregovaračke odbore, koji su u sljedeća tri mjeseca dogovarali uvjete fuzije. Tijekom pregovora grupa oko *Hrvatstva* odredila je ove uvjete, nastojeći s nove stranke skinuti frankovačko obilježje. Zbog toga je već u samom početku pregovora ova grupa dala na znanje da će do fuzije doći samo ako se iz stranke isključi Iso Kršnjavi te ako se izolira teško bolesnog Josipa Franka.⁴⁸⁸ Osim toga, katolicima okupljenima oko *Hrvatstva* zazorni su bili i saborski zastupnici Vladimir Frank i Ivo Elegović. Ova dvojica prijatelja bila su upletena u skandal. Naime, javnost je doznala da je Elegović ljubavnik Vladimirove supruge Dore, kojom se i oženio kada se ona razvela od Franka.⁴⁸⁹ U kolovozu 1910. godine Starčevićeva hrvatska stranka prava objavila je proglas povodom raspuštanja Hrvatskoga sabora, u kojem je najavljena skora fuzija s grupom oko *Hrvatstva*. Proglas su potpisala dvanaestorica, od petnaestorice frankovačkih saborskih zastupnika, koliko je Starčevićeva hrvatska stranka prava imala nakon raskola 1908. godine. Uz potpise Ive Elegovića i Vladimira Franka, koji nakon fuzije nisu pristupili Stranci prava, nedostajao je i potpis Jurja Tomca.⁴⁹⁰ To je bila jasna najava Tomčeva istupanja iz političkog života.

Međutim, suprotno svim najavama Tomac se u listopadu 1910. godine kandidirao za Hrvatski sabor na listi Stranke prava, te je u biskupečkom izbornom kotaru u prvom krugu pobijedio trojicu svojih protukandidata: odvjetničkog pripravnika Slavka Gašparca kao kandidata Hrvatsko-srpske koalicije, seljaka Blaža Šalomona kao kandidata Hrvatske pučke seljač-

⁴⁸⁷ *Spomenica župe sv. Križ*, 40.; Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 118.

⁴⁸⁸ Kršnjavi, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 661. Grupi oko *Hrvatstva* je prisutnost Kršnjavija u zajedničkoj stranci navodno smetala zbog njegova liberalizma. Sporna su bila njegova „slobodoumna” predavanja na sveučilištu, njegovi nazori o slobodnoj volji, golotinji u umjetnosti i o Tomi Akvinskomu. Kršnjavi, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 469.-470., 630.

⁴⁸⁹ Kršnjavi, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 614.-615; Ante Pavelić, *Doživljaji*, Zagreb 1996., 352. Zanimljivo je da je Milan Ogrizović, koji je početkom 1908. godine grupi oko *Hrvatstva* bio nepoćudan zbog suautorstva u drami *Prokletstvo*, ušao u vodstvo nove stranke. Zato smatram da su osobe koje su grupi oko *Hrvatstva* bile nepoćudne, smetale i zato što su u prethodnom razdoblju bile osobito bliske s Josipom Frankom i zato što su se u tom razdoblju najviše eksponirale u pokušajima da stranka dođe na vlast unutar nagodbenog sistema.

⁴⁹⁰ „Hrvatski narode!”, *Hrvatsko pravo*, 22. 8. 1910., 1.

ke stranke, te belskog vlastelina Ivana baruna Ožegovića kao neovisnog kandidata.⁴⁹¹ Nije poznato što je Tomca potaknulo da se vrati politici. Frankovci su iz posljednjeg stranačkog raskola izašli oslabljeni, a promjenom političke situacije, koja je omogućila rehabilitaciju Koalicije, bili su i kompromitirani suradnjom s banom Rauchom u suzbijanju velikosrpske propagande u Hrvatskoj. Fuzija s grupom oko *Hrvatstva* nije im bitno poboljšala izgleda, jer je i ova grupa zbog suradnje i fuzije s frankovcima izgubila velik dio pristaša, kojima je smetao dotadašnji svjetonazorski profil frankovačke stranke,⁴⁹² kao i njezino nacionalno-političko stajalište.⁴⁹³ Zbog toga je moguće da je vodstvo nove, fuzionirane Stranke prava objavilo Tomcu kako nije vrijeme da se povuče te ga zatražilo da još malo pridonese zajedničkoj stvari.

Također, u ovo su se vrijeme još uvijek osjećale posljedice Tomčeva imenovanja župnikom u Vojnom Križu, koje su njegovi politički neprijatelji dodatno pojačavali, što je moglo izazvati inat u Tomcu da ne odustane. Tako je u svibnju 1910. godine umirovljeni učitelj Gjuro Salaj iz Vrtlinske, pristaša Hrvatske napredne stranke, u stranačkom listu *Pokret* objavio članak u kojem je, između ostaloga, optužio Tomca za pronevjeru crkvene imovine u Križu.⁴⁹⁴ Iza optužbi je stajao stari Tomčev protivnik, vrtlinski župnik Franjo Starčić, zbog čijih je novih podmetanja Tomac morao zatražiti zaštitu duhovne oblasti.⁴⁹⁵ Starčić je bio Tomčeva *Nemeza*, odnosno ogorčeni protivnik, te je 1910. godine savjetovao bivšeg upravitelja Župe Križ i bivšeg Tomčeva kapelana, milinovca Ljuboslava Karla Satlera tijekom njegova spora s Tomcem o dugovima koje je Satler napravio u Kriškoj župi dok je njome upravljao.⁴⁹⁶ Nije isključeno da je Starčić, koji se prema zapisu u spomenici Kriške župe od lipnja 1910. godine nakon umirovljenja nastanio u Vojnom Križu,⁴⁹⁷ poticao glasine koje su po toj župi širila braća Krsnik, da su Tomčevi emisari tijekom skupljanja potpisa za dolazak Tomca u župu, u njegovo ime obećali ljudima da će Tomac „ljubav ljubavlju vratiti, tj. da će se odreći svih podavanja, što su ih dužni podavati župljani kriški

⁴⁹¹ Gabelica, „Čista stranka prava u varaždinskom i ludbreškom kotaru”, 26.

⁴⁹² Matković, „Stranka prava i hrvatski kršćanski socijali”, 327.

⁴⁹³ Krišto, *Prešućena povijest*, 268.-269.

⁴⁹⁴ „Priposlano”, *Pokret*, 3. 3. 1910., 6.

⁴⁹⁵ NAZ, NDS, 2660/1910.

⁴⁹⁶ NAZ, NDS, 4313/1910.

⁴⁹⁷ *Spomenica župe sv. Križ*, 37.

svomu župniku”. Zbog širenja takvih glasina, koje su ugrožavale njegovu egzistenciju, Tomac je u kolovozu 1910. godine zatražio zaštitu suda.⁴⁹⁸

Tijekom saborskih izbora u listopadu 1910. godine Tomac se, osim u Biškupcu, angažirao i pri posljednjem izboru Josipa Franka u kriškom izbornom kotaru, u kojem je Frankov protukandidat bio Mile Starčević. Prema tvrdnji milinovaca, Tomac je u Križu duhovno predvodio one koji su „polupali prozore na kući odličnog našeg pristaše veleč. g. Franje Starčića um. dekana i župnika, koji je doista najpožrtvovnije stajao na čelu čitave naše akcije unatoč svih grožnja i prijetnja”.⁴⁹⁹ Jednom kada se latio politike, Tomac je se više nije mogao otresti.

Tomčevo političko djelovanje uoči početka rata

U sljedećem sazivu Hrvatskoga sabora, koji je trajao do studenoga 1911. godine, Tomčevo djelovanje nije bilo osobito bogato. Tijekom ovoga razdoblja podnio je tek nekoliko interpelacija lokalnog karaktera,⁵⁰⁰ pri čemu je najzanimljivija ona od 8. veljače 1911., koja je aktualna i danas. Interpelacija se ticala „okuženih svinja”, bolesti koja je onda kao i danas uništavala egzistenciju hrvatskih seljaka. Prema vlastitim riječima, Tomac je prvi put svjedočio širenju te bolesti u Podravini oko 1895. godine, kada je došla vladina naredba „da se sve takozvane okužene svinje moraju postrijeljati”. Tada je vidio seljake kako plaču jer su strijeljali njihovu sirotinju, odvozili je u jarak i zakapali. Tomac se sjećao užasa koji je vladao i zaključio da ako čovjek ni po čemu ne bi znao da su Hrvati narod blage i mirne „slavenske krvi”, to bi razabrao iz toga događaja. Sada, kada se bolest vratila, vlasti nisu tražile odstrjel zaraženih svinja, nego zatvaranje stočnih sajмова. Budući da su ti sajmovi seljacima bili glavni izvor prihoda, Tomac je pitao hrvatsku vladu je li voljna obustaviti „svako ovršno utjerivanje, kako državnih i općinskih daća, tako i raznih globa, doklegod se ne otvore sajmovi”.⁵⁰¹

Nakon 10. veljače 1911. godine Tomac nije dolazio u Sabor, a svoj je izostanak u ožujku iste godine opravdao bolešću svoga kapelana, mladog

⁴⁹⁸ „Naši dopisi”, *Hrvatsko pravo*, 19. 8. 1910., 3.

⁴⁹⁹ U Križu poslie izbora”, *Hrvatska sloboda*, 4. 11. 1911., 3.

⁵⁰⁰ *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodišta 1910.–1915.*, sv. I. Zagreb, 1911., 296.-297., 367.-377.

⁵⁰¹ *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodišta 1910.–1915.*, sv. I. Zagreb, 1911., 306.-310.

Josipa Panića, zbog čega je sam morao voditi brigu o župi.⁵⁰² Iako je Tomac nakon toga u prosincu 1911. godine još jedanput izabran u Hrvatski sabor, njegov stvarno posljednji saborski istup bila je interpelacija od 10. veljače 1911. godine o popravku ceste koja vodi od Križovljana do Vinice.⁵⁰³ Nakon raspada Monarhije i ustroja jugoslavenske države, čime je Hrvatska potpuno izgubila državnost, a hrvatski narod svaku mogućnost da sam sebi propisuje zakone, Tomac se dva puta kandidirao na izborima za beogradsku skupštinu, no oba puta neuspješno.

Uoči početka rata Tomac je puno bogatiju aktivnost ostvario suradnjom u tjedniku varaždinskih frankovaca, *Hrvatskim pravicama*, u kojima je između listopada 1910. i lipnja 1911. godine objavio desetak uvodnih članaka. Svi su oni bili uglavnom protumađarski i protunagodbeno usmjereni, a o srpskom pitanju u njima je bilo malo spomena. U člancima se, primjerice, zauzimao za hrvatsku financijsku neovisnost,⁵⁰⁴ te je podsjećao da 1913. godine istječe desetogodišnja hrvatsko-ugarska financijska nagodba, na temelju koje su se hrvatski prihodi razrezivali između hrvatske i ugarsko-hrvatske državne blagajne.⁵⁰⁵ Od prolaska ovog desetogodišnjeg razdoblja frankovci su puno očekivali, jer bi prema njihovu sudu istekom stare i neutanačenjem nove financijske nagodbe Hrvatska u pravnom pogledu postala financijski neovisna, što bi bio pomak prema ostvarenju i stvarne financijske neovisnosti.⁵⁰⁶

Nakon izbora provedenih u listopadu 1910. godine Tomac se u *Hrvatskim pravicama* žalio što je hrvatski narod ponovno izabrao nagodbenu većinu, koju su činili zastupnici Koalicije i Hrvatske pučke seljačke stranke. Pritom je osobito oštro kritizirao braću Radić, koji su hrvatskim seljacima svojedobno dokazivali da je „nagodba najnovije hrvatsko državno pravo”, te umjesto da zajedno s frankovcima „složno udare na srbske kotare”, oni su rušili frankovačke kotare puštajući srpsku državnu misao da slobod-

⁵⁰² *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodišta 1910.–1915.*, sv. I. Zagreb, 1911., 1174.

⁵⁰³ *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodišta 1910.–1915.*, sv. I. Zagreb, 1911., 377.

⁵⁰⁴ Tomac, „Opet nas Magjari nasamariše”, *Hrvatske pravice*, 1. 10. 1910., 1.

⁵⁰⁵ Tomac, „Ne nasjedajmo protivnicima!”, *Hrvatske pravice*, 13. 5. 1911., 1.-2.

⁵⁰⁶ Gabelica, „Sporazum između Stranke prava i Hrvatsko-srpske koalicije (1912.–1913)”, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 44 (2012.), br. 3, 729.-730.

no raste u Hrvatskoj.⁵⁰⁷ Tomčeva želja za sporazumom s braćom Radić ostvarila se tek krajem 1913. godine, od kada su Stranka prava i Hrvatska pučka seljačka stranka u Hrvatskom saboru činile „državnopravnu opoziciju”, neformalni savez koji je potrajao do travnja 1918. Njihova suradnja temeljila se na zajedničkoj oporbi vladajućoj Hrvatsko-srpskoj koaliciji, te na zajedničkoj težnji za ujedinjenjem svih hrvatskih zemalja unutar Monarhije. Iako je Hrvatska pučka seljačka stranka tijekom trajanja ovoga saveza prihvaćala protunagodbenu dio pravaškog programa, nije se odricala načela hrvatsko-srpskog (-slovenskog) narodnog jedinstva, koje je planirala ostvariti unutar hrvatskog političkog naroda.⁵⁰⁸

U navedenim člancima Tomac je kritizirao malodušnost onih koji su govorili da je Nagodbu nemoguće srušiti i da je dovoljno boriti se za njezinu čistoću, ponavljajući kako Nagodbu može srušiti protunagodbena većina u Hrvatskom saboru.⁵⁰⁹ Zato je potrebno, objašnjavao je Tomac, izabrati u Sabor frankovce, koji zagovaraju „političku, financijalnu i gospodarsku neodvisnost” Hrvatske, te bi oni prema odredbama Nagodbe pregovarali s mađarskom stranom o promjeni postojeće Nagodbe i sklapanju nove. Pritom je Tomac smatrao da bi od 70 paragrafa u postojećoj Nagodbi, u novoj mogla ostati četiri: 54. paragraf, koji određuje da Hrvatski sabor na prijedlog bana i uz privolu vladara sastavi vladu; 56. paragraf, koji određuje „hrvatski” kao službeni jezik u Hrvatskoj; 57. paragraf, koji određuje „hrvatski” kao službeni jezik na prostoru Hrvatske i „za organe zajedničke vlade”; te 58. paragraf, koji uz određene uvjete određuje uredovanje na „hrvatskom” jeziku i „zajedničko ministarstvo”.⁵¹⁰ Tomac je bio svjestan da Mađari neće lako pristati na promjenu Nagodbe, da će Hrvatski sabor s protunagodbenom većinom biti raspušten „ne samo jedan, već više puta”, te da će biti uvedeno i protuustavno stanje, odnosno komesarijat, ali da hrvatski narod mora biti uporan, jer će i trećem ustavnom čimbeniku, vladaru, naposljetku dodijati samovolja Mađara.⁵¹¹

⁵⁰⁷ Tomac, „Hrvatski narod opet prevaren”, *Hrvatske pravice*, 5. 11. 1910., 1.-2.

⁵⁰⁸ Bogdan Krizman, „Stjepan Radić i Hrvatska pučka seljačka stranka u prvom svjetskom ratu”, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 2 (1970.), br. 2., 103.-148.

⁵⁰⁹ Tomac, „Il se da, il se ne da! Il se može, il se ne može! (I.)”, *Hrvatske pravice*, 20. 5. 1911., 1.

⁵¹⁰ Tomac, „Il se da, il se ne da! Il se može, il se ne može! (II.)”, *Hrvatske pravice*, 27. 5. 1911., 1.-2.

⁵¹¹ Tomac, „Il se da, il se ne da! Il se može, il se ne može! (III.)”, *Hrvatske pravice*, 3. 6. 1911., 1.

Iako su se frankovci izjašnjavali kao pristaše plana o trijalističkom preustroju Monarhije, iza kojega je stajao velikoaustrijski krug okupljen oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda,⁵¹² iz Tomčeva teksta, u kojemu se spominje namjera postizanja nove, za Hrvate povoljnije Hrvatsko-ugarske nagodbe, u kojoj bi nastavila postojati potreba za odredbama o tijelima „zajedničke vlade” i o „zajedničkom ministarstvu”, jasno je da se frankovci nisu oslanjali isključivo na trijalizam i velikoaustrijski krug, nego su dopuštali i mogućnost ostvarenja hrvatske državne neovisnosti i cjelokupnosti, u dogovoru s Mađarima, unutar Zemalja ugarske krune. Ovo nije bio prvi a ni posljednji put da su frankovci svoj program, koji su bezuvjetno htjeli ostvariti unutar Monarhije, prilagođavali realnosti njezina dualističkog ustroja.⁵¹³

Sredinom 1911. godine Tomac je u svom članku prenio glasine da se sprema raspuštanje Hrvatskoga sabora, izabranog u listopadu 1910. godine, te je pozvao stranačke pristaše da budu spremni za nove izbore. Budući da je hrvatsku financijsku neovisnost smatrao jednim od najvažnijih pitanja hrvatske politike, Tomac je za jednog od kandidata Stranke prava na idućim izborima predložio mladog varaždinskog odvjetnika, frankovca Vladimira Sachsa,⁵¹⁴ koji se do tada već istaknuo kao financijski stručnjak.⁵¹⁵ Na moguće prigovore da je Sachs Židov, Tomac je odgovorio da je Sachs tijekom fuzije Starčevićeve hrvatske stranke prava s grupom oko *Hrvatstva*, „svoje židovstvo znao sasvim prilagoditi kršćansko socijalnom programu, što je pohvalno istaknula i katolička *Vrhbosna*”.⁵¹⁶ Naime, zbog fuzije s grupom oko *Hrvatstva* i prihvaćanja kršćansko socijalnih načela, frankovci su se morali opravdati pred svojim pristašama židovske vjere, čiju naklonost nisu htjeli izgubiti. Zato su početkom listopada 1910. godine u Zagrebu održali sastanak „pravaša Izraelićana”, na kojem je jedan od čelnika nove Stranke prava, bivši pristaša grupe oko *Hrvatstva* Fran Milobar, uvjerio zagrebačke Židove „da se stranka prava stavlja u pogledu inovjeraca na

⁵¹² Andrej Rahten, *Prijestolonasljednikova smrt. Tragovima slovenskih i hrvatskih interpretacija sarajevskog atentata*, Zagreb, 2024.

⁵¹³ Gabelica, „Ideološke razlike između milinovačkih i frankovačkih pravaša uoči Prvog svjetskog rata”, 286., 289.-290, 292.-293.

⁵¹⁴ O njemu vidi: „Sachs – Petrović, Vladimir”, *Židovski biografski leksikon*, <https://zbl.lzmk.hr/?p=1917>, pristup ostvaren: 3. 1. 2025.

⁵¹⁵ Vidi: Vladimir Sachs, *Mađarska financijska politika i dužnost hrvatskih zastupnika na zajedničkom saboru*, Varaždin, 1906.

⁵¹⁶ Tomac, „Ne nasjedajmo protivnicima!”, *Hrvatske pravice*, 13. 5. 1911., 1.-2.

stanovište vjerske tolerancije, a tim je pružena mogućnost i Izraelićanima da u redovima te stranke kao i do sada u čistoj stranci prava rade za sreću hrvatske domovine”.⁵¹⁷

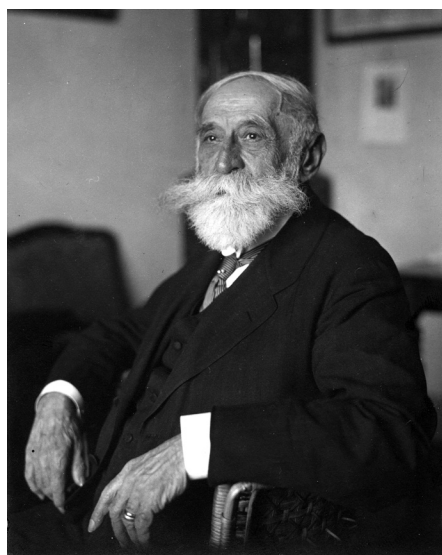
Dva tjedna nakon toga sličan sastanak organiziran je u Varaždinu, gradu u kojem je Sachs kao istaknuti tamošnji frankovac odgovarao na retoričko pitanje mogu li „Izraelićani pravaši i nakon fuzije od 15. pr. mj. ostati u stranci prava”. Sachs je naveo da se fuzija temeljila na dva načela, državnopravnom i „kulturnosocijalnom”. Državnopravni program isti je kao i prije fuzije, naveo je Sachs, te smo „mi Izraelićani pravaši bili i prije za ovaj program, a jesmo to i danas”. Što se tiče „kulturnosocijalnog” programa, Sachs je naveo da je na zagrebačkom sastanku Židovima pravašima dopušteno da u pogledu tog programa mogu „ostati pasivni”, no da je on osobno spreman ići i dalje. Uzimajući za primjer Hrvatsko-srpsku koaliciju i Socijaldemokratsku stranku, u kojima je bio mali broj Židova, a većina je bila kršćanska, Sachs je ustvrdio da nisu Židovi protivnici kršćansko socijalnih načela, nego su to sami kršćani. Sachs je dodao da ne postoje posebna „židovsko-kulturna načela”, nego da „i kršćani i židovi imadu u kulturnom pogledu ista načela”. Iako Židovi ne prihvaćaju kršćanska vjerska načela, nastavio je Sachs, oni su „dušom i tijelom za uzvišena kulturna kršćanska načela, koja kulminiraju u devizi: Ljubi bližnjega svojega kao samoga sebe”. Sachs je na kraju iznio i svoje nacionalno stajalište. Naveo je da židovskog naroda nema, da je židovstvo samo vjerska odrednica, te da u Hrvatskoj pripadnici svih vjera „mogu i smiju biti samo Hrvati”. Protunarodnu ulogu koju manjina Židova ima u nekim državama, završio je Sachs, „igraju kod nas naša braća grčkoiztočne vjere”.⁵¹⁸

U istom članku u kojem je zagovarao Sachsovu kandidaturu, Tomac je spomenuo kako smatra da je pogrešno što Stranka prava za prošle izbore nije pristala kandidirati Isu Kršnjavija. Tomu su se, smatrao je Tomac, mogli radovati samo protivnici Stranke prava, koji stranci predbacuju da je Kršnjavi bivši unionist. Tomac je Kršnjavija smatrao poštenim čovjekom,

⁵¹⁷ U svom govoru pred okupljenim pravašima Židovima Milobar je naveo da sve dok Židovi ne diraju u katoličke svetinje „mogu biti sigurni, da će i s naše strane biti susretani s onim poštivanjem, koje donosimo svakomu čovjeku, koji radi nesebično i požrtvovno za naš program”, te da sve dok se budu borili za hrvatske svetinje, Židovi će „uživati naše poštovanje”. „Sastanak pravaša Izraelićana”, *Hrvatsko pravo*, 12. 10. 1910., 4.

⁵¹⁸ „Za pravašku slogu svih vjeroispovijesti”, *Hrvatsko pravo*, 27. 10. 1910., 1. O ovom govoru vidi i: Vulesica, *Nastanak političkog antisemitizma*, 228.-229.

koji je napustio svoje staro unionističko stajalište bez ikakvih sebičnih motiva i bez želje da se time materijalno okoristi. Naveo je da se ni na napade ni na pohvale protivnika ne treba obazirati, jer je poznato koliko su hvalili Milu Starčevića nakon raskola u Starčevićевой hrvatskoj stranci prava, te što više „družba pokretaško – srbsko – obzoraško – milinovska udara po našim ljudima, po našim redovima, to nam neka bude barometar, da su ti ljudi na dobrom putu, da rade za Hrvatsku”.⁵¹⁹

Slika 13. ISO KRŠNJAVI (MGZ, 65073)

Ovaj nagli interes za Kršnjavija pokazuje da se Tomac do ovoga vremena već prilično udaljio od svojih bivših prijatelja koji su se nekoć okupljali oko *Hrvatstva*, a koji su, kako smo istaknuli, nastojali Kršnjavija udaljiti iz nove Stranke prava.⁵²⁰ Do ovoga članka ni u jednom Tomčevu istupu nije se moglo naći ništa što bi upućivalo na neku njegovu posebnu sklonost prema Kršnjaviju, zbog koje bi se Tomac izložio protiv stranačkog vrha. Tek kratko vrijeme prije ovoga članka, 17. travnja 1911. godine na Uskrsni ponedjeljak, u spomenici župe u Vojnom Križu zabilježeno je da je Iso Kršnjavi posjetio to mjesto, te je u njemu, možda u svojstvu predsjednika Društva umjetnosti, obavio provjeru unutrašnjeg uređenja župne crkve, koju je oslikao slikar Petar Rutar.⁵²¹ Milinovci, koji su kao Damoklov mač visjeli frankovcima iznad glava te vrebali svaku njihovu pogrešku, prvi su povezali dolazak Kršnjavija u Vojni Križ s Tomčevim zauzimanjem za njegovu kandidaturu,⁵²² te su natuknuli da je Kršnjavi kao nekadašnji unionist povezan s banom Tomašićem, kojega je zbog novčanih potreba za uređenje župne crkve trebao i Tomac.⁵²³ Uvijek dobro obaviješteni mili-

⁵¹⁹ Tomac, „Ne nasjedajmo protivnicima!”, *Hrvatske pravice*, 13. 5. 1911., 1.-2.

⁵²⁰ Kršnjavi, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 655.

⁵²¹ *Spomenica župe sv. Križ*, 42.

⁵²² „Za što se Tomac zauzimalje za Kršnjavija”, *Hrvatska sloboda*, 19. 5. 1911., 3.

⁵²³ „Tomac postaje oprezniji, ali ne i savjestniji”, *Hrvatska sloboda*, 30. 5. 1911., 2.

novci očito su znali za velike troškove obnove župne crkve u Vojnom Križu, koja je započela u ljeto 1910. godine, a koja u jesen 1912. godine nije bila potpuno dovršena.⁵²⁴

Hrvatski sabor raspušten je u studenom, te su novi izbori raspisani za prosinac 1911. godine. U vremenu koje je prethodilo raspuštanju ovoga saziva Hrvatskoga sabora dogodile su se bitne promjene u hrvatskoj politici. S jedne strane Hrvatsko-srpska koalicija, koju je ban Tomašić pokušao očistiti od protudržavnih čimbenika i pretvoriti u lojalnu i jedinstvenu unionističku stranku, nalik na staru Narodnu stranku, raskinula je savez s Tomašićem i prešla u oporbu. S druge strane, pod pritiskom dalmatinskih i bosansko-hercegovačkih pravaša, te uz pomoć klerikalnih čimbenika iz obiju banovinskih pravaških stranaka, Zagorčeve grupe koja je djelovala unutar Starčevićeve stranke prava i grupe oko bivšega lista *Hrvatstvo*, koja je djelovala unutar Stranke prava, ove su se dvije stranke u jesen 1911. godine spojile u jedinstvenu Stranku prava. No, ovo je jedinstvo od samoga početka bilo krhko, jer se već tijekom pregovora o fuziji nazirala stara dvojba na kojoj se već Starčevićeva hrvatska stranka prava u vrijeme banovanja Pavla Raucha raskolila: Podržati u sudaru dviju nagodbenih skupina Koaliciju ili bana Tomašića.⁵²⁵ Ova se dvojba u konačnici temeljila na pitanju, predstavljaju li veću opasnost za hrvatski nacionalni opstanak Mađari ili Srbi. Na ovo pitanje milinovci bi odgovorili: Mađari, a frankovci: Srbi.

Iako je Tomac u navedenom članku iz svibnja 1911. godine milinovce uvrstio u istu skupinu s „pokretašima, Srbima i obzorašima”, čini se da je on bio jedan od frankovaca koji su podržavali ideju sloge s milinovcima. Tako je u lipnju iste godine sa sastanka nekolicine župniku u Vojnom Križu poslao brzoglasnik čelnicima obiju pravaških stranaka sa zahtjevom „da se složite na grobu onoga, čije ideje izpovijedaju obje pravaške frakcije”.⁵²⁶ Ipak,

⁵²⁴ Prva faza obnove, koja je obuhvaćala oslikavanje crkve, renoviranje jednog velikog i dvaju pobočnih oltara te postavljanje „Lurdske špilje i Isusovog groba”, stajala je oko 12 000 kruna, te je dovršena, kako smo naveli, do proljeća 1911. No, zadnji dio toga novca, 2000 kruna, Tomac je dobio od odbornika kapele sv. Barbare tek u veljači 1912. NAZ, NDS, 1083/1910.–1912. Zatim je Tomac započeo skupljati novac za drugu fazu obnove, za popravak crkvenog krova, za što mu je hrvatska vlada veći dio novca odobrila u ljeto 1912. No, još u jesen te godine Tomac nije uspio namaknuti ostatak novca, zbog čega radovi na popravku krova do tada još nisu započeli. NAZ, NDS, 6335/1912.

⁵²⁵ Gabelica, „Sporazum između Stranke prava i Hrvatsko-srpske koalicije (1912.–1913)”, 723.–728.

⁵²⁶ „Za slogu pravaša”, *Hrvatska sloboda*, 19. 6. 1911., 2.

u spomenici Župe Vojni Križ Tomac ni jednom riječju nije komentirao ni početak pregovora s milincima ni fuziju. On je na izbore u prosincu 1911. godine ponovno izašao u Biškupcu te je uvjerljivo pobijedio svoga jedinoga protukandidata, pristašu Hrvatske pučke seljačke stranke, seljaka Ivana Mlinara.⁵²⁷ Osim u Biškupcu, Tomac se ponovno angažirao i na izborima u Vojnom Križu, gdje se za mandat teško bolesnog Josipa Franka, koji je tijekom ovih izbora 17. prosinca 1911. godine i umro, povela borba među pravašima.

U borbu za Frankov mandat barem formalno nije se uključio milinovački dio jedinstvene Stranke prava, nego se borba vodila između dvojice frankovaca, Ise Kršnjavija i mlađeg Frankova sina, Ive. Pritom je Kršnjavi, koji je nedvojbeno bio u vezi s banom Tomašićem,⁵²⁸ u tisku Koalicije smatran neformalnim vođom „oprobanih frankovaca”, odnosno „struje dvoživaca” (metilja, op. a.) u jedinstvenoj Stranci prava, koja je stranačku politiku htjela usmjeriti prema suradnji s banom Tomašićem.⁵²⁹ S druge strane, Ivo Frank, kojega je podupirao otac,⁵³⁰ imao je podršku i Mile Starčevića, pred kojim se Josip Frank navodno morao poniziti kako bi ovaj dao potporu njegovu sinu.⁵³¹ Iako je, kako smo naveli, Juraj Tomac prihvatio ideju sloge s milincima, u ovom unutarfrankovačkom sukobu podržao je Isu Kršnjavija, u čijem je župnom dvoru Kršnjavi krajem studenoga 1911. godine organizirao predizborni skup.⁵³² Koalicija je tvrdila da je na ovakav Tomčev izbor vjerojatno utjecala činjenica što mu je Tomašićeva vlada pomogla obnoviti župnu crkvu.⁵³³ Naposljetku je na Frankov pritisak, koji je u tomu imao blagoslov Mile Starčevića, jedinstvena Stranka prava objavila službeni dopis. U njemu je pisalo da Iso Kršnjavi „niti je član naše stranke, niti ga stranka gdje kao takva kandidira”.⁵³⁴ Nakon toga Kršnjavi je povukao kandidaturu, a u Križu se u ime Stranke prava kandidirao Ivo Frank, koji je tada i pobijedio.⁵³⁵

⁵²⁷ Gabelica, „Čista stranka prava u varaždinskom i ludbreškom kotaru”, 27.

⁵²⁸ Kršnjavi, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 649.-650.

⁵²⁹ „Malo iz pravaškog logora”, *Hrvatski pokret* (Zagreb), 5. 12. 1911., 2.-3.

⁵³⁰ Kršnjavi, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 653.-654.

⁵³¹ Kršnjavi, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 655. Ipak, križki milinci pisali su da neće podržati ni Kršnjavija ni Ivu Franka. „Iz križkoga kotara”, *Hrvatski pokret*, 11. 12. 1911., 4.-5.

⁵³² Kršnjavi, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 653.

⁵³³ „Malo iz pravaškog logora”, *Hrvatski pokret*, 5. 12. 1911., 2.-3.

⁵³⁴ Kršnjavi, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 655.

⁵³⁵ „Rezultati izbora”, *Obzor*, 19. 12. 1911., 1.

Tomac nije imao priliku nastupiti u novom sazivu Hrvatskoga sabora jer se ovaj nije ni sastao. Naime nakon izbora, u Zagrebu je u siječnju 1912. godine održana svepravaška konferencija, na kojoj su se našli pravaški zastupnici iz hrvatskog, dalmatinskog, istarskog i bosansko-hercegovačkog sabora. Na toj je konferenciji zaključeno da jedinstvena Stranka prava ni na koji način ne smije poduprijeti ni jednog „predstavnik, podržavatelj i stranku nagodbenog režima”.⁵³⁶ To se odnosilo na hrvatskoga bana i njegovu Stranku narodnog napredka, ali ne i na nagodbenjačku Koaliciju, koja se tada nalazila u oporbi. Ovo je jasno istaknuo Stjepan Zagorac, pišući da je najvažniji zadatak Stranke prava rušenje postojećeg sustava, koji čine „njegovi nosioci i direktni podržavatelji”. Što se tiče Koalicije, Zagorac je pisao da će odnos Stranke prava prema njoj ovisiti o tome hoće li Koalicija biti u oporbi ili ne.⁵³⁷ Drugim riječima, jedinstvena Stranka prava, u kojoj je očito prevladao milinovački utjecaj, odlučila je poduprijeti Koaliciju dok ona ne dođe na vlast, da bi joj poslije mogla biti prijateljska oporba. Bez saborske podrške Tomasić je bio prisiljen dati ostavku, a novim banom imenovan je Slavko Cuvaj. Novi hrvatski ban je krajem siječnja 1912. godine raspustio Hrvatski sabor, obrazlažući taj postupak „nesumnjivom radnom nesposobnosti dosadašnjeg sabora”.⁵³⁸ Novi izbori nisu raspisani, nego je Cuvaj ukinuo ustavno stanje i od kraja ožujka 1912. godine Hrvatskom upravljao kao kraljev povjerenik.

U ovo vrijeme započeli su i Tomčevi zdravstveni problemi. Na njegovu lijevom oku odvojila se mrežnica (*ablatio retinae*), zbog čega se od lipnja do kolovoza 1912. godine liječio u bolnici Sestara milosrdnica u Zagrebu.⁵³⁹ Tijekom boravka u bolnici, 4. srpnja umro je njegov otac. Budući da se Tomac nalazio u Zagrebu, a njegov kapelan je toga dana predvodio procesiju, otac mu je umro sam, ne primivši posljednje pomazanje.⁵⁴⁰ Operacija oka nije uspjela, te Tomac na to oko nije vidio.⁵⁴¹ Time su njegove sposobnosti bile bitno umanjene, te je sada od Ordinarijata tražio da mu se dopusti imati dvojicu kapelana u župi.⁵⁴² Od tada je za dugo vrijeme potpuno

⁵³⁶ „Kratki tečaj četverodnevni rasprava”, *Hrvatska*, (Zagreb), 15. 1. 1912., 1.

⁵³⁷ „Politika i taktika Stranke prava”, *Hrvatska*, 19. 1. 1912., 1.

⁵³⁸ „Banove izjave u *Pester Lloyd*”, *Hrvatska*, 30. 1. 1912., 1.

⁵³⁹ *Spomenica župe sv. Križ*, 45.

⁵⁴⁰ *Matična knjiga umrlih župe Križ (1912.–1942.)*

⁵⁴¹ NAZ, NDS, 1535/1912.–1915.; Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 120.

⁵⁴² NAZ, NDS, 5306/1912.

zamrla njegova javna djelatnost, te se Tomac posve povukao u svoju župu. Na posljednje saborske izbore u Hrvatskoj prije raspada Monarhije, održane u prosincu 1913. godine, nije izašao.

Pred ove izbore, u svibnju 1913. godine došlo je do novog raskola u Stranci prava, nakon kojeg su milinovci obnovili Starčeviću stranku prava, a frankovci zajedno s većinom nekadašnjih pristaša grupe oko *Hrvatsva* ostali su u Stranci prava.⁵⁴³ Na ovim se izborima u Biškupcu u ime Stranke prava kandidirao varaždinski trgovac Josip Milković, koji je uvjerljivo pobijedio svoje protukandidate iz Hrvatsko-srpske koalicije i Hrvatske pučke seljačke stranke, čime je dokazano da frankovačka dominacija u Biškupcu nije bezuvjetno ovisila o Tomcu.⁵⁴⁴ U Križu je kandidat Stranke prava, Ivo Frank, pobijedio kandidata Hrvatske pučke seljačke stranke, Franju Rafaja, te kandidata Starčevićeve stranke prava, Matu Miletića.⁵⁴⁵ Za njega su u Kriškom kotaru agitirali kapelan Satler i umirovljeni župnik Starčić.⁵⁴⁶ Na ovim je izborima Koalicija osvojila 47 mandata, jedan je mandat osvojio zagrebački načelnik Janko Holjac kao neovisni kandidat, 12 mandata pripalo je starim unionistima, dva mandata osvojio je Osječki klub, tri mandata Hrvatska pučka seljačka stranka, 13 mandata milinovci, a 10 frankovci.⁵⁴⁷ Komentirajući ove izbore, Tomac je u spomenici župe u Vojnom Križu rezignirano zapisao: „Narod se hrvatski opet izjavio za daljnju tudjinsku ovisnost. Izabrano je istina 26 zastupnika na državno pravnom programu, no i ta mala grupa ne zastupa složno već svaki čas prieti pogibao da medju njima nastane medjusobno mrcvarenje. Bože štiti Hrvatsku!”⁵⁴⁸

Među ovu 26-oricu zastupnika Tomac je očito ubrojio i trojicu zastupnika Hrvatske pučke seljačke stranke, koji su nakon ovih izbora zajedno sa zastupnicima Stranke prava i Starčevićeve stranke prava u Hrvatskom saboru činili takozvanu državnopravnu opoziciju. U taj je neformalni oporbeni savez Hrvatska pučka seljačka stranka ušla držeći se bliže milinovci-

⁵⁴³ Gabelica, „Sporazum između Stranke prava i Hrvatsko-srpske koalicije (1912.–1913)”, 736.-741.

⁵⁴⁴ Gabelica, „Čista stranka prava u varaždinskom i ludbreškom kotaru”, 27.-28.

⁵⁴⁵ „Izborni pokret”, *Jutarnji list* (Zagreb), 16. 12. 1913., 1.; „Rezultat izbora”, *Jutarnji list*, 17. 12. 1913., 1.-2. O ovim izborima vidi i: S. Matković, „Prilozi za politički životopis Ive Franka i evoluciju pravaštva”, u: *Izabrani portreti pravaša: prilozi hrvatskoj političkoj povijesti*, 217.

⁵⁴⁶ Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 107.

⁵⁴⁷ „Poslije izbora”, *Jutarnji list*, 19. 12. 1913., 2.

⁵⁴⁸ *Spomenica župe sv. Križ*, 50.

ma, no ubrzo se počela udaljavati od njih i približavati frankovcima.⁵⁴⁹ Čvršću suradnju, koja je potrajala sve do proljeća 1918. godine, ove dvije stranke postigle su nakon atentata na prijestolonasljednika Franju Ferdinanda, kada su, za razliku od milinovaca, oštro osudile Koaliciju jer da je ova podupirala širenje velikosrpske promidžbe, odgovorne za ubojstvo prijestolonasljednika.⁵⁵⁰

Prvi svjetski rat i stvaranje jugoslavenske države

Tomčevo stajalište o atentatu na prijestolonasljednika Franju Ferdinanda, zapisano u spomenici župe u Vojnom Križu, bilo je karakteristično za frankovce. O tomu je Tomac zapisao: „Velikosrbska propaganda koja imade u našoj domovini Hrvatskoj podružnice: srbske škole, srbske crkve, srbski sokoli, srbske čitaone itd. ubila je odnosno naručila umorstvo našeg prestolonasljednika Franje Ferdinanda i njegove supruge Sofije rođ. Chotek vojvodkinje Hohenberg. Tim umorstvom posvjedočile se ove tvrdnje stranke prava da postoji velikosrbska propaganda. Sav hrvatski narod bolno je zajaukao kada je dobio viest, da mu je prestolonasljednik umoren. Uz tu žalost zavjerio se pošteni hrvatski narod da će to umorstvo krvavo osvetiti tj. uništiti to prokleta sjeme velikosrbske propagande”.⁵⁵¹

Iz ovih je riječi progovarao Tomac političar, kojem nije padalo na pamet neprijatelju okrenuti drugi obraz. U istom je tonu prikazao početak rata i njegov tijek. On je ultimatum Monarhije upućen srpskoj vladi neka „izruči sve one koji su po tamošnjoj organizaciji „narodna odbrana” znali (za) to umorstvo” smatrao opravdanim, a iza srpskog odbijanja ultimatum nazirao je utjecaj Rusije. U rujnu 1914. godine zapisao je da se vodi krvavi rat, u kojem se „osobito Hrvati pokazашe da su vriedni sinovi, unuci i potomci slavnih svojih predja, otaca, djedova i pradjedova. Iskazaše se Hrvati osobito u Srbiji kod Šabca i kod Krasnika proti Rusima. Tako kod Šabca i Valjeva kada češki vojnici bacaše oružje moleći Srbe da ne pucaju na braću, kada je uslied kukavnog držanja Čeha skoro nastala smutnja, kada je već zapovjednik dao trubiti na častni uzmak, tada Hrvati ne obaziruć se na

⁵⁴⁹ Krizman, „Stjepan Radić i Hrvatska pučka seljačka stranka u prvom svjetskom ratu”, 103.-113.

⁵⁵⁰ Krizman, „Stjepan Radić i Hrvatska pučka seljačka stranka u prvom svjetskom ratu”, 113.-118.

⁵⁵¹ *Spomenica župe sv. Križ*, 52.

dani glas ‚uzmak‘ udariše bajunetama na srbsku vojsku i polučiče – odlučiče pobjedom”.⁵⁵² Pišući o navodno malom broju „nesretnih Hrvata”, koji uime „nekakvoga nebuloznog slavenstva” priželjkuju pobjedu ruskog i srpskog oružja, Tomac je u istom zapisu, unatoč svom prethodno izrečenom uvjerenju da su Hrvati narod „slavenske krvi”, obračunao i s političkim slavenstvom: „Slavenstvo? A gdje je to Slavenstvo npr. Rusa koji tako ugnjetavaju slavene Poljake i Rusine? A kakovo je to Slavenstvo srbsko o tom najbolje pripoviedati znadu ona slavenska plemena koja žive u Srbiji”.⁵⁵³

Njegova potpora pravednom ratu nije slabjela ni 1915. godine. Te godine je zapisao: „Što nismo pregaženi od tolikih neprijatelja pripisujemo svi u prvom redu Bogu koji ne da da podlegne pravedna stvar, a u drugom redu žarkim molitvama, što se danomice uzdižu pred prestol Božji. Svi molimo za skorašnji mir, no kao da nema za nj izgleda”.⁵⁵⁴ Ulazak Italije, dotadašnje austrougarske saveznice u rat na strani Antante, Tomac je u svibnju 1915. godine popratio riječima: „Sve što je prožeto čuvstvom pravednosti buknuo je u opravdanu srdžbu prema Italiji. Dobri Bog ravna sudbinom svieta i svojih naroda. On će učinit onako kako tko zaslužuje”.⁵⁵⁵ Ulazak Bugarske u rat na strani Centralnih sila Tomac je dočekao radosno: „Stvar je krenula jošte na bolje, pošto se je početkom listopada 1915. pridružila k nama junačka Bugarska. I tako naša, njemačka i bugarska vojska osvojiše u cigli mjesec dana svu Staru Srbiju a do koji dan bit će čitava Srbija – ta uzročnica ovoga strašnoga rata – u našem, njemačkom i bugarskom posjedu”.⁵⁵⁶

Njegovu pozornost rat je umnogome zaokupljao i 1916. godine. Ako je još krajem 1915. godine samo Austro-Ugarsku nazivao „našom”, početkom

⁵⁵² *Spomenica župe sv. Križ*, 52.-53. O bitki za Šabac, odnosno Cerskoj bitki, vođenoj u drugoj polovici kolovoza 1914., vidi: Slavko Pavičić, *Hrvatska vojna i ratna povijest i Prvi svjetski rat*, Zagreb, 1943., 260.-284.; Josip Horvat, *Prvi svjetski rat: panorama zbivanja 1914.–1918.*, Zagreb, 1967., 185.-191. O bitki kod Krasnika na istočnom bojištu, vođenoj koncem kolovoza 1914., vidi: Filip Katanić, *Galicija 1914.: Prvi rat – Hrvati i sudbonosna bitka Austro-Ugarske Monarhije*, Zagreb, 2020.

⁵⁵³ *Spomenica župe sv. Križ*, 53.-54.; Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 120.-121.

⁵⁵⁴ *Spomenica župe sv. Križ*, 55.

⁵⁵⁵ *Spomenica župe sv. Križ*, 55. O ulasku Italije u rat na strani Antante, iscrpno: Dragovan Šepić, *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije: Italija, Saveznici i jugoslavensko pitanje 1914.–1918.*, Pula- Rijeka, 1989.

⁵⁵⁶ *Spomenica župe sv. Križ*, 56. O ulasku Bugarske u rat na strani Centralnih sila i pobjedi ovog saveza protiv Srbije, vidi: Pavičić, *Hrvatska vojna i ratna povijest i Prvi svjetski rat*, 496.-504.

1916. godine „našima” je nazivao i austrougarske saveznice: „Rat sveudilj traje. Našim neprijateljima pridružila se Portugalska. Mi sa saveznicima dobro stojimo na svim ratištima. Crnagora, Srbija, Belgija i Albanija u našoj su vlasti. Bog budi i nadalje u pomoći našoj hrabroj vojsci”.⁵⁵⁷ Početkom te godine zapisao je i da su „popisana sva crkvena zvana u svrhu, da se i ona rekviriraju ako bude od potrebe za ratnu svrhu (lievanje topova)”. U ožujku je pisao da iz njegove župe „imade njih 55 za koje je došlo službeno da su bud pali na bojištu, bud ranjeni umrli u bolnicama ili nestali”.⁵⁵⁸ U kolovozu 1916. godine ponovno je razočarano ustvrdio kako je još jedna saveznica Monarhije, Rumunjska, navijestila Monarhiji rat: „I to je bio naš tzv. prijatelj kao i Talijan o kojima vriedi ona: Bog me čuvaj mojih prijatelja a od neprijatelja znat ću se čuvat sam”. Uvjeren da poznaje puteve Božje providnosti Tomac je zaključio: „Bog će kao do sada tako i nadalje štitit narode koji se bore za pravednu stvar”.⁵⁵⁹

Sljedeća godina, kada se u narodu moslavačkog kraja počeo osjećati zamor od rata i slabljenje hrvatskog nacionalnog osjećaja,⁵⁶⁰ i za Tomca je započela u tmurnom raspoloženju. Njegov prvi zapis u 1917. godini odnosio se na ulazak Sjedinjenih Američkih Država u rat na strani Antante: „Rat se sveudilj nastavlja. Naši protivnici snube Ameriku proti nama. Amerika i onako nije bila nama nikada sklona, prodavajući našim neprijateljima oružje i hranivo”. Zatim: „I tako je Amerika navijestila najprije Njemačkoj onda našoj državi rat”.⁵⁶¹ U svibnju te godine Tomac je izvijestio o zabavi djevojačkog društva u Križu, organiziranoj za pomoć vojnih invalida.⁵⁶² U listopadu je javio o rekviriranju zvona s crkvi u Vojnom Križu,⁵⁶³ i o bezuspješnoj akciji pape Benedikta XVI. za prestanak rata: „Daj nam Bože mir, koji svijet ne može dati”.⁵⁶⁴ U to vrijeme Tomac se prvi put požalio i na tešku situaciju u ratnom zaleđu: „Nastala su teška ratna vremena, skupoća

⁵⁵⁷ *Spomenica župe sv. Križ*, 58.

⁵⁵⁸ *Spomenica župe sv. Križ*, 58.

⁵⁵⁹ *Spomenica župe sv. Križ*, 60. O ulasku Rumunjske u rat na strani Antante, vidi: Pierre Renouvin, *Europska kriza i Prvi svjetski rat*, Zagreb, 2008., 263.-266.

⁵⁶⁰ Dražen Kovačević, „Nemiri u Moslavini nakon osnivanja Države Slovenaca, Hrvata i Srba”, u: *Zbornik Moslavine*, knj. V-VI (2002/2003.), Kutina, 2003., 78.

⁵⁶¹ *Spomenica župe sv. Križ*, 61. O ulasku SAD-a u rat, vidi: Renouvin, *Europska kriza i Prvi svjetski rat*, 299.-327.

⁵⁶² *Spomenica župe sv. Križ*, 62.

⁵⁶³ *Spomenica župe sv. Križ*, 63.

⁵⁶⁴ *Spomenica župe sv. Križ*, 63.

silna”. Za razliku od činovnika i državnih službenika, žalio se Tomac, koji uz plaću dobivaju i „ratne doplatke”, svećenstvo ne dobiva nikakve dodatke, te jedva životari.⁵⁶⁵

Te godine Tomac je nakon dugo vremena i javno istupio. Povod je bila Svibanjska deklaracija Jugoslavenskoga kluba u Beču, kojom je na jugu Monarhije započeo pokret, koji je rehabilitirao jugoslavensku političku ideju. U Deklaraciji, objavljenoj 30. svibnja 1917. godine, hrvatski i slovenski zastupnici u Carevinskom vijeću, okupljeni u Jugoslavenskom klubu, zatražili su „na temelju narodnoga načela i hrvatskoga državnoga prava” ujedinjenje svih zemalja u Monarhiji, „u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi”, u jedno samostalno „državno tijelo, pod žezlom Habsburško-lorenske dinastije”. Dakle, u ovom „pitijski sročenom tekstu” kao državotvorno načelo javljalo se hrvatsko državno pravo, ali i pravo na samoodređenje hrvatsko-slovensko-srpskog naroda. Na čelo deklaracijskog pokreta u banskoj Hrvatskoj stupila je Starčevićeva stranka prava, koja je pritom odbacila pravaški program i prihvatila program hrvatsko-slovensko-srpskog narodnog jedinstva, da bi ubrzo otvoreno odbacila i okvir Monarhije kao prostor ostvarenja jugoslavenske države. Protiv Deklaracije istupili su frankovci, koji su opravdano tvrdili da se njome ruši načelo hrvatskoga državnoga prava, na temelju kojega je hrvatski narod jedini politički subjekt u hrvatskoj državi. Umjesto toga, smatrali su frankovci, sada se javljaju još dva politička subjekta, slovenski i srpski narod, što predstavlja negaciju hrvatskog državnog prava i propast hrvatske individualnosti.⁵⁶⁶

U skladu s tim stajalištem bio je i Tomčev članak, u kojem je još jedanput iznio i svoje posebno nacionalno mišljenje. Napisao je da bi njegova stranka prihvatila Deklaraciju ako bi se u njoj dodalo da se ujedinjenje svih zemalja u Monarhiji u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi ima dogoditi „pod hrvatskim državnim imenom”. Dakle, Tomcu nije bilo sporno postojanje drugih narodnosti na hrvatskom državnom teritoriju, sve dok su one uključene u hrvatski politički narod. „Neka se slobodno svaki zove u toj državi kako se hoće, t. j. Slovenac – Slovenac, Srbin – Srbin, Čeh – Čeh, no mi Frankovci ne dopuštamo, da se u gruntovnicu kraljevstva hrvatskoga

⁵⁶⁵ *Spomenica župe sv. Križ*, 63.

⁵⁶⁶ Z. Matijević, „Reakcije frankovačkih pravaša na Svibanjsku deklaraciju i njezine promicatelje”, u: *Između sna i jave. Rasprave o hrvatskoj političkoj povijesti 20. stoljeća*, Zagreb, 2016., 79.-106.

upiše ma kakovo drugo ime ravnopravno hrvatskomu imenu”. Pritom Tomac Srbe u Hrvatskoj u etničkom smislu nije smatrao granom hrvatskoga naroda, koja je stjecajem okolnosti prihvatila tuđe, nenarodno ime, nego ih je smatrao posebnom etničkom skupinom, kojoj je bio spreman dati znatne nacionalne koncesije unutar hrvatskog političkog naroda. Tako je Srbe smatrao „gostom” koji „već odavna boravi pod hrvatskim krovom”, pa se „može smatrati i ukućaninom, koji ima više prava od običnog gosta, ali ne prava starješine ili njegova sina”. Ipak, nacionalne koncesije koje bi im bio spreman dati ovisile bi o tome „kako će se vladati u našoj kući”.⁵⁶⁷

I posljednji zapis u župnoj spomenici iz 1917. godine Tomac je obilježio ratom i njegovim posljedicama: „Skupoća velika. Lihvarstvo se silno razmahalo. Imade i smrtnih slučajeva od gladi, no jošte ne u ovoj župi. Do sada je iz ove župe što palo što nestalo njih 117. Mir odnosno primirje sa Rusijom povratilo nam kući mnogo zarobljenih Hrvata, a ostali zarobljeni u Rusiji vraćaju se”.⁵⁶⁸ Povratak Hrvata iz ruskog zarobljeništva obilježio je Tomčeve zapise u spomenici i u 1918. godini. Naime, njihovim povratkom u Hrvatsku su stigle vijesti i o zločinima Srba iz Srbije i hrvatskih zemalja, te Čeha nad zarobljenim Hrvatima u ruskim zarobljeničkim logorima, kada ovi nisu htjeli pristupiti srpskim dobrovoljačkim postrojbama, o čemu je u srpnju 1918. godine u Hrvatskom saboru interpelacijom izvijestio Tomčev stranački kolega, Aleksander Horvat.⁵⁶⁹ Nešto prije Horvatove interpelacije i vjerojatno na temelju svjedočenja kriških povratnika iz ruskog zarobljeništva, u spomenici je o tome izvijestio i Tomac: „Zarobljenici koji se vraćaju iz Rusije kazuju strahote. Tamošnji zarobljeni Česi i tzv. Srbi (grčkoiztočni) naši državljani silom, strahovanjem, mučenjem nagovaraju naše Hrvate da pogaze i svoju vojničku i ... prisegu, tj. da vojuju proti svojoj braći, proti svojoj vlastitoj krvi, – no Hrvati ... rado podnašaju sve i ištu smrt nego li da se prevjere, da budu izdajice Boga, domovine i predaka”.⁵⁷⁰

⁵⁶⁷ Tomac, „Zar finis Croatiae?”, *Hrvatska*, 20. 9. 1917., 1.

⁵⁶⁸ *Spomenica župe sv. Križ*, 65.

⁵⁶⁹ O tomu vidi: S. Matković, „Ratni zločini nad Hrvatima u Odesi 1916”. (I.), *Politički zatvorenik*, br. 140., studeni 2003., 34.-38.; Isti, „Ratni zločini nad Hrvatima u Odesi 1916”. (II.), *Politički zatvorenik*, br. 141., prosinac 2003., 36.-42.; Isti, „Ratni zločini nad Hrvatima u Odesi 1916”. (III.), *Politički zatvorenik*, br. 142., siječanj 2004., 35.-39.; Isti, „Ratni zločini nad Hrvatima u Odesi 1916”. (IV.), *Politički zatvorenik*, br. 143., veljača 2004., 36.-40 ; Isti, „Ratni zločini nad Hrvatima u Odesi 1916”. (V.), *Politički zatvorenik*, br. 144., ožujak 2004., 36.-40.

⁵⁷⁰ *Spomenica župe sv. Križ*, 66.

Želeći umanjiti odjek Horvatove interpelacije o zločinima Srba nad zarobljenim Hrvatima, koja je mogla diskreditirati jugoslavensku političku ideju, frankovački protivnici pokrenuli su val napada na frankovce, u kojima su ih optužili da manipuliraju javnošću u korist sebičnih stranačkih probitaka.⁵⁷¹ Između ostaloga, u jugoslavenski orijentiranom tisku objavljen je proglas navodno „cjelokupne omladine hrvatskog sveučilišta u Zagrebu”. U njemu je navedeno da frankovci „pod plaštem hrvatskih narodnih interesa” vode nepoštenu politiku u interesu čimbenika „izvan svoga naroda” a protivnu interesu „naroda Slovenaca, Hrvata i Srba”. Frankovci, koji zbog svojeg špijuskog i izdajničkog djelovanja imaju na duši mnoge na smrt osuđene i ubijene Slovence, Hrvate i Srbe, onemogućuju „prostom puku svaku uputu o tom, što je dobro, a što je zlo i što je narodni interes, a što nije”. Zbog toga je ova „omladina” tražila od još „nepokvarenih” frankovaca da se odreknu svoje stranke, od izbornika u kotarima Aleksandra Horvata i Ive Franka tražila je da izjave nepovjerenje svojim zastupnicima, a „cijeloj našoj javnosti” poručila je da se svaki frankovac „ima izbaciti iz naših prosvjetnih i dobrotvornih ustanova, sa svakim treba prekinuti i svakodnevni društveni saobraćaj, ne sjediti za istim stolom s njim i uopće svakom prilikom pokazati mu svoje gadjenje i prezir”.⁵⁷²

Omladini „koja se odrekla svoje prošlosti koju su njihovi otčevi, djedovi i pradjedovi krvlju bilježili” i koja je „voljna da na razvalinama hrvatske države gradi Jugoslaviju”, odgovorio je Tomac. On je njezin napad na Stranku prava i njezino vodstvo doveo u vezu s Horvatovom interpelacijom, koja je iznijela na vidjelo „kako su ortaci te akademske omladine u Rusiji šiljali na dno Crnoga mora tolike i tolike otčeve obitelji, tolike zaručnike...” Njezine optužbe za izdaju Tomac je okrenuo protiv nje same. Prema Tomcu, istomišljenici ove omladine su se „vrstali u guste redove tamo u Odesi u legije Karadjordja”, dok za takvo što nisu bili sposobni „vojnici pravaši (frankovci)”, „jerbo su Hrvati vjerni do smrti svome narodu, svojoj domovini i svome kralju”. Tomac je bio uvjeren da će ta omladina, koja se odrekla hrvatske prošlosti, završiti u ropotarnici povijesti, dok će „rad pravaša frankovaca” u hrvatskoj povijesti biti zabilježen „kao neumorna, požrtvovna, nesebična borba za spas naroda hrvatskoga i za uspostavu staroga

⁵⁷¹ Matković, „Ratni zločini nad Hrvatima u Odesi 1916”. (I.), *Politički zatvorenik*, br. 140., 34.-35

⁵⁷² „Sveučilišna omladina o frankovcima”, *Volja naroda* (Varaždin), 1. 8. 1918., 2.

kraljevstva hrvatskoga”.⁵⁷³ Koliko se samo prevario i koliko se i danas više vrednuju izdajice od vjernih sinova svoje domovine.

U ovoj godini, koja je klizila prema propasti hrvatske nacionalno-političke ideje, Tomac se još nekoliko puta javio u tisku. Nakon što je Stjepan Radić u travnju 1918. godine okrenuo leđa hrvatskoj nacionalnoj politici, na nagovor čeških političara prekinuo saborsku suradnju sa Strankom prava, te se vratio politici „potpunog narodnog jedinstva Hrvata, Slovenaca i Srba, na osnovu potpune jednakopravnosti svih triju plemena”,⁵⁷⁴ Tomac je objavio članak, u kojem je prikazao historijat saveza svoje stranke s Hrvatskom pučkom seljačkom strankom. Prema Tomcu, ove dvije stranke vezao je „demokratizam i hrvatsko državno pravo”, te „zajednička borba protiv magjaronске koalicije i mahnitog lupanja ni o drvo ni o kamen milinovačkih do nedavna pravaša”. Tomac je ovaj savez prikazao idiličnim stilom, te je Radićev raskid s frankovcima opisao kao iznenadan i teško objašnjiv čin.⁵⁷⁵ Kada su ubrzo počele nove razmirice između Stranke prava i Hrvatske pučke seljačke stranke, u njih se uključio i Tomac. Reagirajući na jedan Radićev članak, u kojem je čelnik Seljačke stranke sam sebe prikazao gotovo kao pravaša, ali kojemu se ne sviđa vodstvo Stranke prava, Tomac je Radićevu političku taktiku opisao kao „uštrcavanje upljudka”, odnosno kao trovanje protivničke stranke okretanjem njezinih pristaša protiv svojih stranačkih prvaka.⁵⁷⁶ Nakon nekoliko

Slika 14. STJEPAN RADIĆ
(HDA, f. 1443, sg. 1121)

⁵⁷³ Tomac, „Takozvanoj cjelokupnoj akademskoj omladini”, *Hrvatska*, 9. 8. 1918., 1.

⁵⁷⁴ Krizman, „Stjepan Radić i Hrvatska pučka seljačka stranka u prvom svjetskom ratu”, 148.

⁵⁷⁵ Tomac, „Stjepan Radić”, *Hrvatska*, 12. 5. 1918., 1.

⁵⁷⁶ Tomac, Zabadanja Stjepana Radića”, *Hrvatska*, 30. 7. 1918., 2. Poslije je Tomac istu Radićevu taktiku primijetio i u njegovoj navodnoj borbi protiv Katoličke Crkve. Dok je s jedne strane napadno isticao svoj kršćanski vjerski osjećaj, Radić je s druge strane oštro napadao katoličko

mjeseci, kada je stvorena jugoslavenska država, Tomac i njegova stranka ponovno su se našli na istoj strani s Radićem.

Tomčev posljednji članak u ovom razdoblju polemizirao je s tadašnjim urednikom *Katoličkog lista*, svećenikom Franom Barcem, koji je kao prištaša Starčevićeve stranke prava tijekom rata održavao tajne veze s jugoslavenskom emigracijom i predstavnicima srpske vlade u inozemstvu, aktivno surađujući na programu stvaranja jugoslavenske države oko Srbije.⁵⁷⁷ U jednom svom članku, navodno napisanom kako bi se općenito osudila pretjerana politička gorljivost među katoličkim svećenstvom različitih političkih usmjerenja, Barac je iznio svoje jugoslavensko stajalište, temeljeno na prihvaćanju Krfske deklaracije,⁵⁷⁸ i osudio prvenstveno političku gorljivost frankovačkih svećenika.⁵⁷⁹ Tražio je od njih da toleriraju političko stajalište jugoslavenski orijentiranog svećenstva⁵⁸⁰ te da na isti način utječu na svoje stranačko vodstvo.⁵⁸¹

svećenstvo. „Nije zaboravio Stjepan Radić onu: Udri pastira i razbježat će se ovce”, zaključio je Tomac. Miškulin, „Pravaš i svećenik – skica za portret Jurja Tomca”, 270.-271.

⁵⁷⁷ Ivica Zvonar, „Suradnja Frana Barca s političarima pravaške orijentacije”, u: *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*, 359.-371.

⁵⁷⁸ Zvonar, „Suradnja Frana Barca s političarima pravaške orijentacije”, 367., 371. U članku je Barac naveo da se hrvatska politika lomi oko „dvije stožerne misli”, hrvatske i jugoslavenske. Dok je „hrvatsku misao” predstavio u jednoj rečenici kao „užu misao” koja „barem” želi okupiti zemlje u kojima prebivaju Hrvati, „širu”, jugoslavensku misao predstavio je s desetak rečenica. Tako je jugoslavensku misao opravdao uvjerenjem da „kraj silnih neprijatelja”, kako tuđinaca tako i „naših bratskih plemena”, do hrvatske države neće nikada doći. Hrvatima je zato opstanak osiguran samo u suradnji „triju plemena”: Hrvata, Srba i Slovenaca. Ova suradnja svim trima „plemenima” jamči „oslobođenje i slobodni razvoj u budućnosti”. U jugoslavenskoj državi „plemenske osobine” svakog od „plemena”, zajamčene su „principom potpune jednakosti svih plemena i svakog pojedinca pred ustavom i državnim zakonom”. „Detaljne pak garancije da će urediti sebi konstituenta te države, kada jednom dođe do njene realizacije”. Fran Barac, „Neki povodi naših jada”, *Katolički list*, 11. 7. 1918., 310.-312.

⁵⁷⁹ U članku su osobito kritizirane „pojave a la Jemersić, Vučetić, ‘Galerija jugoslav. svećenika’, etc”.

⁵⁸⁰ Pozivajući na toleranciju, Barac je uvjeravao da i hrvatski i jugoslavenski politički smjer idu za time „da Hrvatu zajamče kulturni, ekonomski, financijski, narodni razvoj do skrajnjih granica, što ih društveni i državni život dopušta...” Uvjeravao je i kako je moguće da se priklanjanjem i jednom i drugom političkom smjer može ostati „vjeran svomu hrvatskom individualitetu”. Smatram da jugoslavenski orijentirano svećenstvo nije trebalo uvjeravati da hrvatski politički smjer Hrvatima jamči svekoliki razvoj i očuvanje hrvatskog individualiteta, nego da se time uvjeravalo hrvatski orijentirano, frankovačko svećenstvo, da jugoslavensko usmjerenje Hrvatima jamči takav razvoj i očuvanje svoga individualiteta. Dakle, pozivalo se frankovačko svećenstvo da tolerira nacionalno-politička stanovišta jugoslavenski orijentiranog svećenstva, jer navodno i ono radi u korist hrvatskih interesa i nacionalnog opstanka.

⁵⁸¹ U članku je Barac naveo da hoće ne samo pokazati da je moguća tolerancija dviju suprotstavljenih svećeničkih struja, nego i da bi svećenici mogli „utjecati na svoju stranku i na poje-

U odgovoru na ovaj članak Tomac je primijetio da Barac u „organu hrvatskoga katoličkoga klera” „kortešira” za Jugoslaviju. Osudio je Barčevo izjednačavanje hrvatske i jugoslavenske ideje, tvrdeći da jugoslavenska ideja ne štiti hrvatski individualitet, nego da predstavlja „finis Croatiae”. Smatrao je, budući da „nema kompromisa između krivovjerja i pravovjerja, između skizme i jedinstva”, ne može biti ni kompromisa između jugoslavenstva i hrvatstva. Ipak, na ovome se mjestu Tomac ogradio da „razumievam pod jugoslavenstvom ovo i ovakovo, kakovo su jugoslavenski politici hic et nunc počeli nagovještati”.⁵⁸² Ova Tomčeva opaska podrazumijeva kako je on smatrao da postoji neko jugoslavenstvo koje dopušta kompromis s hrvatstvom, što je neobično za jednog frankovca jer su se frankovci izričito protivili bilo kakvom, političkom ili nacionalnom jugoslavenstvu. Također, ova opaska pokazuje kako nije osnovano mišljenje da je Tomac o jugoslavenstvu imao „isključivije” mišljenje nego o Srbima.⁵⁸³ Hrvatsko jugoslavenstvo je neodvojivo od srpstva, te ono i ovisi prvenstveno o odnosu Hrvata prema Srbima, pa kao što je Tomac bio spreman tolerirati srpstvo sve dok ono ne ugrožava hrvatski nacionalni karakter hrvatske države, slijedom toga bio je spreman tolerirati i neki oblik jugoslavenstva, koje ne bi bilo negacija hrvatstva.

„Ovdje i sada” političari jugoslavenske orijentacije javno su tražili stvaranje „jedinstvene” jugoslavenske države na čitavom teritoriju na kojem živi „troimeni jedinstveni narod Srba, Hrvata i Slovenaca”.⁵⁸⁴ Dakle, sigurno je da je Tomac odbacivao integralno jugoslavenstvo, koje bi se ostvarilo u jedinstvenoj jugoslavenskoj državi. Tijekom rasprave o Svibanjskoj deklaraciji vidjeli smo da je Tomac hrvatske Srbe smatrao „ukućanima” u Hrvatskoj, „koji imaju više prava od običnog gosta”, pa se čini da je njima, a vrlo vjerojatno onda i Slovencima, namjeravao dati vrlo široke nacionalne koncesije ako prihvate ujedinjenje „pod hrvatskim državnim imenom”. Jesu li se te nacionalne koncesije Srbima i Slovencima u hrvatskoj državi mogle nazvati jugoslavenstvom?

dine ljude u stranci, da shvate i protivnika patriotom i da ne identificiraju domovinu sa svojom strankom”. Barac, „Neki povodi naših jada”, *Katolički list*, 11. 7. 1918., 310.-312.

⁵⁸² Tomac, „Smije li hrvatski katolički svećenik raditi za Jugoslaviju”, *Hrvatska*, 13. 8. 1918., 1.

⁵⁸³ Miškulin, „Župnik Juraj Tomac i vlasti Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca”, *Croatica Christiana periodica*, god. 29 (2005.), br. 55., 188.; Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 121.

⁵⁸⁴ Srđan Budisavljević, *Stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca. Povodom četrdesetogodišnjice jugoslovenskog ujedinjenja*, Zagreb, 1958., 40.

Nekoliko mjeseci poslije, u posve drugim političkim okolnostima u kojima je jedinstvena jugoslavenska država postala stvarnost, Tomac je nešto jasnije naznačio dokle je ovaj put spreman prihvatiti političko jugoslovenstvo. On je nakon 1. prosinca 1918. godine i stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca u spomenicu župe u Vojnom Križu s odobravanjem zapisao da se hrvatski narod protivi monarhijskom uređenju jugoslavenske države i da želi republiku. Osim toga, zapisao je: „Neka bude prema vani Jugoslavija no unutra federativne države: Hrvatska, Srbija, Slovenija i Bugarska”.⁵⁸⁵ To je bio, uz iznimku spominjanja Bugarske, tadašnji program Hrvatske pučke seljačke stranke, prema kojemu bi hrvatska državnost bila ostvarena unutar jugoslavenskog okvira.⁵⁸⁶ U tom je programu jugoslavenska država sadržavala konfederalne i federalne elemente, te je bilo predviđeno da prema inozemstvu nastupa kao federalna, odnosno kao složena, ali jedna država. Istodobno bi u njezinim unutrašnjim odnosima, između Hrvatske, Slovenije i Srbije prevladavao konfederalni ustroj.⁵⁸⁷ Za razliku od toga programa, koji je u tom trenutku simpatizirao i Tomac, u ožujku 1919. godine objavljeni program Hrvatske stranke prava, nasljednice frankovačke Stranke prava, bio je također republikanski, ali odbacivao je jugoslavenski okvir, te je tražio ujedinjenje svih hrvatskih zemalja: Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Rijeke, Istre, Međimurja, Prekomurja te Bosne i Hercegovine, „u jednu samostalnu neodvisnu hrvatsku državu”. Takva, neovisna država, općenito bi mogla s drugim neovisnim državama stupiti samo u konfederalni savez.⁵⁸⁸ Pritom bi Hrvatska i druge članice toga saveza, a ne njihov savez, i dalje postojale kao neovisne države.

⁵⁸⁵ *Spomenica župe sv. Križ*, 71.

⁵⁸⁶ Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1919.*, Zagreb, 1920., 271. Hrvatska pučka seljačka stranka se izjasnila za republikanski oblik vladavine, pri čemu ta stranka nije tražila da čitava jugoslavenska država bude republika, nego je koncepcijom, da vrhovnu vlast u budućoj jugoslavenskoj državi obnašaju tri regenta: srpski prijestolonasljednik, predsjednik slovenskog Narodnog Sveta i hrvatski ban, republikanski oblik vladavine ograničavala na slovenski i hrvatski dio države, dok je srpskom dijelu države ostavljala, da bude monarhijom. Jedno je vrijeme koncepciju sličnu koncepciji Hrvatske pučke seljačke stranke zagovarao i član Starčevićeve stranke prava, Ivan Peršić, koji je tijekom rasprave o obliku vladavine u budućoj državi naveo, da to što Hrvati traže republiku ne znači, da taj oblik vladavine žele nametnuti Srbiji niti to, da su Hrvati time protivnici jedinstvene jugoslavenske države. Peršić je smatrao, da „ne isključuje različiti oblik vladavine jedinstvenost države Hrvata, Srba i Slovenaca prema vani”, te da je teoretski moguća „realna unija između kraljevine i republike”, odnosno Hrvatske i Srbije. Ivan Peršić, „Monarhija ili republika”, *Hrvatska država* (Zagreb), 16. 11. 1918., 1.

⁵⁸⁷ Branka Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, Zagreb, 2006., 438.-439.

⁵⁸⁸ *Republikanski program Hrvatske stranke prava*, Zagreb, 1919., 3.-4.

Kraj rata i stvaranje jugoslavenske države Tomac je dočekao razočaran. Poraz Centralnih sila smatrao je posljedicom izdaje: „Centralne vlasti nije se moglo nikako nadvladati ratnom silom – oružjem, nadvladalo se je – izdajstvom. Vojnicima su se obećavale zlatne kule – potpuna sloboda, pa pobacaše oružje. Česi u tom izdajničkom poslu vodiše kolo”.⁵⁸⁹ Tomac je zatim zabilježio odluku Hrvatskog sabora od 29. listopada 1918. godine, kojom je Sabor prekinuo državnopravne veze „sa Švabom i Magjarom – Bečom i Peštom”, navodno „svrgnuo habsburšku dinastiju”,⁵⁹⁰ te vrhovnu vlast predao Narodnom vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba (NV SHS). Izražavajući sumnju istaknuo je da „svi misle da će napokon i hrvatski narod doći do svoje toli žudjene i tolikom krvi zalijane slobode”, te je u isti mah zabilježio i pljačkaške pohode tzv. zelenog kadra. „To je”, tvrdio je, „tudjinsko maslo, samo da mogu doći u Hrvatsku – praviti mir i poredak – srbski vojnici”. Tomac je uočio da „u Hrvatskoj nastaje ko nikad srbofilska era. Inteligencija kortešira, preporuča i Srbe i Srbiju”⁵⁹¹

Tomčeva sumnja u čin raskida državnopravnih odnosa s Ugarskom i Austrijom bila je razumljiva jer je na navedenoj sjednici Hrvatskoga sabora od 29. listopada 1918. godine također odlučeno da Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, koja je tek postala neovisnom državom, na temelju prava na samoodređenje jedinstvenog hrvatsko-slovensko-srpskoga naroda pristupa u „zajedničku narodnu suverenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba na cijelom etnografskom području toga naroda, bez obzira na ma koje teritorijalne i državne granice, u kojima narod Slovenaca, Hrvata i Srba danas živi”.⁵⁹² Iako je ova odluka prvenstveno imala deklaratoran karakter, te je njome izražena namjera da Hrvatska stupi u neku buduću jugoslavensku državu oko Srbije, njome je također proklamirano stvaranje Države Slovenaca, Hrvata i Srba, državnopravnog provizorija sastavljenoga od zemalja s prostora Monarhije pretežno naseljenima Hrvatima, Slovencima i Srbima, koji je bio privremeno rješenje do stupanja tih zemalja u zajednicu sa Srbijom.⁵⁹³

⁵⁸⁹ *Spomenica župe sv. Križ*, 70.

⁵⁹⁰ Hrvatski sabor ovom odlukom nije svrgnuo habsburšku dinastiju s hrvatskoga prijestolja. Matijević; „Stranka prava (frankovci) u doba vladavine Narodnoga vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba”, u: *Između sna i jave. Rasprave o hrvatskoj političkoj povijesti 20. stoljeća*, 117.

⁵⁹¹ *Spomenica župe sv. Križ*, 70.

⁵⁹² Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1919.*, 196.

⁵⁹³ Ferdo Čulinović, *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka*, knjiga II., Zagreb, 1959., 194.-195.; Hodimir Sirotković, „O nastanku, organizaciji, državnopravnim pitanjima i sukcesiji Države SHS”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 26, 199.-200.

Time je NV SHS, koje je ustrojeno 8. listopada 1918. godine kao kolektivno „političko predstavništvo” Hrvata, Slovenaca i Srba iz svih južnoslavenskih zemalja Monarhije,⁵⁹⁴ 29. listopada 1918. godine postalo „vrhovna vlast” ne samo u Hrvatskoj, nego i u Državi Slovenaca, Hrvata i Srba. Iz Hrvatske u sastavu NV SHS-a bili su predstavnici svih političkih stranaka, osim frankovačke Stranke prava.⁵⁹⁵ Iako je politički smjer NV SHS-a, koji je težio stvaranju jugoslavenske države oko Srbije bio suprotan načelima ove stranke, frankovci su nastojali ući u redove Vijeća, želeći utjecati na daljnji razvoj političke situacije. Međutim, većina u NV SHS-u bila je protiv toga, vidjevši u frankovcima nepomirljive protivnike njihova političkog cilja.⁵⁹⁶ Ako su zastupnici jugoslavenskoga smjera u hrvatskoj politici i mogli spriječiti pristup frankovcima u središnja tijela NV SHS-a, čime su ih bitno ograničili u političkom djelovanju, nisu mogli spriječiti njihov pristup u mjesne odbore NV SHS-a, koji su se nakon 29. listopada 1918. godine osnivali kao tijela lokalne vlasti u Državi Slovenaca, Hrvata i Srba. Tako je predsjednik mjesnog odbora NV SHS-a u Križu bio Tomac, koji je obnašajući tu dužnost sudjelovao u osnivanju redarstvenih postrojbi u Križu, te je promicao hrvatsku republikansku ideju među lokalnim stanovništvom.⁵⁹⁷

Tomac je u spomenici zabilježio i odlazak delegacije NV SHS-a u Beograd, gdje je ona 1. prosinca 1918. godine prihvatila ujedinjenje sa Srbijom u jedinstvenu državu sa srpskim kraljem Petrom Karađorđevićem na čelu, te je tom prilikom i zapisao navedeni jugoslavenski program Hrvatske pučke seljačke stranke, koji mu je bio prihvatljiv. U tom smislu je i nastavio: „Hrvati hoće svoju slobodu, svoju hrvatsku republiku pod svojim slobodnim glasanjem izabranim predsjednikom.”⁵⁹⁸ Hrvati vele: hoćemo

⁵⁹⁴ Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1919.*, 174.

⁵⁹⁵ Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1919.*, 171.

⁵⁹⁶ Matijević; „Stranka prava (frankovci) u doba vladavine Narodnoga vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba”, 112.-116.

⁵⁹⁷ Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 128.-130. O neredima u Moslavini, posebno u Vojnom Križu koncem rata, vidi: Kovačević, „Nemiri u Moslavini nakon osnivanja Države Slovenaca, Hrvata i Srba”, 76.-119.

⁵⁹⁸ Iako se ovdje može činiti da je Tomac iznio zahtjev za neovisnom hrvatskom državom, ova rečenica je napisana u kontekstu ranije navedene rečenice: „Neka bude prema vani Jugoslavija...”, te naredne rečenice da Hrvati hoće Srbina „za brata”. Dakle, jasno je da Tomac ne misli na neovisnu hrvatsku državu, nego na neki oblik hrvatske državnosti unutar jugoslavenskog okvira. Hrvatski ban, koji je prema navedenom programu Hrvatske pučke seljačke stranke trebao biti regent hrvatskoga dijela jugoslavenske države, bio bi ovaj slobodno izabrani predsjednik hrvatske

Srbina za brata, no nećemo ga za gospodara. No inteligencija sve prenaša u Beograd”.⁵⁹⁹ Navedene Tomčeve simpatije za jugoslavenski program Hrvatske pučke seljačke stranke, te njegovo učestalo spominjanje hrvatske „inteligencije” u negativnom svjetlu, suprotstavljene hrvatskom narodu, pokazuju njegovo približavanje Radiću i njegovoj staleškoj politici, protiv koje je ranije prolio dosta crnila. Naposljetku u ovo, prevratno vrijeme Tomac je Hrvatsku pučku seljačku stranku i izričito stavljao uz bok svojoj stranci. Pišući o terorizmu nad Hrvatima u novonastaloj jugoslavenskoj državi, Tomac je zabilježio: „Taj teror osjećaju ponajviše pravaši (Frankovci) i seljačka stranka. No ti se toga svega ne boje. Oni izjavljuju, da su voljni radje svi poumirati častno, nego sramotno živjeti”.⁶⁰⁰

Tomčevo političko djelovanje do donošenja Vidovdanskog ustava

Stvaranjem jugoslavenske države stožerna hrvatska nacionalistička stranka postala je Hrvatska pučka seljačka stranka, koja se od prosinca 1920. godine zvala Hrvatska republikanska seljačka stranka. Vrlo brzo ovaj njezin vodeći položaj priznale su i dvije hrvatske političke stranke, koje su porijeklo imale u predratnoj pravaškoj tradiciji: Hrvatska stranka prava, koja je bila nasljednica frankovačke Stranke prava, te Hrvatska zajednica, čiju je jezgru sačinjavala milinovačka Starčevićeva stranka prava. Kao što je već navedeno, ove su stranke imale različite nacionalno-političke programe. Dok je Hrvatska pučka (republikanska) seljačka stranka neki oblik hrvatske državnosti htjela ostvariti unutar labavog jugoslavenskog državnog okvira, Hrvatska stranka prava načelno je dopuštala samo konfederalni savez hrvatske, slovenske i srpske države, a Hrvatska zajednica je sve do kraja 1920. godine zastupala jugoslavenski unitaristički program, da bi zatim prihvatila program federalnog ustroja jugoslavenske države. Samim time Hrvatska zajednica, koja je prihvaćala jedinstvenu jugoslavensku državnu vlast, nije prihvaćala republikanstvo drugih dviju navedenih stranaka. Unatoč razlikama, ove su

republike. Stjepan Radić je tijekom Prvoga svjetskoga rata održao govor, u kojem je dokazivao, da je „hrvatski banski ustav posve republikanski, da je banovina Hrvatska isto što i republikanska Hrvatska, a hrvatski ban da je po pravom svom značenju zapravo kao neki predsjednik republike”. Stjepan Radić, *Govori*, prir. Miroslav Vukmenić, Zagreb 2003., 266.

⁵⁹⁹ *Spomenica župe sv. Križ*, 71.

⁶⁰⁰ *Spomenica župe sv. Križ*, 71.-72.

tri stranke nakon višemjesečnih pregovora u kolovozu 1921. godine stupile u Hrvatski blok, stranački savez pod dominacijom Hrvatske republikanske seljačke stranke, ustrojen na programu otpora beogradskom centralizmu i borbi za ravnopravnost Hrvatske i Hrvata u jugoslavenskoj državi.⁶⁰¹

Puno prije stvaranja Hrvatskoga bloka, usku suradnju s kriškim prištašama Hrvatske pučke seljačke stranke uspostavio je Juraj Tomac, čija je bliskost s tom strankom neposredno nakon stvaranja jugoslavenske države bila tolika da je neke povjesničare navela na zaključak da je „Tomac u tom razdoblju zapravo nastupao gotovo kao član Radićeve stranke”.⁶⁰² Drugi su pretpostavili kako mu je „naklonost prema politici Stjepana Radića do 1925. godine” onemogućila da u to vrijeme pristupi u središnja tijela svoje, Hrvatske stranke prava.⁶⁰³ Ovu smo bliskost primijetili još u prevratno doba, krajem 1918. godine, kada je Tomac u župnoj spomenici izrazio slaganje s jugoslavenskim programom Hrvatske pučke seljačke stranke i pristajanje uz njezinu stalešku politiku, te kada je tu stranku izričito svrstao uz bok svojoj stranci. Sve to daje naslutiti da je Tomac, barem u jednom trenutku, bio zanesen Radićem i njegovom politikom.

Također, činjenica jest da Tomac nikada nije prestao biti član Stranke prava (Hrvatske stranke prava), odnosno da nikada nije prišao u Hrvatsku pučku (republikansku) seljačku stranku. U njegovu tako napadnom približavanju Radiću treba uzeti u obzir i činjenicu da se u to prevratno doba, najavljujući svoje raspuštanje, Stranka prava nalazila pred raspadom,⁶⁰⁴ da su se njezini čelnici nakon proglašenja jugoslavenske države nalazili po zatvorima,⁶⁰⁵ da se stranka djelomično konsolidirala tek u ožujku 1919. godine, kada je pod imenom Hrvatska stranka prava prihvatila novi program. Također, treba imati na umu da od prosinca 1918. godine, kada je zabranjeno izlaženje lista Stranke prava *Hrvatska*,⁶⁰⁶ pa sve do lipnja 1920. godine,

⁶⁰¹ Hrvoje Matković, „Stjepan Radić i Hrvatski blok”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, god. 32-33 (2000.), 267.-269.

⁶⁰² Miškulin, „Pravaški župnik Juraj Tomac i seljački vođa Stjepan Radić”, 342.

⁶⁰³ Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 139.

⁶⁰⁴ Matijević, „Stranka prava (frankovci) u doba vladavine Narodnoga vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba”, 116.-118.

⁶⁰⁵ Bosiljka Janjatović, „Progoni triju političkih grupacija u Hrvatskoj (1918-1921)”, *Historijski zbornik*, XLV (1992.), 91.; S. Matković, „Prilozi za politički životopis Ive Franka i evoluciju pravaštva”, 173.

⁶⁰⁶ Matijević, „Stranka prava (frankovci) u doba vladavine Narodnoga vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba”, 118.

kada je počela izlaziti *Hrvatska misao*,⁶⁰⁷ stranka nije imala svojih novina putem kojih bi se predstavila narodu. Kroz to vrijeme ova nekoć snažna hrvatska stranka postala je marginalna, a njezini nekadašnji pristaše sada su mahom simpatizirali novu zvijezdu na hrvatskom nacionalističkom nebu, Stjepana Radića. Tako su i Vojni Križ i okolica, koji su do rata bili čvrsto frankovačko uporište, preko noći postali čvrsto uporište Seljačke stranke.⁶⁰⁸ Ako se mislio baviti politikom u tome kraju, Tomac je morao slušati puls, odnosno volju svoga naroda i barem formalno odjenuti seljačku nošnju.

U prvoj polovici prosinca 1918. godine Tomac se našao u Zagrebu, gdje su se on i nekadašnji čelnik Stranke prava, Aleksander Horvat, sastali s bivšim saborskim zastupnikom kriškog izbornog kotara, Ivom Frankom, koji se nalazio u zatvoru.⁶⁰⁹ O tom se razgovoru ne zna puno. Tomac je nekoliko dana nakon sastanka svojim župljanima prenio Frankove pozdrave, a Frank je mjerodavnima u zatvoru rekao da su razgovarali o privatnim stvarima, te da o „aktualnim političkim stvarima” nisu progovorili ni riječi.⁶¹⁰ No, vrlo je vjerojatno da su trojica frankovaca na tom sastanku raspravljala upravo o aktualnim političkim pitanjima, te o budućim političkim koracima koje bi Stranka prava trebala poduzeti, osobito u kriškomu kraju, za koji su bili vezani Tomac i Frank. Nije isključeno da je Tomac tada dobio odobrenje stranačkih čelnika za suradnju s Hrvatskom pučkom seljačkom strankom.

Ivi Franku je već tada moglo biti potpuno jasno da mu kao sinu istaknutoga „srboždera”, Josipa Franka, neće biti lagan život u jugoslavenskoj državi, kojom su dominirali Srbi. Ova je spoznaja svakako utjecala na njegovu odluku da u svibnju 1919. godine tajno napusti državu i pridruži se Hrvatskom komitetu, hrvatskoj emigrantskoj organizaciji ustrojenoj na programu rušenja jugoslavenske i uspostave neovisne hrvatske države. Tom prilikom Frank se odrekao ugodne egzistencije zagrebačkog odvjetnika i odabrao neizvjesnu sudbinu hrvatskoga revolucionara. Prema izvorima,

⁶⁰⁷ Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 134.

⁶⁰⁸ Miškulin, „Pravaški župnik Juraj Tomac i seljački vođa Stjepan Radić”, 347.-348.

⁶⁰⁹ Ivo Frank uhićen je 6. 12. 1918. pod optužbom da je sudjelovao u petoprosinačkoj pobuni hrvatskih vojnika, koja je završila krvoprolićem na Jelačićevom trgu. Budući da istraga nije potvrdila optužbu, pušten je za Božić iste godine. S. Matković, „Prilozi za politički životopis Ive Franka i evoluciju pravaštva”, u: *Izabrani portreti pravaša: prilozi hrvatskoj političkoj povijesti*, 172.-173.

⁶¹⁰ Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 126.-127.

Franku je ideja da emigrira mogla pasti na um najkasnije krajem siječnja 1919. godine, kada je posredstvom supruge Aglaje saznao za inicijativu nekih habsburških krugova o osnutku organizacije, kojoj bi cilj bio obnova Habsburške Monarhije, a unutar koje bi on predvodio hrvatsku skupinu.⁶¹¹ Ako Frank još u vrijeme sastanka s Tomcem i nije razmišljao o ideji da emigrira, to mu u to vrijeme iz uza zagrebačkoga Sudbenog stola sigurno nije mogao obećati pomoć u njegovu političkom radu, te ga je možda uputio na pomoć Hrvatske pučke seljačke stranke.

Umjesto da se nakon povratka iz Zagreba, u kojem je mogao doznati samo to da je prepušten sam sebi, Tomac potpuno povukao ili da je nastao djelovati istim intenzitetom kao i do tada, on je režimu drsko dobacio rukavicu. Prve prijave protiv Tomca mjerodavnim civilnim i vojnim vlastima počele su stizati u drugoj polovici prosinca 1918. godine, a odnosile su se na Tomčevu nedjeljnu propovijed od 15. prosinca 1918. godine.⁶¹² Naime, u njoj je Tomac, između ostaloga, a suprotno svojoj nekadašnjoj kritici Radićeve staleške politike, po mjeri Hrvatske pučke seljačke stranke rekao da su monarhijsko uređenje jugoslavenske države dogovorila „zagrebačka i dalmatinska gospoda”, da „hrvatska gospoda” nisu nikad radila u korist naroda, te da će ovaj put „sam seljak urediti stvar kako bude on htio”. „Hrvatski seljak hoće republiku i sam će si je urediti jer neće ni čuti o kakvoj Jugoslaviji, Srbiji”, zaključio je Tomac.⁶¹³

Ova je propovijed bila prijelomna u Tomčevu djelovanju. Sam Tomac je u propovijedi naveo da smatra kako će zbog nje biti progonjen. Dio naroda okupljenog u crkvi navodno je bio zgrožen, što samo znači da ih je propovijed svojom oštrinom iznenadila, a jedan od prijavitelja, zapovjednik Oružničke postaje u Križu, Obrad Gručić, smatrao je da ovakva propovijed zasigurno mora biti uvertira u „opće najveće nemire” koji se spremaju u kriškom kraju, te je tražio Tomčev premještaj.⁶¹⁴ Iako ovaj put Tomac nije bio uhićen, navedenom propovijedi on je postao osoba pod nadzorom režima. Vlasti su počele sustavno pratiti njegovo javno djelovanje, koje je postajalo sve izazovnije, i tražile su način da ga u tomu onemoguće. U tu

⁶¹¹ S. Matković, „Prilozi za politički životopis Ive Franka i evoluciju pravaštva”, 173.-176.

⁶¹² Riječ je o dvije prijave, obje podnesene 18. 12. 1918., od kojih se jedna odnosila na Tomčevu propovijed od 15. 12., a druga na Tomčevu propovijed u „nedjelju” 14. 12. Te, 1918. godine 14. 12. je bila subota, dok je nedjelja bila 15. 12.

⁶¹³ Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 126.

⁶¹⁴ Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 127.

svrhu obraćale su se i nadbiskupu Baueru, koji je Tomca zbog neposlušta prema vlastima te navodne zloupotrebe crkve i propovjedaonice u političke svrhe nekoliko puta upozoravao na poslušnost i kažnjavao „oštrim ukorom”, no nije ga premještao iz Župe Križ.⁶¹⁵ Čini se da je pritom prevladalo uvjerenje da ga nije uputno micati iz Križa jer je to ionako „frankovačka općina”, koju teško da se može i više pokvariti i ičim popraviti, dok bi Tomčev dolazak u neku zdraviju sredinu samo pokvario tamošnji narod.⁶¹⁶

Osim toga, moguće je da je Bauer i štitio Tomca, iako je u nacionalno-političkom pogledu bio na suprotnoj strani. Bauer se tijekom postojanja jugoslavenske države politički „prilično pasivizirao”,⁶¹⁷ no njemu kao predratnom pristaši Hrvatsko-srpske koalicije, stranačkog saveza ustrojenoga na načelu hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva, nije bila odbojna jugoslavenska država ustrojena na istom načelu.

Početak rata nadbiskup Bauer je podupro izdavanje *Novina*, klerikalnog lista u početku pritažene, a zatim sve izraženije jugoslavenske ideologije,⁶¹⁸ a 1917. godine svojim je autoritetom podupro Svibanjsku deklaraciju.⁶¹⁹

Slika 15. ZAGREBAČKI NADBISKUP ANTUN BAUER (HDA, f. 1443, sg. 1022)

⁶¹⁵ Miškulin, „Župnik Juraj Tomac i vlasti Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca”, 192., 198., 199., 203.

⁶¹⁶ HDA, PRZV, kutija 1130., dok. 6-14, 567 (2037/1921.)

⁶¹⁷ Miškulin, „Župnik Juraj Tomac i vlasti Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca”, 192.

⁶¹⁸ Matijević, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva*, 39.

⁶¹⁹ Matijević, „Katolička crkva u Hrvatskoj i stvaranje jugoslavenske države 1918.–1921. godine”, *Povijesni prilozi*, god. 5 (1986.), 12.

Posredstvom svoga tajnika Svetozara Rittiga i urednika *Katoličkoga lista*, Frana Barca, stupio je u kontakt i dao potporu radu jugoslavenske emigracije okupljene u Jugoslavenskom odboru.⁶²⁰ Krajem rata on je podupro rad NV SHS-a, te je okružnicom uputio svećenstvo Zagrebačke metropolije da surađuje s tim tijelom.⁶²¹ U studenom 1918. godine zajedno s drugim biskupima zagrebačke crkvene pokrajine izjasnio se za stvaranje jugoslavenske države oko Srbije, te je pozvao sve svećenstvo ove pokrajine da surađuje na tom ujedinjenju.⁶²² Proglašenjem jugoslavenske države Bauer je 5. prosinca 1918. godine održao misu zahvalnicu u zagrebačkoj katedrali, tijekom koje se ondje otpjevala i srpska himna.⁶²³ U Kraljevini SHS nadbiskup je podupro osnutak i djelovanje Hrvatske pučke stranke, klerikalne političke stranke koja je u nacionalno-političkom pogledu zastupala hrvatsko-srpsko-slovensko narodno i jugoslavensko državno jedinstvo uz „plemensku” ravnopravnost i pokrajinsku samoupravu, na čelu s kraljem iz dinastije Karađorđevića.⁶²⁴

S druge strane Bauer, koji se kao i mnogi drugi katolički prvaci nadao da bi jugoslavenska država mogla biti njiva s koje će Katolička Crkva ubirati plodove među pravoslavnim stanovništvom,⁶²⁵ nije dopuštao da nacionalno-političko opredjeljenje uz koje je pristajao šteti katoličkim interesima. Tako se u studenom 1918. godine usprotivio namjeri NV SHS-a da se isusovci zbog podupiranja ekskluzivno hrvatskog nacionalno-političkog programa protjeraju iz Hrvatske,⁶²⁶ a u rujnu 1920. godine odlučno je branio svećenstvo svoje biskupije od optužbi da je ono tijekom seljačke pobune, koja je na području Zagrebačke nadbiskupije izbila zbog odredbe o žigosanju stoke, „agitiralo i u neprijateljskom pravcu rasturivalo mržnju

⁶²⁰ Matijević, „Katolička crkva u Hrvatskoj i stvaranje jugoslavenske države 1918.–1921. godine”, 13.-14.

⁶²¹ Matijević, „Katolička crkva u Hrvatskoj i stvaranje jugoslavenske države 1918.–1921. godine”, 17.

⁶²² Matijević, „Katolička crkva u Hrvatskoj i stvaranje jugoslavenske države 1918.–1921. godine”, 19.-20. Tom prilikom zabranio je svećenstvu da se „u ime sv. Crkve” odrede za ili protiv monarhijskog uređenja, te „u crkvi govoriti o politici”.

⁶²³ Krišto, *Prešućena povijest*, 366.

⁶²⁴ Matijević, „Katolička crkva u Hrvatskoj i stvaranje jugoslavenske države 1918.–1921. godine”, 43.-48.

⁶²⁵ Matijević, „Katolička crkva u Hrvatskoj i stvaranje jugoslavenske države 1918.–1921. godine”, 14.

⁶²⁶ Matijević, „Katolička crkva u Hrvatskoj i stvaranje jugoslavenske države 1918.–1921. godine”, 26.-27.

protiv države”.⁶²⁷ Ako je Bauer i pokušavao zaštititi Tomca od progona vlasti, te je uz izliku kako je pametnije da frankovac bude u frankovačkom nego u nekom drugom okruženju sprječavao njegov premještaj u drugu župu, Tomac prema Baueru, kojemu je zamjerao njegovo jugoslavensko stajalište, nije pokazivao previše poštovanja. On je na svećeničkoj koroni, skupu svećenika Čazmanskog kotara održanom u rujnu 1919. godine u Križu, otvoreno kritizirao nadbiskupa Bauera jer je ovaj pri proglašenju jugoslavenske države pozdravio kralja Petra i prijestolonasljednika Aleksandra u ime svećenstva Zagrebačke nadbiskupije. Tomac je smatrao da narod zbog toga s pravom drži i to svećenstvo odgovornim za zločine jugoslavenskog režima te da nadbiskup ne bi smio „u necrkvenim pitanjima” istupati u ime svećenstva.⁶²⁸

Tomčevi javni istupi punili su čašu vladina strpljenja, te se oko njega počeo stezati обруč. Novi napad na Tomca pokrenula je *Sloboda*, glasilo režimske Socijaldemokratske stranke Jugoslavije,⁶²⁹ koja je početkom studenoga 1919. godine objavila „dopis iz Vojnog Križa”, u kojem je pisalo da Tomac „drži u posljednje doba s prodikaonice skoro bi rekao formalne skupštine”, odnosno „prave frankovačke harangue”. Tako je prema ovom dopisu 29. listopada 1919. godine, na godišnjicu prekida državnopravnih odnosa Hrvatske s Austrijom i Ugarskom, Tomac govorio okupljenom narodu „da se nema čemu radovati, jer je ovo zapravo bio prijelaz iz manjega zla u veće”. Tomac je tom prilikom kritizirao Srbe jer da progone Radića, žele izbaciti vjeronauk iz škola i zatrti hrvatsko ime, te se tužio na nepravedno oporezivanje i manipulaciju izvoznicama.⁶³⁰

Nekoliko tjedana poslije Tomac je dobio „nalog” da na godišnjicu proglašenja jugoslavenske države, 1. prosinca 1919. godine, u Križu održi svečanu misu.⁶³¹ Prema svemu sudeći, služenje svečane mise na taj datum naredilo je Ministarstvo vjera u Beogradu, koje se posredstvom pokrajinske vlade u Hrvatskoj obratilo zagrebačkom nadbiskupu, da bi ovaj okružnicom pozvao svećenstvo svoje biskupije na svečano obilježavanje toga datu-

⁶²⁷ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond: Ministarstvo vera Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (MVK-SHS), fasc. br. 182, br. 288.

⁶²⁸ Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 133.

⁶²⁹ Korać, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji od prvih početaka do ukidanja ovih pokrajina 1922. godine*, knjiga prva, Zagreb, 1929., 272.-278.

⁶³⁰ „Dopis iz Vojnog Križa”, *Sloboda* (Zagreb), god. III. (1919.), br. 117., 4.-5.

⁶³¹ Miškulin, „Župnik Juraj Tomac i vlasti Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca”, 193.

ma.⁶³² Tomac je odlučio zanemariti taj nalog, kao i nalog da služi svečanu misu 17. prosinca, na rođendan prijestolonasljednika Aleksandra,⁶³³ te je odlučio na te datume služiti običnu misu. U propovijedi koju je održao 30. studenoga, a kako je nepoznata osoba prenijela općinskom poglavarstvu u Križu, on je navodno rekao da se Hrvati nemaju razloga veseliti proglašenju jugoslavenske države, te da bi se „sutra imala obdržavati narodna žalost a ne narodni blagdan”. Umjesto svečane mise sutra će, navodno je nastavio Tomac, služiti misu na kojoj će moliti Boga „da odvrati od nas ovaj bič koji nas tuče”.⁶³⁴

Ovaj put režim je protiv Tomca proveo istragu. Pozvan na saslušanje pred kotarsku oblast zbog služenja obične mise i zbog ove protudržavne propovijedi, Tomac se 19. prosinca 1919. godine pismeno očitovao. Očito uvjeren da je za hrvatsku nacionalnu ideju korisniji na slobodi nego u zatvoru, Tomac u očitovanju nije srlljao, nego je negirao navedeni sadržaj propovijedi. Pritom je otišao tako daleko da se gotovo izjasnio i pobornikom jugoslavenskog ujedinjenja. U tom smislu pohvalio se da se povodom ujedinjenja zahvaljujući njemu i njegovim propovijedima „sakupilo samo u mojoj župi tako rekuć preko noći preko 11 000 kruna sve u radost nad prelomom i narodnim sjedinjenjem”.⁶³⁵ Čini se da je u tom trenutku iz Tomca provirila ista ona priroda, kao i 1903. godine tijekom nereda, koji su se za narodnog pokreta zbivali u Ljubeščici, kada se nije suzdržavao prikazati i prijateljem režima.

U historiografiji je već zapaženo da je Tomac u navedenom očitovanju „naročito inzistirao na utvrđivanju identiteta prijavitelja”, tražeći da mu se otkrije ime osobe koja je njegovu propovijed u takvom obliku prenijela općinskom poglavarstvu.⁶³⁶ Ovo njegovo traženje vjerojatno je uzrokovano konstantnim prijavama protiv njega, a koje su upućivale na to da Tomac

⁶³² HDA, Predsjedništvo Odjela za bogoštovlje i nastavu, (OBN-PR), kutija 13, dok. 26/1920.

⁶³³ *Spomenica župe sv. Križ*, 77. Osim 1. prosinca i 17. prosinca, kao državni blagdani tijekom kojih se trebala služiti svečana misa propisani su i: 28. lipnja (Vidovdan) kao „pomen izginulim borcima za vjeru i domovinu”, te 12. srpnja kao rođendan kralja Petra. HDA, OBN-PR, kutija 13, dok. 26/1920. Nakon smrti kralja Petra svečana misa u „crkvama sviju vjeroispovijesti i bogomoljama u zemlji” propisana je na rođendan kraljice Marije (9. siječnja), na Vidovdan (28. lipnja), na rođendan prijestolonasljednika Petra (6. rujna), na dan ujedinjenja (1. prosinca), na rođendan kralja Aleksandra (17. prosinca). „Okružnica”, *Glasnik biskupija Bosanske i Srijemske*, 15. 11. 1926., 1.

⁶³⁴ HDA, PRZV, kutija 1028, dok. 6-14, 72 (72-21292/1920)

⁶³⁵ Miškulin, „Župnik Juraj Tomac i vlasti Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca”, 193.

⁶³⁶ Miškulin, „Župnik Juraj Tomac i vlasti Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca”, 193.

u Križu ima neprijatelje. I nekoliko mjeseci prije toga, na spomenutom sastanku svećenika Čazmanskog kotara u rujnu 1919. godine u Križu, Tomac se potužio i na to „što se proti tuženom svećeniku ne upotrebljuje onaj proces, što se upotrebljuje proti optuženom svjetovnjaku”, jer „više puta svećenik ni ne zna kakove je kvalifikacije tužitelj, a to bi ipak morao znati”.⁶³⁷ Ubrzo je Tomac ove svoje neprijatelje i razotkrio.

Tomac je uhićen 8. siječnja 1920. godine oko 16.00 sati u župnom stanu u Vojnom Križu. On je tri godine nakon toga pisao da je uhićen jer je nekoliko dana prije, 6. siječnja 1920. godine, sazvaio u svoj župni stan po dva opunomoćenika iz svakog sela svoje župe, gdje su položili svečanu prisegu da će braniti ugrožena prava hrvatskoga naroda i svetu katoličku vjeru.⁶³⁸ Međutim, svi drugi izvori koji su izvještavali o uhićenju u danima kada je ono provedeno,⁶³⁹ pa i sam Tomac u spomenici župe u Križu,⁶⁴⁰ te u pismima Nadbiskupskom duhovnom stolu u Zagrebu i svomu odvjetniku Aleksanderu Horvatu,⁶⁴¹ naveli su da je zatvoren zbog propovijedi od 30. studenoga 1919. godine i zato što nije služio svečane mise 1. i 17. prosinca iste godine. Sudeći prema događajima koji su slijedili nakon Tomčeva uhićenja, navedeni sastanak održan 6. siječnja 1920. godine, za koga vlasti prema svemu sudeći nisu ni znale, imao je svrhu upozoriti narod na njegovo skoro zatvaranje i povodom toga organizirati demonstracije.

Naime, već nekoliko sati nakon Tomčeva uhićenja u Križu se počela okupljati „masa raznovrstnog sveta” iz Križa i okolice, „naoružana oružjem, ukoliko ga je tko imao, sikirama i drugim predmetima”, kako bi prosvjedovala protiv zatvaranja. Prosvjedi, skupštine i povremeni ispadi prosvjednika trajali su do sljedećeg dana, kada je Tomac iz Križa otpraćen u istražni zatvor u Čazmu.⁶⁴² Prema izvještaju kotarskog predstojnika Benešića, bilo je teško shvatljivo „da se za uhićenje tako brzo saznalo u selima, od kojih su nekoja po više kilometara udaljena od Križa”. U istrazi je ustanovljeno da Tomac „kao da je očekivao svoje hapšenje” jer

⁶³⁷ *Spomenica župe sv. Križ*, 76.

⁶³⁸ Miškulin, „Župnik Juraj Tomac i vlasti Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca”, 195.-196.; Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 139.-140.

⁶³⁹ Miškulin, „Župnik Juraj Tomac i vlasti Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca”, 195.

⁶⁴⁰ Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 141.

⁶⁴¹ HDA, PRZV, kutija 1028., dok. 6-14, 72 (1762/1920)

⁶⁴² HDA, PRZV, kutija 1028., dok. 6-14, 72 (2197/1920)

je često govorio da će ga „radi njegova govora u crkvi” zatvoriti. Pritom je vjerojatno mislio na govor održan 30. studenoga 1919. godine. Kotarski predstojnik je zaključio kako je i „narod očekivao da će se nešto dogoditi sa župnikom”, jer se o uhićenju vrlo brzo razglasilo po Križu i okolici. Smatrao je da su nakon uhićenja u obližnja sela „izaslani glasnici”, koji su tamošnjem narodu javili o tom događaju, te je ustanovio kao sigurno da je po tim selima „još iste večeri trubljom sazivan na sastanak i da je to trubljenje bilo uzrokom, da se je narod tako brzo sakupio i pošao u Križ”.⁶⁴³ Ovakav slijed događaja pokazuje da je narod bio pripremljen za Tomčevo uhićenje te da su prosvjedi bili unaprijed, na nekom sastanku, organizirani.

Prvog dana prosvjeda, 8. siječnja uvečer, pritisak prosvjednika na oružnike koji su čuvali Tomca u župnom dvoru bio je toliko jak da su oružnici dopustili predstavnicima prosvjednika da u župnom uredu posjete uhićenog Tomca.⁶⁴⁴ Njemu je vjerojatno tijekom uhićenja uručeno rješenje predstojništva kotarske oblasti u Čazmi, u kojem su bili opisani razlozi njegova zatvaranja, te u kojem su bili navedeni svjedoci koji su ga teretili.⁶⁴⁵ Tako je nakon ovog posjeta „stanovništvo saznalo od župnika Tomca” da su općinski činovnik Gjuro Bedeković, učitelj Ivan Juzbašić, te učiteljice Dragica Fritsch i Adela Budanec, „njega tužili za služenje Crne mise i da su oni krivi, da je on u zatvoru”. U sljedećim danima navedenom općinskom činovniku i učiteljima, odnosno učiteljicama upućivane su prijetnje smrću, zbog kojih su na nekoliko dana, do dolaska oružničkog pojačanja, te osobe napustile Križ. Ni kada su se vratili, narod nije zaboravio njihovu suradnju s režimom u progonu Tomca. Prijetnje smrću su nastavljene te su ih lokalne trgovine i gostionice bojkotirale odbijajući im prodati hranu,⁶⁴⁶ a vrlo je vjerojatno da su i roditelji prestali slati djecu u školu. Iste godine Ivan Juzbašić i Dragica Fritsch premješteni su

⁶⁴³ HDA, PRZV, kutija 1028., dok. 6-14, 72 (1215/1920)

⁶⁴⁴ HDA, PRZV, kutija 1028., dok. 6-14, 72 (1215/1920)

⁶⁴⁵ U novinskom članku u kojem je 1923. godine nabrajao sve progone kojima je do tada bio izložen, Tomac je naveo i ovaj slučaj. Citirao je dio rješenja Predstojništva kotarske oblasti u Čazmi, br. 191, pr. 1919, u kojem su iznesene njegove navodne riječi iz sporne propovijedi, te u kojem su kraj broja spisa bila napisana imena svjedoka: Gjuro Bedekovića, Ivana Juzbašića i Dragice Fritsch. Adela Budanec nije bila navedena. Vidi: Tomac, „Batinaši, fašisti i neki Radićevci složno po župniku Tomcu”, *Hrvatska misao*, 31. 1. 1923., 3.

⁶⁴⁶ HDA, PRZV, kutija 1028., dok. 6-14, 72 (2197/1920)

u nižu pučku školu u Antunovcu,⁶⁴⁷ a Adela Budanec premještena je u nižu pučku školu u Varaždinskim Toplicama.⁶⁴⁸

S druge strane, Tomčevi prijatelji i politički istomišljenici u učiteljskom zboru pučke škole ostali su u Križu. Prema izvještaju poručnika Milana Icića, zapovjednika Oružničkog odreda, koji je proveo istragu o nemirima u Križu, tamošnji učitelji i učiteljice bili su „politički zavadjeni”. Na jednoj strani bili su učitelj Ivan Juzbašić te učiteljice Fritsch i Budanec, koji su u političkom smislu bili „za današnje jedinstvo Jugoslavije”, a na drugoj strani bili su učiteljica Ljubica Radan i ravnajući učitelj August Petrović,⁶⁴⁹ već spomenuti prijeratni frankovac, o kojem je u izvještaju kotarskog predstojnika navedeno da je „desna ruka Tomčeva te njegov najbolji osobni i politički pristaša”.⁶⁵⁰ Oboje su još 1930. godine obnašali učiteljsku službu u Križu, gdje je August Petrović još uvijek bio ravnajući učitelj.⁶⁵¹

Ovaj Tomčev sukob s učiteljem Juzbašićem te učiteljicama Fritsch i Budanec, odnosno sukob unutar učiteljskog zbora kriške pučke škole, imao je isključivo nacionalno-politički karakter. Iako su u prethodnom razdoblju između Tomca te učiteljica Fritsch i Budanec zabilježena i svjetonazorska mimoilaženja, crta na kojoj se u siječnju 1920. godine prelomila politička situacija u Križu nije imala svjetonazorski karakter. Svjetonazorska mimoilaženja u Križu, koja su se ticala pitanja važnosti Katoličke Crkve u društvu, pojavila su se još 1911. godine, prije nego što su navedene učiteljice dobile namještenje u kriškoj pučkoj školi.⁶⁵² Ova neslaganja nastala su između Tomca i školskog odbora u Križu, koji je te godine donio zaključak da se školska djeca ne mogu kažnjavati zbog neredovitog pohađanja svete

⁶⁴⁷ *Službeni glasnik kr. brv. slav. zemaljske vlade, povjereništva za prosvjetu i vjere, Godina 1920.*, Zagreb, 1920., 206. Sljedeće godine učiteljica u Antunovcu naziva se Olga Juzbašić, rođena Fritsch. Vjerojatno se radi o Dragici Fritsch, koja se zvala još i Olga, a koja se u ovo vrijeme udala za učitelja Ivana Juzbašića. *Službeni glasnik kr. brv. slav. zemaljske vlade, povjereništva za prosvjetu i vjere, Godina 1921.*, Zagreb, 1921., 375.

⁶⁴⁸ *Službeni glasnik kr. brv. slav. zemaljske vlade, povjereništva za prosvjetu i vjere, Godina 1920.*, 435.

⁶⁴⁹ HDA, PRZV, kutija 1028., dok. 6-14, 72 (2197/1920)

⁶⁵⁰ HDA, PRZV, kutija 1028., dok. 6-14, 72 (1215/1920)

⁶⁵¹ AJ, fond: Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije (MPKJ), fascikl broj 14, br. 44, 42. *Dopis školskog nadzornika Mile Skendžića upravi Savske banovine od 19. srpnja 1930.* Tu se navodi da je ravnajući učitelj Petrović u svađi s većinom članova učiteljskog odbora u Križu, a „naročito s učiteljicom Radan”.

⁶⁵² Adela Budanec je 1917. godine premještena u Križ iz Mihovljana. *Službeni glasnik kr. brv. slav. dalm., odjel za bogoštovlje i nastavu*, Zagreb, 1917., 90. Za Dragicu Fritsch nisam našao podatak kada je došla u Križ.

mise.⁶⁵³ Prema Tomčevu zapisu, za takav „sramotan i protivan dekalogu” zaključak glasovala je velika većina odbornika, među kojima i blagajnik frankovačke organizacije u Križu, općinski načelnik Luka Miškulin. Čini se da je protiv takvog zaključka bio samo zamjenik tajnika iste organizacije, ravnajući učitelj August Petrović,⁶⁵⁴ no i on je najkasnije 1913. godine u vezi tim zaključkom pristao uz školski odbor.⁶⁵⁵

Učiteljice Fritsch i Budanec u ova svjetonazorska neslaganja u Križu uključile su se 1917. godine. Te se godine Tomac pozvao na zakon, koji je nalagao da učitelj sa školskom djecom mora nazočiti misi u mjesnoj kapeli na dan svetkovine njezina naslovnika, te je tražio da školska djeca na Dan sv. Vida svakako budu na misi u kapeli sv. Vida u župno-filijalnom mjestu Novoselcu. Učiteljice Fritsch i Budanec su djeci rekly da ne moraju doći na tu misu, zbog čega ih je Tomac tužio županijskoj oblasti. U obranu učiteljica jednoglasno je stao školski odbor, u kojemu su tada, uz učitelja Petrovića, bili potpredsjednik frankovačke organizacije u Križu, Josip Poljak, te Ivan Rukavina, poslijeratni općinski načelnik u Križu, za koga se u istrazi provedenoj u siječnju 1920. godine ustanovilo da je Tomčev istomišljenik, te da kao općinski načelnik nije htio položiti zakletvu kralju Petru Karađorđeviću.⁶⁵⁶ Odbor je pritom zaključio „da je najodlučnije proti tomu, da školska djeca na dane proštenja korporativno prisustvuju službi Božjoj”, a sam ravnajući učitelj Petrović je u ime učiteljskog zbora kriške pučke škole oštro protestirao protiv načina na koji su napadnute „savjesne i vrijedne” učiteljice, čime im se pred djecom rušio ugled.⁶⁵⁷ Dakle, svjetonazorske razlike, koje su u Križu postojale i među političkim istomišljenicima kao što su Tomac s jedne te Petrović, Poljak, Rukavina i Miškulin s druge strane, nisu utjecale na sukobe koji su u Križu kulminirali u siječnju 1920. godine, a koji su prema tomu bili isključivo nacionalno-politički.

Tomac se iz pritvora kotarske oblasti u Čazmi pismima obratio Nadbiskupskom duhovnom stolu u Zagrebu, te svomu „dragom prijatelju”, odvjetniku Aleksanderu Horvatu. U tim je pismima molio adresate za intervenciju kod odlučujućih čimbenika, kako bi ga se zbog lošeg zdrav-

⁶⁵³ NAZ, NDS, 1573/1918.

⁶⁵⁴ *Spomenica župe sv. Križ*, 41.

⁶⁵⁵ NAZ, NDS, 1573/1918.

⁶⁵⁶ HDA, PRZV, kutija 1028., dok. 6-14, 72 (2197/1920)

⁶⁵⁷ NAZ, NDS, 1573/1918.

stvenog stanja i hitnog odlaska u bolnicu pustilo na slobodu do početka rasprave. Pismo upućeno Horvatu zanimljivo je zato što u njemu Tomac u političkom pogledu zastupa stajališta Hrvatske pučke seljačke stranke, a ne Hrvatske stranke prava. Naime, Tomac se u pismu pokušao prikazati kao protivnik načina na koji je do jugoslavenskog državnog ujedinjenja došlo i u što se ono izrodilo, a ne kao protivnik samog ujedinjenja. Tako se Tomac navodno čitavog svoga „političkoga života” trudio „da se mi Slaveni na jugu sjedinimo”. Borio se za to da „sam narod, po svojim slobodnim valjano izabranim zastupnicima” odluči „kakovu formu da imade to sjedinjenje”. Njega, koji se, dakle, čitavog svoga života borio za to sjedinjenje, sada optužuju da je njegov protivnik. „Bože moj!”, zavapio je zbog toga u pismu Tomac. Ne, on nije protivnik jugoslavenskog ujedinjenja, nastavio je Tomac. Naveo je da u spornoj propovijedi nije „bičom” nazvao „državno sjedinjenje”, nego je rekao da se treba moliti „da nas dragi Bog reši – kako narod govori – toga biča dosadanje uprave” kako bi narod mogao proslaviti drugačiji „prvi dan prosinca kao dan našega sjedinjenja”. Naveo je da je u toj propovijedi iznio narodno nezadovoljstvo načinom na koji se u državi „upravlja”, a koji je suprotan obećanju da nitko u „toj novoj državi neće biti nad kim niti tko pod kim, već će vladati podupuna jednakost u političkom, vjerskom, socijalnom i gospodarskom pogledu”.⁶⁵⁸

Analiza sadržaja ovoga pisma mora početi od toga da ga je Tomac pisao svjestan da će ga čitati i kotarska oblast, zbog čega se trudio da u pismu ne bude ništa što bi moglo poslužiti kao dokazni materijal protiv njega. Iz pisma je vidljivo kako se Tomac ne boji da bi njegov stranački drug i nekadašnji čelnik Hrvatske stranke prava, Aleksander Horvat, mogao smatrati neprimjerenim Tomčeve tvrdnje da se oduvijek borio „da se mi Slaveni na jugu sjedinimo”, te da se ni sada ne bori protiv jugoslavenske države, nego protiv njezine loše „uprave”. To bi moglo značiti kako je Tomac mislio da će Horvat kao odvjetnik imati razumijevanja za sitne slabosti svoga branjenika, a moglo bi značiti i to da se stranački vrh Hrvatske stranke prava slagao i da je poticao Tomčevu bliskost programu Hrvatske pučke seljačke stranke. U tom posljednjem slučaju Tomac je možda bio most, koji je nakon godinu i pol dana omogućio stvaranje Hrvatskoga bloka. Sporno je

⁶⁵⁸ HDA, PRZV, kutija 1028., dok. 6-14, 72 (1762/1920)

jedino to bi li Tomac – ako je tek igrao tu ulogu, a nije iskreno pristajao uz taj program – zazivao Boga za potvrdu svoga stajališta.

Tomac je u pritvoru u Čazmi proveo mjesec dana, nakon čega je premješten u bolnicu u Zagrebu, gdje je operiran. Iz bolnice je krajem veljače 1920. godine pušten na slobodu intervencijom potpredsjednika vlade Kraljevine SHS, katoličkog svećenika Antona Korošca.⁶⁵⁹ Još jednom su staleška solidarnost i crkveni interes na trenutak pomirili dvojicu katoličkih svećenika, koji su se u političkom pogledu nalazili na suprotnim stranama, jednoga koji je želio orati na jugoslavenskoj njivi i drugoga kojemu je bila dovoljna i hrvatska. Već je u travnju 1920. godine *Domovina*, list jugoslavenske orijentacije,⁶⁶⁰ objavila je da je „poznati frankovački vodja i izdajica naroda pop Juraj Tomac”, nakon što je izašao iz zatvora „u kome je po zaslugi sedeo”, 4. travnja 1920. godine u uskrstnoj propovijedi „govorio reči najodvratnije mržnje protiv svega Jugoslavenskoga i agitovao za stvaranje zasebne ‚hrvatske republike’. Iskorišćujući versko ludilo zavedenog naroda i imunitet crkve taj je katolički pop i sluga Židova Franka govorio reči koje čine zločin veleizdaje”.⁶⁶¹

Početkom rujna 1920. godine u nekoliko kotareva Bjelovarsko-križevačke, Zagrebačke i jednom kotaru Varaždinske županije buknu li su ustanci uzrokovani općim nacionalno-političkim i socijalnim nezadovoljstvom hrvatskih seljaka, a čiji je neposredan povod bila odluka vojnih vlasti o označavanju i popisu stoke za vojne potrebe te njihova odluka o dvomjesečnoj vojnoj vježbi tijekom poljoprivrednih radova. Između ostaloga, ustanak je buknuo i u Čazmanskom kotaru, te u Općini Križ. Iako su ustanci počinjali djelomice i spontano, velik utjecaj u njihovu pokretanju imala je i Hrvatska pučka seljačka stranka. Do polovice rujna 1920. godine ustanci su nasilno ugušeni, nakon čega je slijedilo nasilje režima te sudski progoni sudionika ustanaka.⁶⁶² Ustanak u Križu buknuo je 5. rujna 1920. godine, kada su ustanici prekinuli telefonske i brzojavne veze s okolinom, okupili narod iz okolnih sela u Križu te razoružali i osvojili mjesnu Oružničku

⁶⁵⁹ Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 141.

⁶⁶⁰ O listu *Domovina* vidi: Antonija Tkalčić Koščević, *Sjećanja na prve generacije Umjetničke akademije u Zagrebu*, Zagreb, 2007., 87.-92.

⁶⁶¹ HDA, PRZV, kutija 1028., dok. 6-14, 72., prijepis dopisa iz *Domovine*. Naslov: „Opet veleizdaja”.

⁶⁶² Bosiljka Janjatović, „Represija spram hrvatskih seljaka 1918.–1921”, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 25 (1993.), br. 1, 38.-42.

postaju. Ovaj je ustanak bio „potpuno organiziran”. Organizator bio je nekadašnji frankovac,⁶⁶³ a nakon rata član Glavnog odbora Hrvatske pučke seljačke stranke iz Križa, Filip Lakuš. On je ustanak pripremio na tajnom sastanku svojih najbližih suradnika, te je ovaj ustanak vođen pod parolom da se osnuje hrvatska republika. U tom smislu kriški ustanici imali su namjeru povezati se s drugim ustaničkim žarištima te krenuti za Zagreb, gdje bi se uspostavila republikanska vlada. Ustanak je ugušen 8. rujna, kasno navečer u oružanom sukobu ustanika s vojskom, tijekom kojega je bilo poginulih na objema stranama.⁶⁶⁴

Juraj Tomac nije aktivno sudjelovao u ovom ustanku, te se čini da nije vjerovao u njegov uspjeh. U svojim „sjećanjima” na ovaj ustanak, pisanima vjerojatno nakon 1923. godine kada su se između njega i Tomca zaoštrile političke strasti, Filip Lakuš je zabilježio da je Tomac, zato što je bio „frankovački orijentiran”, „nagovarao svijet da se razide te osuđivao postupke ustanika”.⁶⁶⁵ Ova tvrdnja implicira da je Tomčeva stranačka pripadnost uvjetovala njegov negativan odnos prema ustanku u Križu, odnosno da je stajalište Hrvatske stranke prava općenito bilo protiv ovog seljačkog ustanka. To, naravno, nije točno, jer je *Hrvatska misao* sa simpatijama pisala o ustanku i njegovim sudionicima,⁶⁶⁶ te su njezini članci o tome bili i cenzurirani.⁶⁶⁷ Osim toga, vlast je općenito u ovim nemirima podjednako prepoznavala utjecaj Hrvatske pučke seljačke stranke kao i onaj Hrvatske stranke prava.⁶⁶⁸

S druge strane, Lakuš je također zabilježio da su se među ustanicima manifestirale dvije struje: revolucionarna, koju je vodio on, te oportunistička, kojoj je vođa bio „seljački pjesnik” Mijo Novak Stuparić, još jedan predratni frankovac,⁶⁶⁹ koji je nakon rata postao član Glavnog odbora Hrvatske pučke seljačke stranke. Prema Lakušu, oportunistička struja – koja je htjela da se radi zaštite naroda od nasilja državne vlasti ustanak predstavi prvenstveno kao socijalni, a ne kao politički republikanski pokret – bila

⁶⁶³ Suzana Leček, „Lakuš, Filip”, *Hrvatski biografski leksikon*, 8. svezak, Zagreb, 2013.

⁶⁶⁴ Ivan Očak, „Križka republika”, *Kaj*, 17 (1984.), 49.-73.

⁶⁶⁵ Očak, „Križka republika”, 61.

⁶⁶⁶ „O nemirima u Hrvatskoj”, *Hrvatska misao*, 18. 9. 1920., 4.

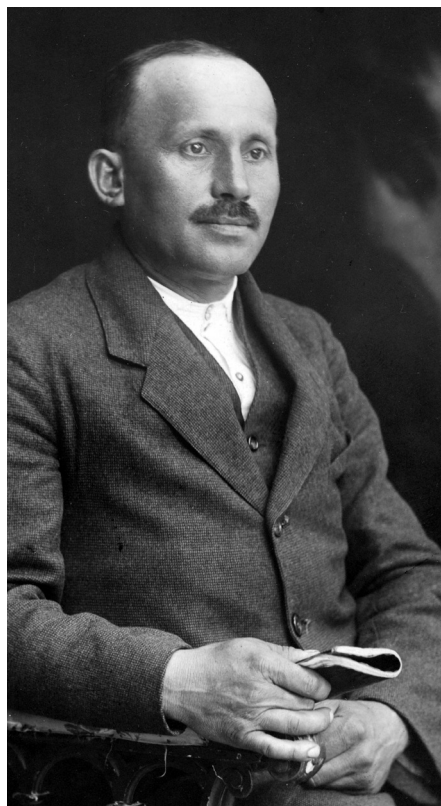
⁶⁶⁷ „Nemiri u Hrvatskoj”, *Hrvatska misao*, 2. 10. 1920., 2.

⁶⁶⁸ Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 144.; „Još o seljačkim nemirima”, *Brodске novine* (Slavonski Brod), 9. 10. 1920., 1.

⁶⁶⁹ S. Matković, *Čista stranka prava*, 270.

je pod utjecajem župnika Tomca.⁶⁷⁰ Ova je tvrdnja bliža istini, uz napomenu da je i čelništvo Hrvatske pučke seljačke stranke u tom slučaju bilo oportunističko jer je i ono mirilo pobunjeni narod, zbog čega je Lakuš o svom stranačkom vodstvu pisao da je „zatajilo”, što je dovelo do toga da ustanak „nije bio dovoljno pripremljen”.⁶⁷¹ Ako ustanak nije bio dovoljno pripremljen, onda je i Tomčev „oportunizam” bio razumljiv.

Tijekom istrage provedene o ovom slučaju ustanovljeno je da su tijekom ustanka Tomcu dolazili neki od njegovih vođa u Križu, no s više strana je potvrđeno da je on „pučanstvo odgovarao od bune”.⁶⁷² S druge strane, *Brodске novine*, list režimske Demokratske stranke, objavljivao je podatke koji su trebali dokazati da navedena buna nije počela spontano, nego da je bila plod organizirane djelatnosti protudržavnih čimbenika. Tako je prema pisanju toga lista, između ostaloga, navedeno da je režim još u travnju 1920. godine imao određena saznanja koja su potjecala iz Čazmanskog kotara, da će u rujnu te godine „biti velika buna, da će zatrubiti trube i da će doći braća Mađari i okupirati Hrvatsku i Slavoniju”. Navodno je u organizaciju bune bio upleten i župnik Tomac, kod koga su se u Križu svake nedjelje održavale tajne sjednice, na koje „iz sela Ludine dolaze po tri, a iz okolnih sela po jedan seljak”.⁶⁷³

Slika 16. MIJO NOVAK STUPARIĆ
(HDA, f. 1443, sg. 766.)

⁶⁷⁰ Očak, „Križka republika”, 61.-63.

⁶⁷¹ Očak, „Križka republika”, 72.-73.

⁶⁷² Janjatović, „Izvještaj bana Matka Laginje o pobuni seljaka u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u rujnu 1920. godine”, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 24 (1992.), br. 1, 272.

⁶⁷³ „Još o seljačkim nemirima”, *Brodске novine* (Slavonski Brod), 9. 10. 1920., 1.

Kao svaka konstrukcija ovakve vrste, i ova je bila djelomice utemeljena na tvrdnjama koje ili su bile ili su lako mogle biti istinite. U prvom redu potrebno je sjetiti se da je, prema Tomčevim tvrdnjama, on u siječnju te godine u svom župnom stanu održao sastanak, na koji je pozvao po dva opunomoćenika iz svakog sela svoje župe, a nazočni su položili svečanu prisegu da će braniti ugrožena prava hrvatskoga naroda i svetu katoličku vjeru. Iako je sastanak, čini se, imao konkretnu svrhu – organizirati prosvjede u slučaju vjerojatnog Tomčeva uhićenja – nije isključeno da je takve sastanke Tomac nastavio sazivati i nakon povratka iz zatvora, odnosno iz bolnice, te da je režim za njih znao. Nadalje, Tomac je bio prikladna osoba i za to da se navedeni seljački ustanak prikaže kao plod protudržavnih čimbenika iza kojih su stajali Mađari. Poveznica između njega, bune i Mađara bio je bivši frankovački zastupnik kriškog izbornog kotara, Ivo Frank. On je, kako smo naveli, još u svibnju 1919. godine emigrirao, te se u emigraciji pridružio hrvatskoj revolucionarnoj organizaciji, Hrvatskom komitetu. Ta je organizacija imala dva središta: u Beču te u Budimpešti, gdje je organizacijom predsjedao upravo Ivo Frank. Hrvatski komitet se u svom djelovanju povezao s nezadovoljnim pojedincima i emigrantskim organizacijama nezadovoljnih naroda kako iz Kraljevine SHS tako i iz drugih zemalja, te s predstavnicima država nezadovoljnih novim svjetskim poretom. Sam Frank se, između ostaloga, povezao i s revizionističkim mađarskim krugovima, pri čemu se, čini se, zauzima i za obnovu personalne unije između Hrvatske i Mađarske.⁶⁷⁴ Radi ostvarenja svojih političkih ciljeva, Hrvatski komitet je u Mađarskoj organizirao i vojnu postrojbu, Hrvatsku legiju, koja je prema planovima čelnika ove organizacije trebala sudjelovati u dizanju pobune u Hrvatskoj.⁶⁷⁵

Nije zabilježeno da je Tomac zaista održavao vezu s Ivom Frankom. Poznato je jedino to da je otprilike u isto vrijeme kada su navodno zabilježeni njegovi revolucionarni kružoci, Tomac bio uvučen u aferu s Frankom, što je moglo podsjetiti režim na njihove veze. Naime, u ožujku 1920. godine Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine SHS uputilo je hrvatskoj pokrajinskoj vladi dopis, koji je zatim proslijeđen svim županijskim i kotarskim oblastima te općinskim poglavarstvima u Hrvatskoj. Ovaj se dopis narodu po selima javno oglasavao, te je u Op-

⁶⁷⁴ S. Matković, „Prilozi za politički životopis Ive Franka i evoluciju pravaštva”, 173.-177.

⁶⁷⁵ Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj 1918.–1935.*, Zagreb, 2002., 195.

ćini Križ oglasen 24. svibnja 1920. godine. U proglasu je narod upozoren na „poznate izdajnike”, članove Hrvatskoga komiteta, među kojima je spomenut i Ivo Frank, koji rade „protiv našeg narodnog i državnog jedinstva”. U toj djelatnosti oni da su povezani s crnogorskom emigracijom te neprijateljskim čimbenicima iz Mađarske, Njemačke, Austrije i Italije, od kojih da dobivaju novac i logističku podršku. Osim toga, oni da su povezani i s „našim domaćim zavedenim elementom i onih stranih narodnosti koji zadojeni tudjinskim duhom još uvek ne mogu da se sprijatelje sa današnjom formom vladavine i sa današnjim stanjem uopšte”.⁶⁷⁶ Nekoliko dana nakon što je proglas oglasen u Križu, Tomac se javio tamošnjem općinskom poglavarstvu dopisom, koji je potpisalo još 18 njegovih sumještana. Oni su „u svoje vrieme ne samo kod izbora glasali za dra. Ivicu Franka već smo za njega i te kako radili preporučajuć ga izbornicima za kandidata sabornoga zastupnika”. Ovi su nekadašnji Frankovi izbornici prosvjedovali što je u navedenom proglasu Frank predstavljen kao „narodni izdajica”, te su tražili nedvojbene dokaze koji će potkrijepiti tako ozbiljnu optužbu.⁶⁷⁷

Predstojništvo kotarske oblasti u Čazmi smatralo je kako je svrha toga Tomčeva dopisa bila da „harangira protiv oblasti”.⁶⁷⁸ No, ovaj dopis nije bio namijenjen javnosti, koju je trebalo harangirati, nego općinskom poglavarstvu u Križu, na čelu kojega u ovo vrijeme više nije bio Tomčev istomišljenik, Ivan Rukavina, nego neki Radmanović, koji je o Tomčevu dopisu odmah obavijestio kotarsku oblast u Čazmi. Zato je vjerojatnije da je Tomčev dopis, koji je supotpisalo još 18 mještana, bila demonstracija režimu, da frankovačko nasljeđe u Križu, toj nekadašnjoj frankovačkoj utvrdi, još uvijek živi. Koliko god se Tomac u to vrijeme trudio približiti Hrvatskoj pučkoj seljačkoj stranci, iz njega je još uvijek progovarao poštovatelj Josipa Franka, koji je kao osoba i kao simbol jedne politike vrijednost predstavljao samo za pravaše. Nasuprot javnom ocrnjivanju Josipa Franka, s kojim se danas može mjeriti samo odnos prema poglavniku Anti Paveliću, pravaši su u to vrijeme Franka još uvijek nosili na barjaku, te su se i dalje s

⁶⁷⁶ HDA, PRZV, kutija 1028., dok. 6-14, 72 (11700/1920)

⁶⁷⁷ HDA, PRZV, kutija 1028., dok. 6-14, 72 (11700/1920). Uz Tomca, dopis su potpisali: Ante Rogić, Eduard Malinović, Franjo Draženović, Ivan Pavičić, Josip Djurin, Ivo Ivanušić, Gjuro Dužičan, Filip Car, Josip Pavlič, Josip Martinac, Mato Špoljarić, Ivan Mikac, Štefo Bradić, Franjo Gašparović, Josip Šilhan, Franjo Mikac, Mijo Božičević i Franjo Mikac.

⁶⁷⁸ HDA, PRZV, kutija 1028., dok. 6-14, 72 (11700/1920)

ponosom nazivali „frankovcima”.⁶⁷⁹ Tomac, i sam ponosni „frankovac”, u to je vrijeme s poštovanjem pisao: „Radio sam uz Josipa Franka i s Josipom Frankom godine i godine i izvan parlamenta i u parlamentu, pak kao takav mogu i smijem reći eto jasno, otvoreno, da je rad dra. Josipa Franka bio čisto hrvatski, potpuno nesebičan, do skrajnosti požrtvovan. Sve svoje umne darove, sva svoja materijalna dobra polagao je bez ikakvoga sustezanja na žrtvenik otačbine Hrvatske”.⁶⁸⁰

Uz Tomca, ovih 18 mještana Križa bili su ostatci ostataka nekoć brojne Frankove vojske u tom kraju. Dvije godine poslije, kada je općenito počeo pucati savez između Hrvatske stranke prava i Hrvatske republikanske seljačke stranke, što se odrazilo i na lokalnim prilikama, u Križu je osnovana Hrvatska republikanska pravaška organizacija, uz koju je pristajalo najmanje 29 mještana Križa.⁶⁸¹ Velik dio osoba navedenih na oba popisa bili su odbornici seljačke zadruge, koja je bila u sastavu društva *Organizacija seljaka maloposjednika Države SHS*, koju je u studenom 1919. godine u Križu osnovao Juraj Tomac.⁶⁸² Čini se da su se u to vrijeme i frankovci iz okolnih općina učlanjivali u zadruge, koje su bile u sklopu istoga društva,⁶⁸³ kojim je predsjedao Franjo Mežnarić.⁶⁸⁴ Zbog toga se ove zadruge, barem u moslavačkom kraju, mogu smatrati svojevrsnim uporištem frankovaca, unutar kojih je Hrvatska stranka prava mislila sačuvati seljaštvo od utjecaja Hrvatske pučke seljačke stranke. Problem je što je iza navedenog

⁶⁷⁹ Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 135.

⁶⁸⁰ Tomac, „Petar Grgec i – frankovci”, *Hrvatska misao*, god. 1921., br. 35., 3-4.

⁶⁸¹ „Izjava Hrvatske republikanske pravaške organizacije u Vojnom Križu”, *Hrvatska misao*, 13. 12. 1922., 2. Izjavu su u ime ove organizacije potpisali: Franjo Draženović, Ivan Pavičić, Stjepan Tuškanec, Ivo Malinović, Ivan Muhar, Josip Vuković, Stjepan Bežuk, Franjo Bežuk, Koloman Gjurin, Milan Rubčić, Mijo Marinić, Šima Radojević, Ante Pavičić, Tomo Obljan, Josip Vučić, Mato Vučić, Milan Šimanić, Ivan Meštrović, Ivo Bežuk, Mijo Belančić, Gjuro Draženović, Stipo Tuškanec, Stjepan Gjurin, Eduard Malinović, Josip Gjurin, Ivan Vučić i Ivan Baričević.

⁶⁸² Među 51 odbornikom ove podružnice u Križu nalazili su se i: Ivan Muhar, Ivan Pavičić, Franjo Draženović, Josip Gjurin, Štefo Bradić, Mijo Božičević, Filip Car, Josip Pavlič, Franjo Gašparović, Mato Špoljarić, Josip Martinac i Gjuro Dužičan. „Iz Vojnog Križa”, *Seljačka snaga* (Zagreb), god. 2 (1920.), br. 4., 3. Među odbornicima ove gospodarske podružnice nalazio se i Gjuro Cazin, kriški „socijalist” koji je početkom 1920. godine kritizirao *Slobodu*, list Socijaldemokratske stranke Jugoslavije zbog njezinih napada na HSP i Tomca. Gjuro Cazin, „Kakvi su naši socijaliste?”, *Hrvatska misao*, br. 5 (1920.), 2.

⁶⁸³ Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 242.-243.

⁶⁸⁴ *Organizacija seljaka maloposjednika Države SHS* imala je svoje glasilo, *Seljačku snagu*, čiji je vlasnik, izdavač i odgovorni urednik bio Franjo Mežnarić.

sruštva, koje je okupljalo „seljake maloposjednike”, stajao Seljački savez,⁶⁸⁵ politička stranka koja je bila dio Zemljoradničke stranke sa sjedištem u Beogradu, na čelu koje se nalazio nekadašnji pristaša Hrvatsko-srpske koalicije, te donedavni član Demokratske stranke i ministar agrarne reforme u jugoslavenskoj vladi, Franjo Poljak.⁶⁸⁶ Očito je i po cijenu kritike za prevrtljivost ocijenjeno da je pravašima u sredinama u kojima je dominirala Hrvatska pučka seljačka stranka lakše sačuvati svoj politički identitet u društvu s ideološki različitim političkim protivnikom, nego u društvu s ideološki bliskim, ali puno snažnijim političkim saveznikom.

Na oba popisa, onom iz 1920. te onom iz 1922. godine, bila su imena četvorice mještana Križa: Eduarda Malinovića, Franje Draženovića, Ivana Pavičića i Josipa Gjurina, te su oni, uz Tomca, vjerojatno predstavljali prvu poslijeratnu pravašku jezgru u Križu. Nešto poslije izvori su, uz Tomca, u čvrstu frankovačku jezgru u Križu ubrajali Franju Draženovića, Ivana Pavičića i Ivana Muhara.⁶⁸⁷ Opančar u Križu, Franjo Draženović, bio je predratni predsjednik tamošnje frankovačke organizacije. Na parlamentarnim izborima 1925. godine našao se na izbornoj listi Hrvatske stranke prava u Zagrebačkoj županiji, kao zamjenik kandidatu Nikoli Vukeliću u Kotaru Vrginmost.⁶⁸⁸ U njegovoj kući u Križu 13. travnja 1925. godine sastanak je održao čelnik Hrvatske stranke prava, odvjetnik Ante Pavelić. Sastanku je, prema izvještaju zapovjednika Oružničke postaje u Križu, nazočilo oko 60 tamošnjih mještana, od kojih je „dio bio radićevaca, a ostali frankovci”.⁶⁸⁹ Kada je u prosincu 1928. godine „poznati i odlični pravaš” Franjo Draženović umro, na sprovodu su bili izaslanici stranačke središnjice iz Zagreba, te izaslanici pravaških organizacija iz Ludine, Popovače i Šumećana.⁶⁹⁰

Seljak Ivan Muhar najmanje je u dva mandata bio vođa pravaške organizacije u Križu. U studenom 1927. godine tisak izvještava da je „predsjednik mjesne kriške organizacije”, Ivan Muhar, pozdravnim govorom

⁶⁸⁵ „Zadugarstvo”, *Privredni glasnik* (Bjelovar), 17. 6. 1920., 2.

⁶⁸⁶ Vasilij Melik, „Izidi volitev v konstituantno leta 1920”, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, god. 3 (1962.), br. 1, 12.-13., 41. Seljački savez iz Hrvatske i Slavonije bio je dio Zemljoradničke stranke sa sjedištem u Beogradu.

⁶⁸⁷ „Hajka na Vojnokriške frankovce”, *Hrvatska misao*, br. 150 (1924.), 2.

⁶⁸⁸ „Potvrđena lista Hrvatske Stranke Prava”, *Hrvatsko pravo*, 10. 1. 1925., 1.

⁶⁸⁹ HDA, Režimske i reakcionarne organizacije (Grupa VII.), inv. broj 83, (VžZo, 1799/1925.)

⁶⁹⁰ „Franjo Draženović”, *Hrvatsko pravo*, br. 5192 (1928.), 6.

otvorio zabavu „pravaške omladine” u Vojnom Križu, na koju je kao izaslanik stranačke središnjice stigao i odvjetnik Ante Pavelić.⁶⁹¹ Mjesec dana poslije izabran je „novi odbor organizacije HSP u Vojnom Križu”, čijim je predsjednikom ponovno izabran Ivan Muhar.⁶⁹² Izvori spominju i seljaka iz Križa, Ivana Pavičića, koji je u ožujku 1923. godine bio na izbornoj listi Hrvatske stranke prava u Bjelovarsko-križevačkoj županiji.⁶⁹³ „Seljak iz Vojnog Križa” Ivan Pavičić u veljači 1942. godine našao se među zastupnicima Hrvatskog državnog sabora.⁶⁹⁴ Budući da dotad nije bio saborski zastupnik, te da nije bio član Glavnog ustaškog stana,⁶⁹⁵ Pavičić je 1942. godine mogao stupiti u Hrvatski državni sabor jedino ako je u međuratnom razdoblju bio član Vijeća Hrvatske stranke prava.⁶⁹⁶

Slika 17. ODVJETNIK ANTE PAVELIĆ
(HDA, f. 1443., sg. 949)

Ni na jednom od dvaju navedenih dokumenata, koji svjedoče o poslijeratnom postojanju pravaša u Vojnom Križu, nije bilo potpisa nekadašnje „desne ruke Tomčeve te njegova najboljeg osobnog i političkog pristaše”, učitelja Augusta Petrovića. On se, doduše, u pravaškom tisku spominjao kao jedan od „pravaša iz Vojnog Križa” koji novčano podupiru stranački

⁶⁹¹ „Pravaška zabava u Vojnom Križu”, *Hrvatsko pravo*, br. 5108 (1927.), 3.

⁶⁹² „Novi odbor organizacije HSP u Vojnom Križu”, *Hrvatsko pravo*, br. 5140 (1927.), 7. Za potpredsjednike su izabrani seljak iz Šumečana, Gjuro Vučinić te seljak iz Obedišća, Mijo Popović. Za tajnika je izabran opančar Franjo Draženović.

⁶⁹³ Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 184.

⁶⁹⁴ *Brzopisni zapisnici prvog zasjedanja Hrvatskog državnog sabora u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj godine 1942.*, Zagreb, 1942., 10. Uz Pavičića, zastupnikom u Hrvatskom državnom saboru 1942. imenovan je i „seljak iz Vidrenjaka”, pjesnik Mijo Novak Stuparić.

⁶⁹⁵ Popis članova GUS-a: doglavnika, poglavnih pobočnika i povjerenika, koji su ulazili u zastupstvo Hrvatskog državnog sabora, vidi u: H. Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Drugo izdanje, Zagreb, 2002., 35.

⁶⁹⁶ „Hrvatski državni sabor”, u: *Spomen knjiga prve obljetnice Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 1942., 21.

list,⁶⁹⁷ te se čini da je 3. listopada 1920. godine, uoči izbora za Ustavotvornu skupštinu, sudjelovao na velikoj narodnoj skupštini u Križevcima, koju su zajednički organizirale Hrvatska stranka prava i Hrvatska pučka seljačka stranka.⁶⁹⁸ No, Petrović se očito odlučio suviše ne isticati kao pravaš. On je uoči tih izbora uspostavio kontakt i s Hrvatskom zajednicom, koju je u „povjerljivom izvještaju” o seljačkom ustanku u Križu pohvalio da je „jedina osvjedočena i iskrena pobornica jugoslavenske a istodobno i hrvatske ideje”.⁶⁹⁹ Ubrzo se učlanio u Udruženje jugoslavenskog učiteljstva,⁷⁰⁰ učiteljsku strukovnu organizaciju koju je osnovala Demokratska stranka, te koja je nasuprot Savezu hrvatskih učiteljskih društava promicala integralnu jugoslavensku ideologiju.⁷⁰¹ Možemo pretpostaviti da je ključnu ulogu u njegovu stavljanju žetona na više brojeva odigrala želja da zadrži položaj ravnajućeg učitelja u Križu.⁷⁰² U svakom slučaju zbog takva je djelovanja u izvještaju kotarskog načelnika u Čazmi ocijenjen kao „vrlo prevrtljiv” čovjek, koji se „vrlo prevejano znade akomodirati momentalnim potrebama”.⁷⁰³

Prethodno navedeni događaji: okupljanje frankovaca u zadrugama Seljačkog saveza; Tomčevo distanciranje od seljačkog ustanka u Križu koji su povelili lokalni pristaše Hrvatske pučke seljačke stranke; njegova reakcija na progon Ive Franka, koja je predstavljala i obranu osobe i politike Josipa Franka; te afirmacija pravaške organizacije u Križu, koja se javila na prvi znak sukoba Hrvatske stranke prava s Hrvatskom republikanskom seljačkom strankom svjedoče o pravaštvu koje se tek primirilo unutar široko utemeljenog hrvatskog nacionalnog pokreta, koji je predvodila i predstavljala Radićeva stranka. Ovaj simbiotski odnos bio je uzrokovan slabošću Hrvatske stranke prava, a tijekom trajanja ovog odnosa ova je stranka crpila snagu iz Hrvatske pučke seljačke stranke, nastojeći sama zadržati svoj identitet.

⁶⁹⁷ „Darovi za Hrvatsku misao”, *Hrvatska misao*, god 3 (1922.), br. 3, 4.

⁶⁹⁸ „Velika hrvatska narodna skupština održana u Križevcima dne. 3. listopada 1920”, *Hrvatska misao*, 9. 10. 1920., 1.

⁶⁹⁹ HDA, Ostavština Đure Šurmina (OĐŠ), kutija: 3, br. 27/1920.

⁷⁰⁰ Hrvatski školski muzej (HŠM), Udruženje jugoslavenskih učitelja – Povjereništvo Zagreb (UJU-PZ), R401/3883. Na popisu „učiteljskih lica sreza čazmanskog koja su stupila u Udruženje Jugoslavenskih učitelja”, iz lipnja 1925., uz Augusta Petrovića nalazi se i kriška učiteljica Ljubica Radan, ali i većina ostalih učitelja iz Križa: Stjepan Kasulan, Jurica Salaj, te Katica Trebin.

⁷⁰¹ Miškulin, „Učitelj i politika: slučaj Ivana Trdića (Prvi dio – U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca)”, *Scrinia Slavonica* 21 (2021.), 328.-331.

⁷⁰² HDA, OĐŠ, kutija: 21, br. 306-308.

⁷⁰³ HDA, Grupa VII, inv. br. 968 (SBUO, Pov II, 15453/1930.)

Tomčevo političko djelovanje od 1921. do 1923. godine

Na navedenoj narodnoj skupštini u Križevcima, održanoj 3. listopada 1920. godine, dogovoreno je da u Bjelovarsko-križevačkoj županiji Hrvatska stranka prava i Hrvatska pučka seljačka stranka zajednički nastupe na izborima za Ustavotvornu skupštinu.⁷⁰⁴ Mjesec dana nakon toga ovaj izborni sporazum je propao, za što je pravaška *Hrvatska misao* okrivila razdorno djelovanje čelnika Hrvatske zajednice, Ante Pavelića zubara.⁷⁰⁵ Ipak, vjerojatnije je da Radiću, koji je bio svjestan snage svoje stranke, nije bilo previše stalo do toga da bratski dijeli zajednički osvojene mandate. Na izbore su Hrvatska stranka prava i Hrvatska pučka seljačka stranka izašle odvojeno. Izbornu listu Hrvatske stranke prava u Bjelovarsko-križevačkoj županiji predvodio je Juraj Tomac, te se na njoj nalazio još jedan stari frankovac,⁷⁰⁶ Tomo Petrincec iz Ludine.⁷⁰⁷ Izbornu listu Hrvatske pučke seljačke stranke u ovoj županiji predvodio je prijeratni frankovac,⁷⁰⁸ seljak iz Repušnice, Stjepan Uroić, a iz kriškoga kraja na ovoj su se listi nalazili nekadašnji frankovci, Filip Lakuš i Mijo Stuparić.⁷⁰⁹ Uvjerljivu pobjedu u ovoj županiji odnijela je Hrvatska pučka seljačka stranka, koja je osvojila 51 430, odnosno gotovo 80 % glasova i devet mandata. Istodobno, Hrvatska stranka prava, za koju je u ovoj županiji glasovalo tek 1 017, odnosno oko 1,6 % glasača, nije osvojila nijedan mandat.⁷¹⁰ Najveći broj glasova u ovoj županiji, njih 444, Hrvatska stranka prava osvojila je u Čazmanskom kotaru. Od toga je većinu glasova, njih 229, osvojila na glasačkom mjestu u Križu. Još 197 glasova pravaška je lista osvojila na glasačkom mjestu u Dabcima,⁷¹¹ selu u sastavu Općine Križ, te je samo u toj općini Hrvatska stranka prava osvojila 426 glasova.⁷¹²

⁷⁰⁴ „Velika hrvatska narodna skupština održana u Križevcima dne. 3. listopada 1920.“, *Hrvatska misao*, 9. 10. 1920., 2.-3.

⁷⁰⁵ „Tko razbija hrvatske redove?“, *Hrvatska misao*, 13. 11. 1920., 3.

⁷⁰⁶ S. Matković, *Čista stranka prava*, 139., 171.

⁷⁰⁷ Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 145.

⁷⁰⁸ „Stjepan Uroić“, *Hrvatsko jedinstvo* (Varaždin), 15. 4. 1944., 2.

⁷⁰⁹ *Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, izvršenih na dan 28. novembra 1920. god.*, Beograd, 1921.

⁷¹⁰ Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 145.-146.

⁷¹¹ *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1914., 208.

⁷¹² *Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, izvršenih na dan 28. novembra 1920. god.*

Unatoč izbornom porazu Hrvatske stranke prava ne samo u ovoj županiji, nego i na području čitave države, gdje je stranka osvojila 10 880 glasova i samo dva mandata,⁷¹³ Tomac je bio zadovoljan rezultatima izbora. Za razliku od niza reakcija na izbore koji su održavani tijekom političkog života Hrvatske unutar Austro-Ugarske Monarhije, kada je u župnoj spomenici s nevjericom bilježio kako Hrvati iz izbora u izbore biraju nagodbenjačku većinu, ovaj put je sa zadovoljstvom zabilježio kako je od 93 zastupnika određena za Hrvatsku, u državni parlament izabrano njih 58, koji zastupaju republikanski program. Među ove zastupnike ubrojio je i šestoricu zastupnika Komunističke partije Jugoslavije, izabranih u Hrvatskoj,⁷¹⁴ te se može reći da su mu u tom trenutku njegovi svjetonazorski protivnici bili bliži od političkih protivnika.

O tome svjedoči i članak objavljen u to vrijeme u *Hrvatskoj misli*, koji je potpisao „Seoski župnik”, a pripisuje se Tomcu.⁷¹⁵ U članku se Hrvatska stranka prava definirala kao nekonfesionalna, ali i kao stranka koja poštuje vjerske svetinje, i koja je svjesna duboke povezanosti hrvatskoga naroda, osobito s katoličkom vjerom. Za autora članka hrvatski nacionalni identitet bio je ispred katoličkog identiteta hrvatskoga naroda, jer „još prije nego li je hrvatski narod postao katolikom”, pisao je autor, „on je bio Hrvat i slobodan narod”. Zbog toga je „katoličko krilo” Hrvatske stranke prava, kojemu je pripadao i autor, smatralo da katolički interesi u Hrvatskoj, ali i „na Balkanu” moraju biti u skladu s „opravdanim težnjama hrvatskoga naroda za slobodom”. No, umjesto da njeguje ovaj skladan odnos, „visoki kler” Katoličke Crkve u Hrvatskoj prihvatio je „izrazito protuhrvatsko” jugoslavenstvo, ideologiju kojom je ovaj crkveni vrh utjecao i na „ogromni dio” župnoga svećenstva. Prema autoru, ovo klerikalno jugoslavenstvo, koje je, dakle, poteklo od viših katoličkih krugova, uzrokovalo je devijacije tipa reformnog pokreta nižeg katoličkog svećenstva u Hrvatskoj, ali i još opasniju pojavu gubitka povjerenja većinski katoličkog hrvatskoga naroda u njegovo odnarođeno svećenstvo.⁷¹⁶

⁷¹³ *Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, izvršenih na dan 28. novembra 1920. god.*

⁷¹⁴ Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 146.

⁷¹⁵ Miškulin, „Župnik Juraj Tomac i vlasti Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca”, 201.

⁷¹⁶ Seoski župnik, „Katoličko svećenstvo, hrvatstvo i jugoslavenstvo”, *Hrvatska misao*, 16. 10. 1920., 3.

Ova kritika „visokoga klera” u Hrvatskoj prema smislu je identična navedenoj Tomčevoj kritici zagrebačkog nadbiskupa Bauera, iznesenoj na koroni svećenika Čazmanskog kotara u rujnu 1919. godine. Tada je Tomac izjavio da zbog nadbiskupove javne podrške jugoslavenskom režimu, hrvatski narod sve svećenstvo Zagrebačke nadbiskupije smatra odgovornim za zločine toga režima. U to vrijeme katolički episkopat u Hrvatskoj, ako je i ulazio u sukob s jugoslavenskim režimom, to nije činio radi obrane hrvatskih nacionalnih interesa, nego isključivo radi obrane interesa Katoličke Crkve u jugoslavenskoj državi. Takve su sukobe između 1919. i 1921. godine uzrokovali: provođenje agrarne reforme na posjedima Crkve,⁷¹⁷ prijedlozi školskog zakona, kojim se namjeravao smanjiti njezin utjecaj u društvu,⁷¹⁸ pitanje ovlasti imenovanja biskupa, koje je u većoj mjeri bilo sukob između jugoslavenskih državnih vlasti i Svete Stolice, nego između jugoslavenskih vlasti i hrvatskog episkopata,⁷¹⁹ pitanje načina uređenja odnosa jugoslavenske države sa Svetom Stolicom,⁷²⁰ te pitanje tzv. kancelarografa, prijedloga ustavnoga članka, poslije i prihvaćenoga, kojim se svećenicima zabranjivalo politički istupati u crkvama i u vjerskom tisku.⁷²¹ Suprotno spomenutom stajalištu hrvatskog episkopata iz studenoga 1918. godine, kada je ono izjasnivši se za jugoslavensko ujedinjenje oko Srbije zabranilo župnom svećenstvu „u crkvi govoriti o politici”, sada kada je jugoslavenska država bila stvorena, episkopat je htio politiku vratiti u crkve, kako bi se svećenstvo s propovjedaonica oduprlo dekristijanizaciji društva.

S druge strane, bilo je pretjerano reći da je „ogromna većina” ladanjskog svećenstva u Hrvatskoj pod utjecajem svoga višeg klera prihvatila jugoslavensku ideju. Sam jugoslavenski režim je ocijenio da su u rujnu 1920. godine, tijekom seljačkih nemira, „tamošnji župnici – naime u uzbunjenim krajevima – ne samo da bi radili na osveštavanju i umirivanju duha, već su naprotiv agitrali i u neprijateljskom pravcu rasturivali mržnju protiv drža-

⁷¹⁷ Matijević, „Katolička crkva u Hrvatskoj i stvaranje jugoslavenske države 1918.–1921. godine”, 48.-56.

⁷¹⁸ Matijević, „Katolička crkva u Hrvatskoj i stvaranje jugoslavenske države 1918.–1921. godine”, 60.-64.

⁷¹⁹ Matijević, „Katolička crkva u Hrvatskoj i stvaranje jugoslavenske države 1918.–1921. godine”, 64.-72.

⁷²⁰ Matijević, „Katolička crkva u Hrvatskoj i stvaranje jugoslavenske države 1918.–1921. godine”, 72.-81.

⁷²¹ Matijević, „Katolička crkva u Hrvatskoj i stvaranje jugoslavenske države 1918.–1921. godine”, 81.-87.

ve”.⁷²² Nešto poslije Tomac je bio na novoj koroni svećenika Čazmanskog kotara, održanoj u svibnju 1921. godine, kada je svećenstvo jednoglasno zaključilo da će „raditi složno sa svojim vjernicima svima zakonitim sredstvima za republikanski oblik vladavine”.⁷²³ Jugoslavenska ideja tako je uglavnom bila i ostala zamisao odnarođene hrvatske elite, kojoj su obzori koje pruža hrvatska nacionalna ideja bili pretijesni.

Kako je već spomenuto, nakon donošenja Vidovdanskog ustava, 28. lipnja 1921. godine, kojim je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca konačno ustrojena kao politički i nacionalno jedinstvena država,⁷²⁴ tri hrvatske političke stranke (Hrvatska republikanska seljačka stranka, Hrvatska stranka prava i Hrvatska zajednica), koje su o državnom položaju Hrvatske zauzimale različita stajališta, osnovale su politički savez, Hrvatski blok. U izvršnim tijelima tog bloka dominirala je Hrvatska republikanska seljačka stranka, koja je tomu savezu nametnula i strateški cilj, tj. očuvanje jugoslavenske države, uz njezinu reformu, u zajednicu triju ravnopravnih naroda. Cilj je određivao sredstvo, pa je Hrvatski blok pod Radićevim vodstvom reformu jugoslavenske države mislio postići dogovorom s nekim od odlučujućih čimbenika srpske politike. Upravo u vezi s tim pitanjem Hrvatska stranka prava u studenom 1922. godine isključena je iz Hrvatskoga bloka, usprotivivši se najavljenom sporazumu toga bloka s Davidovićevim ogranakom Demokratske stranke. Ovaj je sporazum težio reformi Vidovdanskog ustava. U obrazloženju svoga protivljenja sporazumu predsjednik Hrvatske stranke prava, Vladimir Prebeg, 18. studenoga 1922. godine u ime stranke naveo je da hrvatsko pitanje smatra „međunarodnim”, a ne unutrašnjim pitanjem jugoslavenske države, te da se ono kao takvo i mora rješavati.⁷²⁵ Drugim riječima, da se sa Srbima treba dogovarati kao da je Hrvatska suverena država, a ne kao da je dio jugoslavenske države.⁷²⁶

⁷²² AJ, fond: Ministarstvo vera Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (MVKSHS), fasc. br. 182, br. 288.

⁷²³ NAZ, NDS, 18/1921.

⁷²⁴ Ferdo Čulinović, *Državopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka*, knjiga II., 270.-274. Što se tiče nacionalnog unitarizma, autor napominje da je Ustavom sankcioniran „kompromisni stav o nacionalnom unitarizmu”, prema kojemu se Srbi, Hrvati i Slovenci spominju kao jedan troimeni narod, ili kao jedan narod sastavljen od „tri plemena”.

⁷²⁵ H. Matković, „Stjepan Radić i Hrvatski blok”, 269.-274.

⁷²⁶ H. Matković, „Veze između frankovaca i radikala od 1922–1925”, *Historijski zbornik*, god. 15 (1962.), br. 1-4, 46. Aleksandar Horvat poslije navodi da je tom prilikom Hrvatska stranka prava jasno izjavila „da ne smatra hrvatsko pitanje unutarnjim već međunarodnim, i što se nije

Isključenje Hrvatske stranke prava iz Hrvatskoga bloka nije prošlo bez raskola u toj stranci. Već neposredno nakon toga isključenja Stjepan Radić je unutar Hrvatske stranke prava počeo razlikovati dvije struje. Na jednoj su strani bili „pravaši”, koje je opisao kao „republikance i pristaše hrvatske narodne i državne suverenosti” te koji su, navodno, podupirali pregovore Hrvatskoga bloka sa Srbima radi postizanja „poštenog sporazuma sa Srbijom”. Na drugoj su strani bili „frankovci”, koji su, navodno, bili protivnici takovoga sporazuma te su se posredstvom hrvatske političke emigracije oslanjali na strane, Hrvatskoj neprijateljske čimbenike – Mađare i Talijane. Radić ih je smatrao monarhistima, a ne republikancima jer su navodno očekivali vojnu pomoć od Mađarske, planirali s njom stupiti u personalnu uniju pod dinastijom Habsburg. „Frankovcima” u Hrvatskoj stranci prava, navodno, pripadali su nekadašnji kršćanski socijali, Dragutin Hrvoj i Fran Milobar, bivši pukovnik austrougarske vojske, Slavko Kvaternik, te nekadašnji frankovački čelnik, Aleksander Horvat. „Pravašima” u toj stranci u početku da su pripadali predsjednik stranke, Vladimir Prebeg, te dvojica potpredsjednika: odvjetnik Ante Pavelić te Mirko Košutić, da bi neposredno prije isključenja iz Hrvatskoga bloka, na poticaj hrvatske emigracije, Pavelić i Prebeg prišli „frankovcima” i odbacili mogućnost sporazuma sa Srbima.⁷²⁷

Neovisno o Radićevoj ranijoj upotrebi naziva frankovci, kao oznake za protunarodnu politiku, neke od tvrdnji iz njegovog članka bile su točne. Kako je već spomenuto, hrvatska emigracija okupljena u Hrvatskom komitetu, uz planiranje uspostave potpuno neovisne hrvatske države, stvarala je i planove o uspostavi personalne unije između Hrvatske i Mađarske. Ovi raznovrsni planovi bili su posljedica nesigurnog položaja hrvatskih emigranata, ovisnih o svojim domaćinima, prema čijim su interesima morali usklađivati svoj strateški cilj. Točna je i tvrdnja da je Hrvatski komitet održavao veze s pravašima u domovini, a prema nekim tvrdnjama, bile su uspostavljene i veze između Komiteta i Hrvatske pučke (republikanske) seljačke stranke.⁷²⁸ Točno je i da je „vodstvo HSP-a”, dakle Prebeg, Pavelić i Košutić, u početku „pokazivalo određenu sklo-

htjela upustiti u pregovore sa srpskim političarima u Zemunu ili Brodu izjavivši da je mjesto za odluke samo u Hrvatskom saboru u Zagrebu”.

⁷²⁷ Stjepan Radić, „Frankovci opet u Stranci prava gospodari, a tudjinu sluge”, *Slobodno dom* (Zagreb), 26. 11. 1922., 1.-2.

⁷²⁸ S. Matković, „Prilozi za politički životopis Ive Franka i evoluciju pravaštva”, 177.

nost prema razgovorima s političkim čimbenicima u Beogradu”, no nije jasno je li to bila neka općenita sklonost prema razgovorima sa Srbima ili sklonost prema konkretnom dogovoru s Davidovićevim demokratima, koji je uzrokovao raspad Hrvatskoga bloka.⁷²⁹ Točan je i zaključak koji proizlazi iz Radićeva članka, da je na kraju od vodstva Hrvatske stranke prava samo Košutić podupirao (daljnje) pregovore Hrvatskog bloka s Davidovićevim demokratima.

Dvojbeno je, dakle, je li ostatak pravaškog vodstva od početka odbijao podržati pregovore s Davidovićevim demokratima, ili je prvotno na njih pristao pa je na poticaj Hrvatskoga komiteta od njih odustao. Prema tvrdnji toga vodstva, Prebeg i Pavelić od početka su se protivili dogovoru Hrvatskoga bloka s Davidovićevim demokratima, ali Košutić je na sjednicama Bloka, na kojima nije bio ostatak pravaškog vodstva, svojevolumino zagovarao ovaj dogovor. Kada se tijekom pregovora s Davidovićevim demokratima naknadno uključen ostatak pravaškoga vodstva izričito suprotstavio ovim pregovorima, „naravno je, da su u očima ostalih članova Bloka izgledali, kao da su od nekud izvana za taj preokret nalog dobili”.⁷³⁰ Kako bilo, unutarstranački sukobi, potaknuti velikim dijelom i događajima koji su doveli do isključenja Hrvatske stranke prava iz Hrvatskoga bloka, u travnju 1923. godine rezultirali su uklanjanjem Mirka Košutića te njegovih bliskih suradnika, Mateja Mintasa i Dragutina Šafara, iz stranke. U razračunavanju sa svojom nekadašnjom strankom, isključeni članovi prihvatili su retoriku Hrvatske republikanske seljačke stranke, te su vodstvo Hrvatske stranke prava, između ostaloga, kritizirali zbog nenačelne politike te zbog provedbe uputa iz emigracije, koje da su uzrokovale raspad Hrvatskoga bloka. Nakon isključenja disidenti su osnovali novu pravašku stranku, koja je podupirala politiku Stjepana Radića.⁷³¹

Ovi su se događaji odrazili i na zbivanja u Vojnom Križu. Ondje su se od izbora za Ustavotvornu skupštinu, pa čitave 1921. godine nastavili sukobi između Tomca i mjesnih oblasti, iako je kotarska oblast u Čazmi u ožujku 1921. godine izvijestila da se „mora ali priznati, da se u posljednje vrijeme ne čuje da bi Tomac u tolikoj mjeri zlorabio propovjedaonicu,

⁷²⁹ Matijević, „Starčevićeva hrvatska stranka prava i njene preoblike (1923.–1928.) Košutić – Mintas – Šafarove frakcije”, u: *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*, 481.-482.

⁷³⁰ Matijević, „Starčevićeva hrvatska stranka prava i njene preoblike”, 491.

⁷³¹ Matijević, „Starčevićeva hrvatska stranka prava i njene preoblike”, 485.-505.

kao u prošloj godini”. On je, prema ovom izvještaju, i nadalje kritizirao političke prilike u državi, „nu govor mu prema dobivenim informacijama nema onu harangirajuću tendencu, kako je to prije znao imati”. S druge strane, u izvještaju je navedeno da nakon prošlogodišnjih prijatni smrću općinskom blagajniku Bedekoviću, te učiteljima Juzbašiću, Fritsch i Budanec, koji su prijavili Tomca zbog njegovih protudržavnih propovjedi, režim teško doznaje što i kako Tomac govori na svojim propovijedima. Naime, čak i oni mještani koji su lojalni državljanima i koji kotarskoj oblasti inače dojavljaju „jezgru Tomčevih propovjedi” ne žele svjedočiti „jer se boje osvete naroda”.⁷³²

Bez prikladnih suradnika među stanovništvom režim je morao pribjeći drugom načinu kako doći do podataka o Tomčevim istupima. Tako je u prosincu 1920. godine zapovjedništvo Oružničke postaje u Križu poslalo jednog preodjevenog oružnika na Tomčevu misu. Ovaj je svoje nadređene izvijestio da je Tomac tijekom propovijedi rekao: „Narode mi hoćemo republiku, mi hoćemo republiku, tri puta je glasno viknuo, da oni ne trebaju Srbina, Madjara i Švabu, da im zapovjedaju, narode nama ne treba Beograda i beogradske vlade, mi sami možemo sebi postaviti vladu u Zagrebu”.⁷³³ U listopadu 1921. godine ponovno je jedan preodjeveni oružnik, Srbin Mihajlo Deanović, izvijestio nadređene da je Tomac tijekom nedjeljne propovijedi upotrijebio prisposobu o Isusu, koji kudi malodušnost svojih učenika tijekom prelaska preko Genezaretskoga jezera, kako bi poticao narod protiv države: „Ljudi, braćo moja, nemojte se plašiti ni bojati, nego samo vjerujte u Boga i nas i držite se u nadi, ne puštajte, budite čvrste i tvrde vjere, one stare naše hrvatske vjere koju samo Bog čuva i ne da upropastiti. Ljudi, braćo znate li onu staru povest kada su nekada Turci zavladao svim zemljama ali eto mi smo Hrvati opet oteli se i ostali svoji gospodari. Istina Bog, ni oni nisu nas toliko zanišćavali ko što nas sada oće da unište ovi naši neprijatelji, ovi naši krvnici. Ali ljudi, braćo ništa se ne bojte, neće ni to dugo trajati, to će se brzo preokrenuti”.⁷³⁴

Sredinom ožujka 1921. godine jedan preodjeveni oružnik izvijestio je da je Tomac tijekom mise pozvao narod na veliku pučku skupštinu, koja će se održati 28. ožujka u Križu i na koju će iz Zagreba doći niz narodnih

⁷³² HDA, PRZV, kutija 1130., dok. 6-14, 567 (4939/1921.)

⁷³³ HDA, PRZV, kutija 1028., dok. 6-14, 72 (21292/1920.)

⁷³⁴ HDA, PRZV, kutija 1130, dok. 6-14, 567 (18421/1921.)

zastupnika.⁷³⁵ Riječ je bila o skupštini Hrvatske republikanske seljačke stranke, koju je sazvao narodni zastupnik ove stranke, Filip Lakuš, te na kojoj je ta stranka predstavila svoj nacrt ustava Neutralne seljačke republike Hrvatske.⁷³⁶ Pred oko 4000 prisutnih, uime te stranke govorili su Vladko Maček, Juraj Krnjević, Stjepan Uroić, Mijo Stuparić, Franjo Rafaj te predsjednica ženske organizacije Hrvatske republikanske seljačke stranke u Križu, Barbara Podolski. Skupštini su nazočili i kriški frankovci, uime kojih je seljak iz Križa, Ivan Muhar, „podpuno odobrio program i rad Radićeve seljačke stranke”.⁷³⁷

Ovaj Radićev program, koji su „podpuno odobrili” kriški frankovci, nije odražavao pravaška stajališta. Naime, u ovom je ustavnom nacrtu Neutralna seljačka republika Hrvatska definirana prvenstveno u granicama osam županija banske Hrvatske, tek uz mogućnost pridruženja Dalmacije te uz potpuno zanemarivanje isključivog hrvatskog prava na Bosnu i Hercegovinu, što pravaški program nije trpio. Osim toga, iako je ovaj ustavni nacrt formalno predviđao konfederalni ustroj „zajedničkog međunarodnog teritorija Srba, Hrvata i Slovenaca”, on je ovaj zajednički međunarodni teritorij ipak definirao kao državu, pa je prije riječ bila o dokumentu koji je predviđao federalni ustroj jugoslavenske države. Naime, ovaj nacrt ustava nije predviđao uređenje zajedničkih poslova Hrvata, Srba i Slovenaca na način kako suverene države stupaju u konfederalne odnose, putem međunarodnih ugovora, nego kako federativna država uređuje svoje unutrašnje odnose, putem zajedničkog ustava.⁷³⁸

U takvim okolnostima, kada su kriški frankovci prihvaćali nepravaški program, za Hrvatsku stranku prava vezala ih je samo osoba župnika Tomca, koji je, kako smo naveli, i sam bio sklon programu Seljačke stranke, a uz Hrvatsku stranku prava je pristajao, činilo se, više zbog frankovačke tradicije, koju je ta stranka njegovala, nego zbog njezine programske po-

⁷³⁵ HDA, PRZV, kutija 1130, dok. 6-14, 567 (4173/1921.)

⁷³⁶ Hrvoje Matković, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Zagreb, 1999., 92., navodi da je ovaj Ustav prihvaćen na sjednici narodnih zastupnika Hrvatske republikanske seljačke stranke od 14. 5. 1921. te da je tek poslije toga predstavljan „po svim selima odnosno općinama” u Hrvatskoj. Kako se vidi, u Križu je ovaj Ustav predstavljen još u ožujku 1921.

⁷³⁷ HDA, PRZV, kutija 1130, dok. 6-14, 567 (5018/1921.)

⁷³⁸ Analizu teksta ovog nacrtu ustava vidi u: Hodimir Sirotković, „Radićev ustav neutralne seljačke Republike Hrvatske iz 1921. godine”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, god. 32/33 (1999./2000.), 299.-307. O razlici između konfederacije i federacije, vidi: Jovan Stefanović, *Ustavno pravo FNR Jugoslavije i komparativno*, knjiga I., Zagreb, 1956., 295.-300.

sebnosti. Na ovu je bliskost između pristaša dviju stranaka u Križu utjecala i već navedena činjenica da je većina radićevaca u tome mjestu prije rata pripadala frankovačkoj stranci, te su i oni, bez obzira na državnopravne nijanse, program Hrvatske republikanske seljačke stranke vjerojatno doživljavali identičnim programu Hrvatske stranke prava. No, odnos između kriških frankovaca i radićevaca nije bio odnos ravnopravnih čimbenika. Naime, dok su kriški frankovci težili za što čvršćim vezanjem s Hrvatskom republikanskom seljačkom strankom, koja je želja išla gotovo do svoga samoukidanja, radićevci su ovo savezništvo doživljavali kao odnos sa siromašnim rođakom, koji pozivajući se na zajedničke pretke živi na tvoj račun i kojega ćeš kada izgubiš strpljenje otjerati sa svoga praga.

O tome zorno govore članci nekadašnjeg frankovca, a sada istaknutog radićevca Filipa Lakuša, objavljeni tijekom djelovanja Hrvatskoga bloka, 1922. godine. U članku iz lipnja te godine Lakuš je iznio stajalište u skladu sa spomenutom Tomčevom kritikom onog katoličkog svećenstva u Hrvatskoj koje je zanemarujući volju hrvatskoga naroda prihvatilo jugoslaven-ski program, čime je uzrokovalo gubitak povjerenja Hrvata u instituciju Katoličke Crkve. No, taj je članak sadržavao i oštricu, koja se u svakom trenutku mogla okrenuti i protiv frankovaca. U njemu je, naime, Lakuš objašnjavao zašto hrvatski seljak, navodno, „vjeruje u Boga, a ne u popa”. Pritom se prisjetio svoga djetinjstva u Križu, kada ga je župnik učio da je dužan poštovati vlastodršce, nositelje nagodbenog režima, koje su njegovi roditelji i njihovi susjedi, odreda pravaši, prezirali. Pristajanje svećenstva i hrvatskoga naroda uz suprotne političke strane uvjerilo je mladog Lakuša da su „svećenici robski sluge toga monarhističkoga režima”, te da „ne služe Bogu, na što su zvani, nego vragu tamjan pale”. Kako i prije, nastavio je Lakuš, tako i sada ima „malih i velikih” svećenika, „koji služe Pašić-Pribiće-ćeviću režimu, kada govore da je svaka vlast od Boga i da svakoj treba služiti”. Hrvatski seljak takvim svećenicima ne vjeruje, uvjeravao je Lakuš, nego vjeruje „u pravoga i živoga Boga”, koji poziva na ljubav prema bližnjemu, a ne na besmisleno prepuštanje „ušima, nek te jedu, dok ti pojedu meso do kosti”.⁷³⁹

Ovaj bi članak zasigurno mogao potpisati i Tomac da u njemu Lakuš nije, uz prijeratno svećenstvo koje je pristajalo uz nagodbeni režim, kritizi-

⁷³⁹ Filip Lakuš, „Kako hrvatski seljak vjeruje u Boga, a ne u popa”, *Slobodni dom*, 22. 6. 1922., 2.-3.

rao i prijeratno svećenstvo koje je pristajalo uz „monarhistički režim”. Time je Lakuš svoje republikanstvo i republikanstvo svoje stranke predstavio kao načelnu stvar, koja nije povezana niti s jednom konkretnom dinastijom koja vlada hrvatskim narodom, nego se općenito protivi monarhiji. Iako je i Stjepan Radić svojevremeno bio lojalan podanik Habsburgovaca, pa ga je dio srbijanske političke scene sredinom 1920-ih nazivao „Franjinim himnopedcem”,⁷⁴⁰ kritika zbog navodno nenačelnog republikanizma mogla se lakše pripisati frankovcima, koji su održavali vezu s hrvatskom političkom emigracijom, među kojom je bilo i otvorenih pristaša restauracije Habsburgovaca.

Na kritiku nekih svećenika da je ovim člankom općenito povrijedio hrvatsko katoličko svećenstvo, Lakuš je u srpnju 1922. godine odgovorio da ne bi trebali biti uvrijeđeni oni svećenici koji nisu samo „republikanci”, nego su i „pacifisti”. Ostalima, koji „služe kojekakovim zemaljskim krivim bogovima”, seljaci nisu krivi „što malo po malo ostaju izvan naroda, najprije, danas, bez svakoga ugleda, danas sutra i bez kruha”.⁷⁴¹ Nešto poslije Lakuš je objasnio i koji to svećenici nisu pacifisti. To su katolički svećenici kojima je „kraljevska i carska vlada” Austro-Ugarske Monarhije naredila „da nas u našim velebnim crkvama pozivaju na uništavanje ljudske muke i ljudskih života. Obećavali su nam sve uime Boga ljubavi i milosrdja. Što budemo više zla činili, to ljepše dekoracije ćemo dobiti na zemlji, to veću nagradu na nebu”.⁷⁴² Kako smo naveli, Tomac, a vjerojatno i većina drugih frankovačkih svećenika, sudjelovanje Hrvatske u sklopu Austro-Ugarske Monarhije u ratu smatrali su opravdanim, tumačeći taj rat i kao priliku za obračun s velikosrpskom promidžbom i kao obranu od višestruko jačih protivnika, koji prijete Hrvatima i njihovu zakonitom vladaru iz kuće Habsburg. Oni u svojim propovijedima zasigurno nisu širili malodušje među narodom, govoreći im o besmislu ratovanja, nego su hrabрили ljude da ustraju i tješili ih u situacijama gubitka ili straha, obećavajući im nagradu za njihovo trpljenje. Takvi se ne bi mogli uvrstiti među Lakuševe „pacifiste”.

Ipak, sukob između kriških frankovaca i radićevaca, koji je bio posljedica raspada Hrvatskoga bloka, nisu inicirali radićevci, nego križki frankovci. Neposredno nakon isključenja Hrvatske stranke prava iz Hrvatskoga

⁷⁴⁰ Gabelica, „Pododbori Udruženja rezervnih oficira i ratnika u Hrvatskoj”, *Zbornik Janković*, br. 7 (2022.), 89.

⁷⁴¹ Lakuš, „Onima, kojih se tiče”, *Slobodni dom*, 23. 7. 1922., 6.

⁷⁴² Lakuš, „Kršćanstvo, pacifizam i republikanstvo”, *Slobodni dom*, 24. 12. 1922., 2.-3.

bloka Tomac je zaključio da je „predugo šutio na neke protukatoličke ispa-
de” u tisku Hrvatske republikanske seljačke stranke, te je u nekoliko propo-
vijedi kritizirao to pisanje, navukavši na sebe bijes lokalnih radićevaca.⁷⁴³
U isto vrijeme u Križu se pojavila već spomenuta „Hrvatska republikanska
pravaška organizacija”, koja je objavila izjavu, koju je potpisalo 29 mještana
Križa. Potpisnici su poduprli istup predsjednika Hrvatske stranke prava,
Vladimira Prebega, od 18. studenoga 1922. godine, kojim je hrvatsko pita-
nje određeno kao međunarodno, a ne kao unutarnje pitanje jugoslavenske
države, te se sumnjalo u predanost Hrvatske republikanske seljačke stran-
ke istinskim hrvatskim interesima.⁷⁴⁴ Na Tomčeve propovijedi i na ovu
izjavu odgovorio je Filip Lakuš. Ovih 29-ero potpisanih, tvrdio je, jedini
su frankovci u čitavoj općini. Većinom su seljaci i pošteni ljudi, te po svo-
me „iskrenom republikanstvu” spadaju prije u Seljačku stranku, no „pod
uplivom našega župnika Jurja Tomca, zloglasnoga frankovca, drže se uz
sve obrtnike frankovce”. Nepatvoreni kriški frankovci, nastavio je Lakuš,
samo se kite „republikanskim cimerom”, a njihov čelnik, Juraj Tomac, „u
duši je monarhista”. Nasuprot nekadašnjoj podršci Tomčevu političkom
angažmanu u crkvi, Lakuš ga je sada kritizirao i jer se skriva iza oltara te
„crkvu izrabljuje u korteške svrhe”.⁷⁴⁵

U sukobu koji je slijedio⁷⁴⁶ glavninu napada kriških radićevaca otprio
je Juraj Tomac. U jednom osobito otrovnom anonimnom pismu koje je
Tomac dobio, pisalo je u Lakuševu stilu: „Vama je bio rat brat, jer ste se
obogaćivali od seljačkih siromašnih žena i djece”. Upućujući na djelatnost
Hrvatskoga komiteta i njegove veze s mađarskim revizionistima pisalo je:
„Vi bi htjeli da se pridružimo mađarskoj vojsci i da ostavimo svoje domove
i svoje žene i djecu, da opet krv teče, jer za Vas je još nije dovoljno prote-
klo”. Ostajući pri istoj aluziji pisalo je dalje: „Hoćete skućiti opeta hrvatski
narod pod dinastički i monarhistički jaram”. „Abcug pravaški frankovci”,
završavalo je pismo, „monarhisti i izrodi. Živio Radić. Živila republika”.⁷⁴⁷

⁷⁴³ Tomac, „Batinaši, fašisti i neki Radićevci složno po župniku Tomcu”, *Hrvatska misao*, IV(1923.), br. 7., 2.-3.

⁷⁴⁴ „Izjava Hrvatske republikanske pravaške organizacije u Vojnom Križu”, *Hrvatska misao*, 13. 12. 1922., 2.

⁷⁴⁵ Lakuš, „Frankovsko licemjerstvo u Vojnom Križu”, *Slobodni dom*, 21. 1. 1923., 6.

⁷⁴⁶ O međusobnim optužbama kriških frankovaca i radićevaca, vidi: Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 180.-184.

⁷⁴⁷ Tomac, „Batinaši, fašisti i neki Radićevci složno po župniku Tomcu”, *Hrvatska misao*, IV(1923.), br. 6., 3-4.

Hrvatska republikanska seljačka stranka nakon raskida stvarala je dojam da su frankovci pristaše protunarodne stranke, koja je podupirala nedavno ratno krvoproliće i planirala novo, te čiji je prvenstveni cilj bila obnova vlasti dinastije Habsburg nad Hrvatima. U isto vrijeme, gnijezdeći se u miroljubivoj retorici, Hrvatska republikanska seljačka stranka pripremala je sporazum sa srpskim političkim čimbenicima, nakon čega će se odreći republikanstva i prihvatiti vlast dinastije Karađorđević nad Hrvatima. Tako je na velikoj pučkoj skupštini te stranke u Križu, održanoj u listopadu 1924. godine, narodni zastupnik Josip Predavec najavio sporazum svoje stranke sa Srbima. Okupljenom narodu obećao je da će i „kao ministar klicati živila republika”. Nakon njega govorio je narodni zastupnik Franjo Rafaj iz Grabovnice pokraj Čazme, koji je „nizao jednu uspomenu za drugom” iz borbe protiv frankovaca u Križu, te kojeg je veselilo što su pobjedom nad njima „danas Križ i okolica listom republikanski”.⁷⁴⁸

Usprkos nemilosrdnim napadima na njega, Tomac se prvo vrijeme trudio ostaviti dojam da ne želi posve srušiti mostove prema Hrvatskoj republikanskoj seljačkoj stranci. Novi parlamentarni izbori bili su raspisani za ožujak 1923. godine, te je Tomac uoči izbora navodno pisao vodstvu svoje stranke kako bi zbog rasipanja hrvatskih glasova bilo bolje da Hrvatska stranka prava ne izlazi na izbore te da vodstvo pozove stranačke pristaše da glasuju za Hrvatsku republikansku seljačku stranku. Ako bi stranka ipak odlučila izaći na izbore, Tomac je poručio njezinu vodstvu neka ne računaju na njegovu kandidaturu.⁷⁴⁹ Ako se zna da je Hrvatska republikanska seljačka stranka još prije raspada Hrvatskoga bloka, u veljači 1922. godine na iduće parlamentarne izbore odlučila izaći samostalno, bez svojih partnera iz Hrvatskoga bloka,⁷⁵⁰ te ako se zna da razlaz Hrvatske stranke prava s Hrvatskom republikanskom seljačkom strankom nije bio miran, nego su pravaši uz optužbu za veleizdajničke veze s hrvatskom emigracijom isključeni iz Hrvatskoga bloka, začuđuje da je Tomac mogao i pomisliti da bi vodstvo njegove stranke moglo apstinirati od izbora u korist Hrvatske republikanske seljačke stranke. Istina je da je drugi Radićev partner u Hrvatskom bloku, Hrvatska zajednica, u veljači 1923. godine

⁷⁴⁸ HDA, fond: Građanske stranke i društva (Grupa VI), inv. br. 140 (PrPu, 6-14, 65/1924)

⁷⁴⁹ Tomac, „Batinaši, fašisti i neki Radićevci složno po župniku Tomcu”, *Hrvatska misao*, IV(1923.), br. 7., 2.-3.

⁷⁵⁰ Matijević, „Starčevićeva hrvatska stranka prava i njene preoblike”, 480.-481.

proglasio izbornu apstinenciju na prostoru nekadašnje banske Hrvatske, uputivši svoje pristaše da tamo glasuju za Hrvatsku republikansku seljačku stranku,⁷⁵¹ no razlaz između ovih partnera bio je miran i dogovoren. Osim toga, za razliku od vodstva Hrvatske zajednice, pravaško vodstvo je politiku dogovora sa srbijanskim političkim čimbenicima, koju je vodila Hrvatska republikanska seljačka stranka i za koju se moglo vjerovati da će je nastaviti voditi, smatralo pogubnom za hrvatske nacionalne interese. Ako je tako, zašto onda podupirati stranku čija politika vodi u propast?

Činjenica jest da je Hrvatska stranka prava na izbore u ožujku 1923. godine izašla, te da se Tomac nije našao među njezinim kandidatima. Zato možemo pretpostaviti da je bio iskreno spreman prijeći preko uvreda, kojima je bio izložen tijekom sukoba s lokalnim radićevcima, te da politiku dogovora s Beogradom nije smatrao toliko lošom za hrvatski narod. U tom slučaju možemo se zapitati o njegovoj bliskosti s grupom Košutić – Mintas – Šafarov, koja je u travnju 1923. godine zbog unutarstranačkog spora izazvanog izlaskom Hrvatske stranke prava iz Hrvatskoga bloka isključena iz pravaške stranke, te koja je nakon toga nastavila podupirati Radićevu politiku. No, prema do sada dostupnim izvorima za takvo što nema nikakvih dokaza.

Hrvatska stranka prava na ovim je izborima ukupno osvojila poraznih 8089 glasova te nijedan mandat.⁷⁵² Svoju listu stranka je istaknula i u bjelovarsko-križevačkom izbornom okrugu, kojoj je nositelj bio ravnajući učitelj pučke škole u Bjelovaru, Pajo Antolić. U ovoj izbornoj jedinici pravaši su osvojili nešto više glasova nego na prošlim izborima, 1344, no od toga su u Čazmanskom kotaru osvojili samo 115 glasova. Na glasačkim mjestima u Općini Križ, gdje je na prošlim izborima Hrvatska stranka prava osvojila 426 glasova, sada je, bez Tomca, dobila samo 91 glas. Teško poražena na selu, Hrvatska stranka prava veliku većinu glasova u ovoj izbornoj jedinici, njih 815, osvojila je u gradovima Bjelovaru, Koprivnici i Križevcima.⁷⁵³ U vezi s ovim izbornim rezultatima Tomac je komentarom u župnoj spomenici potvrdio bliskost politici Hrvatske republikanske seljačke stranke. Ova je stranka, pisao je Tomac, pobijedila „na temelju programa stranke

⁷⁵¹ H. Matković, „Stjepan Radić i Hrvatski blok”, 275.

⁷⁵² Matijević, „Starčevićeva hrvatska stranka prava i njene preoblike”, 485.

⁷⁵³ *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 18. marta 1923. godine*, Beograd, 1924., 86.-88.

prava”, a jedino što joj je Tomac zamjerao bilo je njezino vodstvo, nezrelo da zadobije povjerenje hrvatskoga naroda.⁷⁵⁴

Dakle, Tomac je još i sada programe Hrvatske stranke prava i Hrvatske republikanske seljačke stranke smatrao jednakima. Da se podsjetimo, on se krajem 1918. godine, nakon proglašenja jugoslavenske države, izričito izjasnio za njezino „federativno” uređenje. Od toga nije odustao ni 1919. godine, kada je u župnoj spomenici kritizirao isključivo beogradski „centralizam” kao opreku jugoslavenskom federalizmu, a ne i postojanje jugoslavenske države kao opreku hrvatskoj državi.⁷⁵⁵ Nasuprot beogradskom centralizmu, Tomac je tada isticao da je „republikanska federativna struja zahvatila dobro korijen u hrvatskom narodu”, te da se „pristaše republikanske federativne vladavine”, među koje je, uz radićevce, ubrajavao i svoje frankovce, progoni.⁷⁵⁶ Među kriškim je frankovcima, koji su bili pod Tomčevim utjecajem, uvjerenje o identičnim programima ovih dviju stranaka postojalo i 1922. godine, kada su oni, kako smo naveli, „podpuno odobrili” Radićev ustav Neutralne seljačke Republike Hrvatske. Taj je ustav formalno predviđao konfederaciju, a u biti se zauzimao za jugoslavensku federativnu državu. Na tragu toga shvaćanja konfederacije pisao je i Tomac u članku objavljenom sredinom ožujka 1923. godine, uoči parlamentarnih izbora. Ondje je Tomac odbacio kritiku da borba za republikansku formu vladavine podrazumijeva i borbu protiv jugoslavenske države, te je ustvrdio da hrvatski narod nije protiv „jakoj državi ovdje na jugu”, nego nastoji „da se ovdje na jugu sagradi jaka konfederativna država Hrvata, Slovenaca, Srba i Bugara”, smatrajući kako bi bilo najbolje da „takova konfederativna država bude uređena na temelju republikanskom”.⁷⁵⁷ Ovakvo državnopravno stajalište, koje je konfederaciju shvaćalo kao državu, a ne kao savez država, Juraj Tomac će zastupati sve do Radićeve kapitulacije pred beogradskim režimom, u ožujku 1925. godine.

⁷⁵⁴ Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 186.-187.

⁷⁵⁵ *Spomenica župe sv. Križ*, 73.

⁷⁵⁶ *Spomenica župe sv. Križ*, 74.

⁷⁵⁷ Tomac, „Kada žandarmerijski komandanti politiziraju”, *Hrvatska misao*, 14. 3. 1923., 2.

Konačni Tomčev razlaz s Radićevom politikom

Kako smo vidjeli, politički razlaz Hrvatske stranke prava i Hrvatske republikanske seljačke stranke odrazio se i u Križu, mjestu u kojem je narod u golemoj većini pristajao uz Seljačku stranku. Nekoć omiljeni kriški župnik, kojega je narod pri uhićenju u siječnju 1920. godine gotovo jedinstveno odlučio braniti, te koji je na povratku kući iz zatvora zadovoljno zapisao da je „upravo kraljevski dočekan”,⁷⁵⁸ izgubio je ljubav naroda. Sam Tomac je zapisao da otkako je *Slobodni dom*, koji je „hrvatskom seljaštvu, što je i sveto pismo ortodoksnom protestantu”,⁷⁵⁹ o njemu pisao da je „okrinkani republikanskom maskom monarhista”, „povjerenje mojih župljana prema meni uslijed te *Domove* poruke (je) prestalo”.⁷⁶⁰

Čini se da Tomca gubitak naklonosti njegovih župljana nije zabolio samo na emotivnoj razini, niti samo zato što su ga lokalni radićevci nakon političkog razlaza ometali u obavljanju pastoralne službe,⁷⁶¹ nego i zbog egzistencijskih razloga. Kako smo spomenuli još u vezi s Tomčevom službom u Ljubeščici, gdje je Tomac bio župnik krajem 19. i početkom 20. stoljeća, njegovi te općenito prihodi svih župnika u Hrvatskoj toga vremena sastojali su se od: stalne plaće, koja se isplaćivala iz općinskih, zemaljskih ili dijecezanskih sredstava; lukna, odnosno obvezatnog davanja župljana u naravi, novcu ili u težackim radnjama na župnikovu nadarbinskom zemljištu; prihoda s toga zemljišta koje je župnik uživao; te od manjih župnih pristojbi koje su župljani plaćali tijekom krštenja, vjenčanja i pokopa.⁷⁶² Dok je plaća uglavnom značila siguran izvor prihoda, lukno je zbog otpora seljaka često bilo teško utjerati. Tako je od dolaska u Križ, 1909. godine, Tomac pune tri godine vodio spor sa svojim župljanima o luknu, koje mu oni nisu isplaćivali tvrdeći, između ostaloga, da u stara vremena to nije bila njihova obveza nego dobrovoljni prilog, milodar kojim su pomagali župniku. Tek u travnju 1912. godine donesena je sudska odluka da su luknarska podavanja Župe Vojni Križ obvezatna, te se tada na želju kriških župljana

⁷⁵⁸ *Spomenica župe sv. Križ*, 78.

⁷⁵⁹ Tomac, „Još o proslavi 1000-godišnjice hrvatske države”, *Hrvatska misao*, br. 133. (1924.), 3.

⁷⁶⁰ Tomac, „Hrvatski državni proračun”, *Hrvatska misao*, br. 147. (1924.), 2.

⁷⁶¹ Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 187.

⁷⁶² Vidi: Mihajlo Lanović, *Lukno u Hrvatskoj*, Zagreb, 1914.

lukno iz podavanja u naturi promijenilo u novčano davanje u godišnjem iznosu od 1600 kruna.⁷⁶³

Ako je Tomac takve muke zbog utjerivanja lukna imao u vrijeme kada su on i njegovi župljani većinom bili na istoj političkoj strani, lako je zamisliti koliko su kriški župljani bili neskloni davanjima lukna sada, kada su se s Tomcem našli u suprotstavljenim političkim taborima. Iako je zakonska obveza davanja lukna kriškom župniku u određenom novčanom iznosu i dalje bila na snazi, ovaj je iznos zbog neprestanog rasta cijena tijekom i nakon rata sve više gubio svoju prijeratnu vrijednost.⁷⁶⁴ Zbog navedenih Tomčevih političkih sukoba s jugoslavenskim režimom, u to je vrijeme njegov prihod sve više ovisio o dobrim odnosima sa župljanima. Krajem 1920. godine općinsko poglavarstvo u Križu Tomcu je ukinulo isplatu lukna, a otprilike u isto vrijeme financijska oblast uskratila mu je isplatu plaće i dodatka na skupoću.⁷⁶⁵ U spomenici je Tomac zabilježio da mu je „kao protudržavnom elementu” ukinuta sva plaća te da je upućen na pristojbe za krštenja, vjenčanje i sprovode, kao i na „potporu dobrih svojih župljana, koji zaista potpomažu svoga župnika i novcem i životnim namirnicama”. Za razliku od „dobrih župljana”, pisao je Tomac, „duhovna oblast prem po župniku zamoljena ne zauzimalje se za župnika”.⁷⁶⁶

Ne zna se do kada je trajala ova uskrata primanja, no Tomac se na nju žalio Nadbiskupskom ordinarijatu još u studenom 1922. godine,⁷⁶⁷ da bi u siječnju 1923. godine spominjao još samo uskraćivanje dodatka na skupoću.⁷⁶⁸ Ako su mu u međuvremenu zaista počeli isplaćivati stalnu plaću i lukno, vrijeme kada se to dogodilo podudaralo bi se s vremenom kada je Hrvatska stranka prava isključena iz Hrvatskoga bloka, što bi moglo značiti da su i Tomcu oprošteni grijesi kada je raskinuo savez s Hrvatskom republikanskom seljačkom strankom u Križu. U srpnju 1923. godine Tomac je sudjelovao na sastanku u općinskom uredu u Križu, na kojem se „uslied odredbe vladine a na zamolbu nadb. duh. stola”, raspravljalo o povišici novčanog iznosa lukna u korist kriškog župnika. Prema tomu, u to se vri-

⁷⁶³ NAZ, NDS, 6872/1923.

⁷⁶⁴ O rastu cijena nakon rata vidi Tomčeve zapise u *Spomenica župe sv. Križ*, 83, 84., 87.

⁷⁶⁵ NAZ, NDS, 6872/1923.

⁷⁶⁶ *Spomenica župe sv. Križ*, 82.

⁷⁶⁷ NAZ, NDS, 6872/1923.

⁷⁶⁸ Tomac, „Batinaši, fašisti i neki Radićevci složno po župniku Tomcu”, *Hrvatska misao*, IV(1923.), br. 6., 3-4.

jeme Tomcu lukno sigurno isplaćivalo, te mu se štoviše uz potporu vlade, koja mu je lukno prethodno uskratila, te Nadbiskupskog duhovnog stola, duhovne oblasti koja se ranije nije zauzimala za njega, novčani iznos lukna namjeravao povisiti. No, premda je prema mišljenju Tomca ta povišica zbog rastuće skupoće bila posve opravdana, „ipak ju izaslanici pojedinih sela odbiše *a limine*”. Kako bi za vijeke sačuvao spomen na „nepošten postupak seoskih izaslanika”, Tomac je u spomenici zapisao njihova imena. Osjećajući sve veći jaz između naroda i svećenstva, on je tada u spomenici zapisao: „Svećenstvo hrvatsko morat će po svoj prilici u katakombel!”⁷⁶⁹

Kako je vrijeme prolazilo, a sukobi između Tomca i njegovih župljana se nastavljali, plahost koja se u Tomčevim zapisima osjećala početkom ovog sukoba bila je zamijenjena prkosom. Krajem 1923. godine Pokrajinska uprava za Hrvatsku i Slavoniju izdala je rješenje o povišici novčanog iznosa lukna, u koji je bila uračunata i stavka „podvoza”, kojim su se financirala župnikova službena putovanja izvan župe. Kada su izaslanici pojedinih sela Kriške župe odbili prihvatiti ovu stavku, Tomac ih je poimence zapisao, uz napomenu da je to „sam ološ”, kojeg se ne može vidjeti nedjeljom u crkvi.⁷⁷⁰ U svibnju 1924. godine pri dijeljenju sakramenta svete potvrde u Križu, tamošnji radićevci demonstrativno su izostali sa svečanog dočeka nadbiskupa Bauera. Time je, prema Tomcu, „radićevština pokazala svoje papke”.⁷⁷¹ U svibnju 1926. godine „ološ u ovoj župi” širio je uvredljiv pamflet protiv Tomca.⁷⁷² U lipnju 1926. godine općinsko vijeće u Križu, koje su činili gotovo sami radićevci, ukinulo je Tomcu i njegovu kapelanu novčanu naknadu za vjeronaučnu pouku djece. „Misle jadnici da će zato ostaviti svećenici svoju vjeronaučnu obuku kod školske djece. Ne! Mi ćemo svećenici još većim marom polaziti školskoj dječici, da ih odgajamo da budu bolji i drugačiji, nego li su njihovi roditelji”.⁷⁷³ Ovakvu retoriku slijedila su i djela, pa je Tomac sudskim putem pokušavao utjerati dugove od svojih župljana,⁷⁷⁴ te je, ne podilazeći nikomu, uskraćivao crkveni pogreb župljanima koji su se za života isticali kao neprijatelji Crkve.⁷⁷⁵

⁷⁶⁹ *Spomenica župe sv. Križ*, 90.-91.

⁷⁷⁰ *Spomenica župe sv. Križ*, 93.-94.

⁷⁷¹ *Spomenica župe sv. Križ*, 95.

⁷⁷² *Spomenica župe sv. Križ*, 102.

⁷⁷³ *Spomenica župe sv. Križ*, 104.

⁷⁷⁴ NAZ, NDS, 5227/1927.

⁷⁷⁵ NAZ, NDS, 5664/1926.

Raskinuvši s Hrvatskom republikanskom seljačkom strankom Tomac je barem djelomice vratio naklonost režima i svoje duhovne oblasti, bez obzira na to što je on taj režim, kako ćemo dalje vidjeti, nastavio istom mjerom kritizirati kao i do tada. Zbog toga ne možemo reći da je Tomac kapitulirao pred režimom, koji ga je zato nagradio, nego da je u općoj političkoj konstelaciji Tomčev razlaz s Hrvatskom republikanskom seljačkom strankom pogodovao režimu, koji je to i pokazao popuštajući pritisak na Tomca. Drugačije je bilo s njegovom duhovnom oblasti, prema kojoj je Tomac zaista napravio zaokret. Povod ovom zaokretu bila je poslanica hrvatskih biskupa, upućena u rujnu 1924. godine „hrvatskom katoličkom narodu prilikom tisućgodišnjice hrvatskoga kraljevstva”. Pripremajući se za slavljeničku 1925. godinu, hrvatski su biskupi u toj poslanici nabrojili vjekovne hrvatske neprijatelje, među kojima se nisu nalazili Srbi. U borba-ma s tim neprijateljima hrvatski je narod, tvrdili su biskupi, spasio samo Bog. Samo se Bogu može zahvaliti, isticali su biskupi, što su Hrvati trajno ostali dio zapadnog kulturnog kruga, od kojega su bila odsječena i „najbliža naša braća”, odnosno Srbi. Ne spominjući pravoslavlje, biskupi su naveli da su Hrvati ostali dio toga kruga u borbi s islamom, luteranstvom i bogumilstvom. Katolička vjera postala je „majka hrvatskom narodu”, „srasla se vjera katolička s hrvatskim narodom”, „čitava kultura naša i čitav naš život narodni nosi biljeg kršćanstva i vjere katoličke”, što je opet, nastavili su biskupi, dar samoga Boga. Hrvati trebaju ostati vjerni Bogu i Katoličkoj Crkvi, jer sve tegobe hrvatskog naroda u prošlosti, te osobito u sadašnjosti proizlaze iz njegove nedovoljne pobožnosti. Treba se okrenuti molitvi, pa i slavlje tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva treba biti slavlje „katoličkog hrvatskog naroda”, i obnova saveza hrvatskog naroda s Bogom.⁷⁷⁶

Dakle, u ovoj je poslanici naglasak bio na vjerskom, a ne na nacionalnom karakteru proslave Tomislavove krunidbe. U njoj se izbjegavala svaka primisao o sukobu sa Srbima i pravoslavljem, te je jedina subverzivna misao u poslanici bila da je Božja providnost, a ne splet nesretnih povijesnih okolnosti, uzrokovala podjelu Hrvata i „najbliže naše braće”, Srba, u dva oprečna kulturna kruga. Misao da su Hrvati, potvrđujući svoju povezanost s katoličkom vjerom, suzbijali bogumilstvo, možda je dokazivala vjekovnu hrvatsku prisutnost u Bosni i Hercegovini, ali isto tako sužavala je hrvatsku

⁷⁷⁶ „Okružnica hrv. kat. narodu prilikom tisućgodišnjice hrv. kraljevstva”, *Katolički list*, 18. 9. 1924., 449.-452.

naciju na pripadnike katoličke vjere u Bosni i Hercegovini. Tom je cilju bila usmjerena i misao da su Hrvati potvrđivali svoju povezanost s katoličkom vjerom ginući u sukobu s islamom. To je uostalom pokazivao i čitav ton članka, koji je u potpunosti odudarao od pravaštva te poistovjećivao hrvatski narod s katoličkom vjerom. Unatoč tomu Tomac je u tisku pisao da su ovom poslanicom hrvatski biskupi „ispravili sve one postupke koje je episkopat od 1918. donio vezujući se za vlast”, te da je poslanica „u punoj mjeri ispravila” sve ono zbog čega su on i drugi svećenici bili ogorčeni na hrvatske biskupe.⁷⁷⁷

O razmjeru egzistencijskog straha, koji je pratio Tomca otkako je izgubio naklonost velikog broja svojih župljana, te zbog kojega se utekao zaštititi svoje Crkve, opraštajući joj nedovoljno izraženo djelovanje u korist hrvatskoga naroda, govori Tomčeva nervozna reakcija na članak njegova kolege, kalničkog župnika Jurja Cenkića. U tom je članku, objavljenom u srpnju 1927. godine u *Katoličkom listu*, Cenkić sasvim teoretski razglabao o „skinuću stalnog župnika sa župe”. Ovo se „skinuće” razlikovalo od premještanja župnika u drugu župu, između ostaloga, i po tomu što nakon „skinuća” župnik nije imao pravo na drugu župu, pa je njegova budućnost bila neizvjesna. Među sedam razloga zbog kojih je župnik mogao biti „skinut sa župe”, crkveno zakonodavstvo spominjalo je i „mržnju (antipatiju) župljana, ma bila nepravedna i ma ne bila općenita, samo da je takova, da čini beskorisnom službu župnikovu”. U tom kontekstu Cenkić je naveo primjer neke neimenovane hrvatske župe, u kojoj su se župljani htjeli riješiti svoga župnika „iz čisto političkih razloga”. Budući da „politički razlozi” nisu bili predviđeni kao razlog „skinuću”, župljani su u tužbi naveli da mrze župnika, što je ordinarij prihvatio i župnika naposljetku „skinuo”.⁷⁷⁸

Na ovaj je članak reagirao Tomac protumačivši ga kao uputu „kako se mogu župljani riješiti svoga župnika, pa makar bio župnik i svetoga života i revan u službi”. Taj članak, smatrao je Tomac, nije bio upućen svećenstvu, jer ono dobro poznaje teoretske razloge zbog kojih župnik može biti „skinut sa župe”. On je mogao biti upućen samo onima koji mogu nahuškati narod na svoga župnika. „Na temelju toga članka”, smatrao je Tomac, „nije siguran nijedan župnik da mu pokvareni elementi ne objese parnicu o vrat, pa makar bio župnik najrevniji u službi i svetoga života, samo ako vlada

⁷⁷⁷ Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 192.-193.

⁷⁷⁸ Juraj Cenkić, „Skinuće stalnog župnika sa župe”, *Katolički list*, 28. 7. 1927., 420.-424.

u župi mržnja na župnika pa makar ta mržnja bila potpuno neopravdana, posvema netemeljita". U svojoj reakciji Tomac je otkrio i da je župnik, čiji je slučaj Cenkić upotrijebio za primjer temi svoga članka, bio pleternički župnik Matija Golek, koji „uslijed hajke pokvarenih elemenata u svojoj župi nije samo bio skinut sa službe i nadarbine, već je bio i prije vremena porinut u grob, jerbo mu je puknulo srce od žalosti razočaranja”.⁷⁷⁹ Osim kao sa svećenikom, Tomac se s Golekom mogao poistovjetiti i u političkom smislu, jer je do raspada Austro-Ugarske Monarhije i Golek bio frankovac. Za razliku od Vojnog Križa, koji je do raspada Monarhije većinom bio frankovački, Pleternica je do tog vremena bila podijeljena na podjednako jake frankovce i pristaše Hrvatsko-srpske koalicije.⁷⁸⁰ No, poput Križa, i Pleternica je nakon rata postala uporište Hrvatske pučke (republikanske) seljačke stranke,⁷⁸¹ pa su i „čisto politički razlozi”, koji su početkom 1921. godine podupirali zahtjev za uklanjanje frankovca Goleka iz Pleternice, mogli biti samo u službi te stranke.

Godinu dana nakon raskida Hrvatske republikanske seljačke stranke s Hrvatskom strankom prava počinje i „razdoblje velike novinarske aktivnosti” Jurja Tomca.⁷⁸² Riječ je o njegovoj aktivnosti u pravaškom tisku, pa se može govoriti i o Tomčevu povratku ovoj stranci, koji je nastupio nakon što se jaz između njega i kriških radićevaca produbio. Tijekom ovog razdoblja „velike novinarske aktivnosti” u nekoliko članaka Tomac je kritizirao Stjepana Radića i njegovu stranku. U skladu sa svojim povratkom u milost svoje duhovne oblasti, dio ove kritike bavio se odnosom Radića i Katoličke Crkve, odnosno Tomac je kritizirao Radića zbog njegovih napada na katoličko svećenstvo.⁷⁸³ Tomac je smatrao da iza tih napada stoji ili Radićeva namjera da među Hrvatima širi bezvjerstvo, na što je Tomca upućivao Radićev odlazak u Sovjetski Savez, u svibnju 1924. godine, gdje je svoju stranku učlanio u Seljačku internacionalu,⁷⁸⁴ ili njegova namjera da Hrvate prevede na pravoslavlje, što je Tomac zaključio nakon političke kapitulacije Hrvatske republikanske seljačke stranke u ožujku 1925. godine,

⁷⁷⁹ „Korona kotara moslavačkoga”, *Katolički list*, 6. 10. 1927., 556.-557.

⁷⁸⁰ Gabelica, *Pravaštvo u Požeškoj županiji*, 187.-188.

⁷⁸¹ Ljudevit Petrak, *Pleternica vjekovima*, Pleternica, 1979., 93.-95.

⁷⁸² Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 192.

⁷⁸³ Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 193.-194.

⁷⁸⁴ O tomu vidi: H. Matković, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, 165.-168.

kada je ta stranka priznala jedinstvenu jugoslavensku državu i dinastiju Karađorđevića, izbacujući iz svoga naziva pridjev republikanski.⁷⁸⁵

Poseban dio Tomčeve kritike Radića i njegove politike odnosio se na navedenu Radićevu političku kapitulaciju,⁷⁸⁶ kojom je vođa Seljačke stranke odbacio oba temeljna načela svoje stranke: državnopravno načelo, kojim je pokušavao uskladiti hrvatsku državnost s realnošću postojanja jugoslavenske države, te republikanstvo, koje je Radić pokušavao uzdignuti u opće načelo, ali je prvenstveno predstavljalo otpor Hrvata protiv hegemonije Srbije. Malodušnost koja je zavladała Tomcem zbog toga Radićeva čina, posebno nakon što je Glavni odbor Hrvatske seljačke stranke prihvatio taj čin u travnju 1925. godine,⁷⁸⁷ svjedoči da je sve do toga trenutka Tomac iskreno vjerovao da je Radić taj pomazanik, koji će izbaviti hrvatski narod iz ropstva. U članku objavljenom u *Hrvatskom pravu* u svibnju 1925. godine, Tomac je ustvrdio da je Radićevim činom, koji je blagoslovio Glavni odbor njegove stranke, ugašen zadnji žižak nade da će hrvatski narod ostvariti svoju državu. Dodao je da su tim činom Srbi došli „u vlasništvo, u posjed” Hrvatske „potpuno korektno”, jer hrvatskom narodu to nije nitko nametnuo, nego je „hrvatski narod i njegova glava – inteligencija i njegovo srce – seljaštvo na to pristalo, privolilo i glasovalo”. Na ovakve iskaze malodušja moralo je odgovoriti uredništvo pravaškoga *Hrvatskoga prava*, koje je uz Tomčev tekst navelo da „na svu sreću” nije točna Tomčeva tvrdnja da je Radićevim činom ugasla zadnja nada za postizanje hrvatske državnosti, da Srbi nisu došli u posjed Hrvatske „potpuno korektno” nego „*per fraudem procuratoris*” (prijevarom njihova agenta), te da hrvatski narod nije odobrio Radićev čin, jer velik dio hrvatskog seljaštva protiv njega diže glas. Svoje opaske uredništvo ovog lista zaključilo je uzvikom: „*Sursum corda!*” (Gore srca!)⁷⁸⁸

O ovom Tomčevom tekstu i njegovoj ogorčenoj reakciji na Radićevu kapitulaciju uredništvo *Hrvatskoga prava* objavilo je i poseban članak. U njemu je povijest njemačkog naroda iz Napoleonova doba poslužila kao usporedba s hrvatskom sadašnjošću, a potresenog Tomca – za razliku od

⁷⁸⁵ O tomu vidi: H. Matković, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, 190.-201.

⁷⁸⁶ Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 204.-206., 222.-228.

⁷⁸⁷ O tomu: H. Matković, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, 194.

⁷⁸⁸ Tomac, „Doživotno uzdržavanje”, *Hrvatsko pravo*, 6. 5. 1925., 1.-2.

tadašnje „koruptivne i sebične inteligencije” njemačkog naroda, koja je imala hrvatski pandan u Radiću – stavilo se uz bok filozofima idealistima Johannu Herderu i Johannu Fichteu, te pjesniku i vojniku Theodoru Körneru, koji su u to vrijeme „njemačkom narodu dovikivali: *Sursum corda!*” Nakon ovih idealista, uvjeravalo je uredništvo Tomca, slijedilo je vrijeme realista, koje je iznjedrilo „realistu nad realistima, kneza Bismarcka, koji je od prilike sedamdeset godina iza mučeničke smrti Theodora Körnera dao realnu, stvarnu, vidljivu i oipljivu konzistenciju njegovim idealističkim snovima”.⁷⁸⁹ Ovaj hrvatski Bismarck, pokazalo se, koji je pravaški idealizam trebao pretvoriti u realnu politiku, našao se u čelniku Hrvatske stranke prava, odvjetniku Anti Paveliću.

Osim publicističkom djelatnošću, Tomac je u ovom razdoblju dao doprinos i konkretnim političkim aktivnostima svoje stranke. Za razliku od parlamentarnih izbora održanih u ožujku 1923. godine – pred koje je Tomac zbog pokušaja spašavanja saveza između Hrvatske stranke prava i Hrvatske republikanske seljačke stranke pozivao svoju stranku da odustane od izbora i svoje glasove prepusti Seljačkoj stranci, zbog čega je i sam apstinirao od izbora – Tomac se u izbore održane u veljači 1925. godine aktivno uključio. On je krajem 1924. godine odobrio odluku stranačkog vodstva o samostalnom nastupu Hrvatske stranke prava na tim izborima,⁷⁹⁰ te se kandidirao na stranačkoj listi u Bjelovarsko-križevačkom okrugu, koju je predvodio Tomo Petrincec iz Ludine. Iako tisak ne spominje Tomčevo sudjelovanje u predizbornim skupovima svoje stranke, o njegovoj izbornoj agitaciji govore u to vrijeme učestale intervencije oružništva zbog Tomčevih propovijedi s političkom porukom. U to se vrijeme više podataka o predizbornoj agitaciji Hrvatske stranke prava u moslavačkom kraju vezuje za gostioničara Slavka Andrineka iz Osekova, mjesta koje se uz Križ počelo probijati kao drugo središte pravaške aktivnosti u tome kraju.⁷⁹¹

Ako su izbori održani u ožujku 1923. godine za Hrvatsku stranku prava bili porazni, izbori u veljači 1925. godine za nju su značili pravi pop-top. Stranka je ukupno osvojila mizerna 3 064 glasova, te je u usporedbi s prošlim izborima pala za oko dvije trećine glasova. U Bjelovarsko-križevačkom okrugu stranka je osvojila 606 glasova, odnosno upola manje nego

⁷⁸⁹ „Ni optimizam, ni pesimizam”, *Hrvatsko pravo*, 9. 5. 1925., 1.-2.

⁷⁹⁰ Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 190.

⁷⁹¹ Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 211.-222.

na prošlim izborima. U Čazmanskom kotaru stranka je osvojila 93 glasa, od kojih 70 u Općini Križ, što je bilo nešto manje glasova nego na prošlim izborima. Budući da je Hrvatska stranka prava u Osekovu osvojila samo 9 glasova, jasno je da je Križ, uz gradska središta Bjelovarsko-križevačkog okruga, u kojima je stranka osvojila 156 glasova, još uvijek bio glavno središte pravaške aktivnosti u tome kraju.⁷⁹² Ovaj put Tomac u spomenici nije zabilježio zadovoljstvo izbornom pobjedom Hrvatske republikanske seljačke stranke, nego je rezignirano zapisao: „Opet se izjavio hrvatski narod za vrtikapu Stjepana Radića i njegov program”.⁷⁹³

U listopadu 1925. godine Tomac je iskazao potporu osnutku drugog Hrvatskoga bloka, političkog saveza koji su u listopadu 1925. godine sklopili Hrvatska stranka prava i nekadašnji Radićevi pristaše okupljeni u Hrvatskom republikanskom seljačkom savezu. Oni su se pod vodstvom Stjepana Buća odvojili od Radića zbog njegove kapitulacije pred beogradskim režimom.⁷⁹⁴ U potpori je Tomac istaknuo načela na kojima se taj savez ustrojio, odnosno istaknuo je njegove „republikanske i konfederalističke temelje”, koji su, prema Tomcu, jedini mogli dovesti do ostvarenja „potpuno nezavisne Hrvatske”.⁷⁹⁵ Samo isticanje konfederacije kao navodno temeljnog načela nije bilo potpuno u skladu s programom Hrvatske stranke prava, koji je kao temeljno državnoopravno načelo isticao neovisnu hrvatsku državu, uz mogućnost njezina ulaska u konfederaciju. No, ni u definiranju te konfederacije Tomac nije bio potpuno pravovjeran.

Vidjeli smo da je Tomac u početku podupirao federalistički ustroj jugoslavenske države, tumačeći ga i kao program Hrvatske stranke prava. Zatim je Tomac jugoslavenski federalizam prestao spominjati, te je počeo govoriti o jugoslavenskoj konfederaciji, koju je, međutim, tumačio kao stvaranje konfederalne jugoslavenske države, a ne kao stvaranje hrvatske države u konfederaciji sa srpskom državom. Od 1925. godine Tomac je ponovno počeo spominjati federalizam, no sada isključivo u negativnom kontekstu, kao državnoopravni program kojim se ne ostvaruje hrvatska državnost, te koji ne prihvaća njegova stranka, nego Hrvatska zajednica, odnosno njezina

⁷⁹² *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca: održanih 8. 2. 1925.*, Beograd, 1926., 80.-82., 152.-157.

⁷⁹³ Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 197.-198.

⁷⁹⁴ Paulina Radonić Vranjković, „Gradski i parlamentarni izbori u Zagrebu 1927. godine”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, god. 40 (2008.), 254.

⁷⁹⁵ Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 233.-234.

nasljednica, Hrvatska federalistička seljačka stranka. Ta stranka stvorena je u siječnju 1926. godine fuzijom Hrvatske zajednice i drugog dijela disidenata Hrvatske republikanske seljačke stranke, koji su napustili svoju stranku zbog Radićeve kapitulacije pred beogradskim režimom.⁷⁹⁶ Taj je federalizam za njega ipak bio prihvatljiviji od „autonomističkog” programa Hrvatske pučke stranke, prema kojem je Hrvatska bila svedena na pokrajinu jugoslavenske države.⁷⁹⁷

Govoreći o konfederaciji, u to je vrijeme Tomac još uvijek govorio o konfederativnoj jugoslavenskoj državi, odnosno o stvaranju hrvatske države u jugoslavenskoj državi. Tako je u rujnu 1925. godine istaknuo svoj politički kredo: „Sloboda, ravnopravnost i samosvojnost svih historičkih i nacionalnih individualiteta u konfederativnoj zajedničkoj državi”. Pritom je Tomac imao na umu državnopravni položaj Ugarske, odnosno Zemalja ugarske krune, unutar Austro-Ugarske Monarhije, gdje je Ugarska bila „posebno od Austrije različitom državom” unutar zajedničke države.⁷⁹⁸ Međutim, odnos između Ugarske i Austrije u Austro-Ugarskoj Monarhiji nije bio konfederalan, nego su ove dvije države bile u realnoj uniji, uređenju svojstvenom monarhijama, u kojem se, za razliku od konfederacije, države uključene u uniju u međunarodnim odnosima javljaju zajedno, kao jedinstven subjekt međunarodnog prava.⁷⁹⁹

Nakon nekoliko mjeseci Tomac je u članku koji se bavio razlikom između federacije i konfederacije prvi put konfederaciju i program svoje stranke odredio kao savez država, a ne kao saveznu državu. Tu je napisao kako njegova stranka želi da „ovdje na jugu” bude „jaki savez država”, odnosno da bude „konfederacija država”. No, Tomac je i ovom svojom definicijom programu Hrvatske stranke prava utisnuo svoj osebujan pečat, jer je taj program polazio od neovisne hrvatske države i samo načelno spominjao mogućnost ulaska te države u neki konfederalni savez, dok je Tomac polazio od prijekne potrebe da se taj savez stvori i to „ovdje na jugu”. Također, Tomac se i u nabranjanju „država”, koje bi trebale stupiti u takav savez, izričito odmaknuo od stranačkog programa. Naime, on je pisao da bi

⁷⁹⁶ Tomac, „Ili revolucija ili sporazum”, *Hrvatsko pravo*, 15. 10. 1925., 1.-2.

⁷⁹⁷ Tomac, „Zar da se odrečemo svoga hrvatskoga državnoga prava?”, *Hrvatsko pravo*, 3. 9. 1925., 1.-2.

⁷⁹⁸ Tomac, „Zar da se odrečemo svoga hrvatskoga državnoga prava?”, *Hrvatsko pravo*, 3. 9. 1925., 1.-2.

⁷⁹⁹ Stefanović, *Ustavno pravo FNR Jugoslavije i komparativno*, 300.-302.

taj „savez država” uz „države” Hrvatsku, Sloveniju, Srbiju, Bugarsku i Crnu Goru, trebala činiti i „država” Bosna i Hercegovina,⁸⁰⁰ koja je, kako smo naveli, prema pravaškom programu bila sastavni dio hrvatske države.

Ako bismo izuzeli Bugarsku kao plod Tomčeve fantazije, kao jedan nerealan pogled na politiku, koji je dopuštao da bi Bugarska i Srbija nakon svih povijesnih trauma mogle stupiti bilo u državni savez, bilo u savez država; države koje bi tvorile Tomčev savez država „ovdje na jugu” bile su iste kao i federalne jedinice jugoslavenske države u programu Hrvatske federalističke seljačke stranke. Taj je program za-

mišljao preustroj jugoslavenske države u federaciju, u kojoj bi se državna vlast dijelila na središnju vlast i na vlast njezinih federalnih jedinica, koje bi bile: Hrvatska, Slovenija, Srbija, Crna Gora te Bosna i Hercegovina. Pritom je prema mišljenju čelnika ove stranke, Ante Trumbića, samostalan položaj Bosne i Hercegovine bilo kompromisno rješenje, jer Hrvatska ove zemlje nema snage sebi pridružiti, a ako bi se one priključile Srbiji, to bi bila katastrofa za hrvatsku nacionalnu ideju.⁸⁰¹

Unatoč ovoj bliskosti federalističkom programu, čini se da je upravo Tomac smatran pravašem koji se protivi savezu svoje stranke s Hrvatskom federalističkom seljačkom strankom. Početkom lipnja 1926. godine uredništvo *Hrvatskog prava* je zaključilo da u Hrvatskoj stranci prava postoji struja, koja teži čvrstom savezu s Hrvatskom federalističkom seljačkom strankom. Ova struja, tvrdilo je uredništvo pravaškoga lista, smatrala je da su Hrvatska stranka prava i Hrvatska federalistička seljačka stranka u

Slika 18. ANTE TRUMBIĆ
(HDA, f. 1443, sg. 847)

⁸⁰⁰ Tomac, „Federacija i konfederacija”, *Hrvatsko pravo*, 11. 12. 1925., 2.

⁸⁰¹ Ljubomir Antić, „Hrvatska federalistička seljačka stranka”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, god. 15 (1982.), br. 1, 176.-178.

svim načelnim pitanjima jednake, osim kad je riječ o obliku vladavine, te je navodno nastojala da stranka odbaci republikanstvo i prihvati monarhijski oblik vladavine, što bi uklonilo i posljednju smetnju tom savezu. Zbog toga je uredništvo, uvjereno u prednost republikanstva nad monarhizmom, prenijelo jedan stari Tomčev tekst, objavljen u rujnu 1925. godine u listu Hrvatskog republikanskog seljačkog saveza, *Republikanskoj slobodi*, u kojem je Tomac objašnjavao zašto je on republikanac.⁸⁰²

Radi razjašnjenja onima koji se čude kako uredništvo *Hrvatskoga prava* nije znalo da je preteča Hrvatske federalističke seljačke stranke, odnosno Hrvatska zajednica još „1925”. godine prihvatila republikanski program,⁸⁰³ potrebno je istaknuti da je još Hrvatska zajednica, želeći se i u načelnim pitanjima što više približiti Hrvatskoj republikanskoj seljačkoj stranci, prihvatila republikanstvo, no ne 1925., nego već u studenom 1924. godine,⁸⁰⁴ ali se Hrvatska federalistička seljačka stranka prilikom svoga ustroja vratila monarhijskom obliku vladavine.⁸⁰⁵ No, čudnije je to što uredništvo *Hrvatskoga prava* nije dovelo u pitanje tvrdnju navedene struje da je federalizam Hrvatske federalističke seljačke stranke posve u skladu s državnopravnim načelima Hrvatske stranke prava, nego se tek trudilo istaknuti važnost republikanstva za identitet pravaške stranke. Začuduje i to što je uredništvo, kako bi postiglo navedenu namjeru, iskoristilo mišljenje Jurja Tomca, koji je nekoć i sam pristajao uz federalistički program, koji je do jučer konfederalistički program tumačio kao federalistički program, te koji je i dalje zagovarao neka načela iz programa Hrvatske federalističke seljačke stranke.

U svom objašnjenju zašto je republikanac, Tomac je nabrojio 14, uglavnom načelnih razloga za to. On je bio republikanac jer većina čovječanstva živi pod republikanskom vlašću; jer u republici pojedinac uživa veća prava nego u monarhiji; jer je u republici njezin predsjednik običan građanin; jer predsjednik, za razliku od kralja, ne vlada doživotno; jer se izborom predsjednika republike na čelo države dovodi najsposobnija osoba; jer u monarhiji sva vlast pripada samo jednom čovjeku; jer u monarhiji jedan čovjek odlučuje o ratu i miru; jer u monarhiji jedan čovjek po volji

⁸⁰² „Zašto je Hrvatska stranka prava – republikanska”, *Hrvatsko pravo*, 4. 6. 1926., 3.

⁸⁰³ Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 203.

⁸⁰⁴ H. Matković, „Hrvatska zajednica”, 122.-124.

⁸⁰⁵ Antić, „Hrvatska federalistička seljačka stranka”, 177.

smjenjuje i postavlja ministre; jer kralj nikom nije odgovoran; jer se kralj može smijeniti samo revolucijom ili urotom; jer u republici nema „jakog” imperijalizma; jer je karakter kralja lako pokvariti; te zato što monarhije ne poznaju institut narodnog referenduma. Tek posljednji Tomčev razlog za prevagu republikanstva, da je „hrvatski narod zadahnut republikanskom misli”, bio je konkretne, a ne načelne naravi.⁸⁰⁶

Prema ovomu se čini kao da je republikanstvo za Tomca bilo samom sebi svrha, da je ono bilo floskula koju je Tomac slijepo prihvatio od Radića, te kojom se sada, kada ju je Radić kao bezvrijednu odbacio, Tomac nastavio dičiti kao dokazom svoje dosljednosti. No, u Hrvatskoj stranci prava bilo je i pojedinaca koji su o vrijednosti republikanstva imali drugačije mišljenje. U sljedećem broju *Hrvatskoga prava* izašao je još jedan, nepotpisan članak pod naslovom: „Zašto je Hrvatska Stranka Prava republikanska?” Taj je članak, između ostaloga, bio i otvorena reakcija na Tomčevo republikanstvo. U ovom članku, kojem je smisao bio da Hrvatska stranka prava prihvaća republikanstvo prvenstveno kao simbol otpora prema Srbiji i beogradskom režimu, spomenuto je da Tomac u svojoj obrani republikanstva nije rekao ništa o tome kako je cijeli hrvatski narod u samo jednoj godini od štovatelja monarhije postao pristaša republikanstva. Navedeno je da je „hrvatski narod prešao na republikanstvo prije nego je i čuo ma za i jedan od onih 15 (?) Tomčevih razloga”, te da bi „prijatelj Tomac” „bolje potrefio” da je napisao da je republikanac sve „dok stoji djelo slavosrba i dok ima slavosrba i dok je ovakove beogradske politike u monarhiji SHS”. Jer za Hrvatsku stranku prava, tvrdilo se u ovom članku, republikanstvo uopće nije načelno pitanje. Ono je za tu stranku bilo „najradikalniji državopravni, nacionalni, kulturni, gospodarski i finacinalni protest protiv hrvatskih slavosrba i Beograda”. „I kada bi se danas Beograd odlučio za republiku a pridržao dojakošnju politiku spram Hrvatske i hrvatskoga naroda”, zaključio je autor ovog članka, „stari naš otpor ostao bi i nadalje isti, samo onda ne bi mi to (republikanci, op. a.) bili”.⁸⁰⁷

Ako je ovaj članak predstavljao mišljenje one struje u Hrvatskoj stranci prava koja je težila savezu s Hrvatskom federalističkom seljačkom strankom, onda njezini predstavnici nisu mislili da bi pravaši trebali odbaciti republikanstvo i prihvatiti monarhiju, što je ovoj struji u uvodu Tomčeva

⁸⁰⁶ „Zašto je Hrvatska stranka prava – republikanska”, *Hrvatsko pravo*, 4. 6. 1926., 3.

⁸⁰⁷ „Zašto je Hrvatska stranka prava republikanska?”, *Hrvatsko pravo*, 11. 6. 1926., 1.-3.

članka zamjeralo uredništvo *Hrvatskoga prava*. Sudeći prema ovomu članku, ova je struja mislila da republikanstvo Hrvatske stranke prava nije vrijednost sama po sebi, nego da je ono samo simbol koji predstavlja ono što je bitno, a to je otpor beogradskom režimu. Ako republikanstvo, dakle, za stranački program i nije toliko važno, ono ne može biti ni smetnja savezu sa strankom koja se zauzima za monarhijski oblik vladavine, ako ta stranka bude jamčila da će djelovati prema bitnim smjernicama programa Hrvatske stranke prava. Slijed događaja podupire ove pretpostavke. U lipnju 1927. godine Hrvatska federalistička seljačka stranka pridružila se drugom Hrvatskom bloku. Iako je tijekom ovoga pridruživanja zaključeno da stranke koje čine Hrvatski blok „pridržavaju svoj stranački program”,⁸⁰⁸ ubrzo je Hrvatska federalistička seljačka stranka počela odstupati od svoga programa i djelovati u skladu s programom Hrvatske stranke prava, izjavljujući da radi na uspostavi „hrvatske državne samostalnosti”.⁸⁰⁹ Prihvaćanjem programa hrvatske državne samostalnosti monarhizam Hrvatske federalističke seljačke stranke postao je besmislen.

Nema podataka da bi se Tomac protivio savezu svoje stranke s federalistima, no on taj savez nije izričito ni podržao, kao što je izričito bio za prethodno dogovoren savez Hrvatske stranke prava s Hrvatskim republikanskim seljačkim savezom. U to vrijeme već je prestala Tomčeva publicistička aktivnost, koja je polako slabjela još od kraja 1925. godine, te se on od druge polovice 1926. godine u tisku javlja ili kratkim objavama ili ga u svojim člancima tek spominju drugi autori. Tomčevo političko povlačenje to je dojmljivije jer se događa u vrijeme pojačane političke aktivnosti Hrvatske stranke prava, odnosno Hrvatskoga bloka u moslavačkom kraju, u kojem su u to vrijeme učestali pouzdanički sastanci i pučke skupštine pravaša i njihovih saveznika te se osnivaju nove organizacije Hrvatske stranke prava, u čemu, prema raspoloživim izvorima, Tomac nije sudjelovao.⁸¹⁰ Njegovo pasiviziranje vidljivo je i iz zapisa u župnoj spomenici, gdje od druge polovice 1926. godine potpuno izostaju crtice o njegovu odnosu sa župljanima, te gdje se na politička pitanja osvrnuo samo dva puta, oba puta 1927. godine povodom oblasnih i parlamentarnih izbora. Na krupne političke događaje, kao što su atentat na hrvatske zastupnike u beograd-

⁸⁰⁸ Antić, „Hrvatska federalistička seljačka stranka”, 189.

⁸⁰⁹ Antić, „Hrvatska federalistička seljačka stranka”, 196-197.

⁸¹⁰ Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 245.-273.

skoj skupštini ili Radićeva smrt, Tomac se nije osvrnuo. Doduše, Tomac je spomenicu od druge polovice 1928. do smrti, 14. ožujka 1930. godine, prestao voditi, a posljednji njegov zapis tiče se blagoslova crkvenoga zvona, koji je Tomac obavio 29. kolovoza 1928. godine.⁸¹¹ U to je vrijeme Radić bio mrtav već dvadesetak dana.

U to vrijeme Tomac je imao šezdesetak godina te nije bio suviše star. Otkako je 1920. godine operirao kilu, zbog koje je tada imao ozbiljnih zdravstvenih problema,⁸¹² Tomac se, osim sljepila na lijevom oku, nije žalio ni na kakve druge zdravstvene tegobe. Tek nekoliko mjeseci pred smrt dijagnostificirana mu je šećerna bolest,⁸¹³ pa se simptomi povezani s tom bolešću, npr. umor i iscrpljenost, vjerojatno nisu pojavili tako rano i bili razlogom njegova političkog povlačenja još u drugoj polovici 1920-ih godina. Možemo pretpostaviti da se povlačiti počeo nezadovoljan stranačkom politikom. Već smo spomenuli da je Tomac kao načelni republikanac mogao biti protiv saveza s monarhističkom Hrvatskom federalističkom seljačkom strankom. Osim toga, spomenuli smo i tvrdnju koprivničkog župnika Stjepana Pavunića, navedenu u lipnju 1928. godine, da je Juraj Tomac nešto prije oblasnih i parlamentarnih izbora održanih u siječnju, odnosno u rujnu 1927. godine, zamolio Pavunića da na izborima u Koprivnici ne glasuje za njegova brata, Mihovila Tomca, jer je ovaj starokatolik. Uskoro nakon toga Juraj Tomac pisao je Pavuniću da je postavio „ultimatum vodstvu stranke prava da se vodstvo tamo u Koprivnici oduzme mome bratu starokatoliku no na moj ultimatum ne dobih odgovora. Kako vidiš ja više ne pišem u pravaškom tjedniku *Hrvatskom pravu*”, završio je Tomac.⁸¹⁴

Do 1927. godine Tomac je, koliko je poznato, samo jedanput reagirao na postojanje reformnog pokreta nižeg katoličkog svećenstva, iz kojeg je nastala Starokatolička Crkva. On je 1920. godine, u navedenom članku koji je potpisao sa „Seoski Župnik”, a pod kojim se pseudonimom, kako smo naveli, najvjerojatnije krio Tomac, optužio „visoki kler” u Hrvatskoj da je prihvaćajući jugoslavenski nacionalno-politički program, između ostaloga, izazvao nastanak i „reformnog pokreta Zagorčeve grupe”, koji da je jedan

⁸¹¹ *Spomenica župe sv. Križ*, 110.

⁸¹² HDA, PRZV, kutija 1028., br. 6-14, 72 (1763/1920.)

⁸¹³ *Spomenica župe sv. Križ*, 111.

⁸¹⁴ Stjepan Pavunić, „Zašto sam istupio sa listom „neodvisnih građana” za gradske izbore u Koprivnici?”, *Narodna politika* (Zagreb), 16. 6. 1928., 3.

od „čirova na tijelu katoličke crkve u hrvatskom narodu”.⁸¹⁵ Nakon toga Tomac se dugo vremena o tome nije izjašnjavao, iako je zbog pristajanja dvojice svoje polubraće uz taj pokret i uz tu Crkvu, za to morao biti itekako zainteresiran. No, 1927. godine odlučio je o tome prekinuti šutnju, pa je u župnoj spomenici, uz komentar o parlamentarnim izborima održanima u rujnu te godine, zapisao da „Radić zajedno s Beogradom podupire tzv. starokatolički pokret da preko njega prevede hrvatski katolički narod na raskolništvo”. U vezi s time Tomac se zgražao što su se unatoč takvom protuhrvatskom i protukatoličkom Radićevom djelovanju na njegovoj listi našla i dvojica katoličkih svećenika, Pavao Matica i Ljudevit Kežman.⁸¹⁶

Dakle, u vrijeme kada je Tomac svojoj stranci postavio „ultimatum” da se riješi njegova brata jer je ovaj starokatolik, i u drugim izvorima imamo zabilježen iznenadan interes Jurja Tomca za osporavanje, neprihvatanje starokatolicizma. Kako je Tomac u pismu Pavuniću i natuknuo, vodstvu Hrvatske stranke prava nije dolazilo u obzir riješiti se Mihovila Tomca. On se kao vođa koprivničkih pravaša u siječnju 1927. godine u Koprivnici kandidirao na oblasnim izborima, te je zamalo i pobijedio.⁸¹⁷ U rujnu 1927. godine našao se na listi Hrvatske stranke prava na izborima za beogradsku skupštinu,⁸¹⁸ a u studenom 1927. godine bio je nositelj jedne od dviju pravaških lista na gradskim izborima u Koprivnici.⁸¹⁹ Kada stranačko vodstvo nije htjelo prihvatiti zahtjev starog člana stranke, koji je hodio još s Josipom Frankom i branio stranački program u vrijeme kada se mnogi od današnjih članova stranke nisu još ni rodili, nego je stalo na stranu odmetnika od katoličke vjere, Tomcu nije preostalo ništa drugo nego da se distancira od te stranke.

S druge strane, Tomca u ovom razdoblju nije posve prestala zanimati politika, niti se odmaknuo od svoga dotadašnjeg političkog stanovišta. Tako su početkom lipnja 1928. godine u Križu dijeljena odlikovanja pripadnicima mjesnog vatrogasnog društva. Za to predviđene kolajne bile su obavijene srpskom trobojnicom, a povelje koje su nagrađeni vatrogasci trebali primiti bile su napisane ćirilicom. Mjesni radićevci bili su mišljenja da se uz srpsku

⁸¹⁵ Seoski župnik, „Katoličko svećenstvo, hrvatstvo i jugoslavenstvo”, *Hrvatska misao*, god. 1 (1920.), br. 18., 3.

⁸¹⁶ *Spomenica župe sv. Križ*, 108.

⁸¹⁷ Šadek, „Koprivnička kriza vlasti 1927.–1929”, 107.

⁸¹⁸ Šadek, „Koprivnička kriza vlasti 1927.–1929”, 108.–109.

⁸¹⁹ Šadek, „Koprivnička kriza vlasti 1927.–1929”, 110.

trobojnicu na kolajnama trebala naći i hrvatska trobojnica, a mjesni franckovci isticali su da se hrvatski vatrogasci imaju odlikovati kolajnom isključivo s hrvatskom trobojnicom. Kao potonji razmišljao je i župnik Tomac, koji je „pozvao javno” mještane Križa da bojkotiraju vatrogasnu svečanost. To se i dogodilo te se pri dodjeli odlikovanja na svečanosti nije pojavilo nijedno mjesno kulturno društvo, dok su od 150 članova kriškog vatrogasnog društva na svečanost došla njih osmorica. Istraga provedena zbog bojkota pokazala je da je krivac tomu župnik Tomac, kojemu je zbog toga navodno prijetio i izgon iz župe,⁸²⁰ no na kraju je kažnjen novčanom kaznom.⁸²¹

Spomenuli smo da je Tomac u spomenici komentirao oblasne i parlamentarne izbore, koji su se održali u siječnju, odnosno u rujnu 1927. godine. Oblasti su bile administrativne jedinice na koje je bio podijeljen jedinstveni državni teritorij Kraljevine SHS. Iako su oblasti imale određenu samoupravnu funkciju – poseban djelokrug, vlastiti proračun i vlastita samoupravna tijela, oblasne skupštine i njihove izvršne odbore – njihova samouprava je bila pod strogim nadzorom središnjih državnih vlasti, te nije narušavala centralistički sustav Vidovdanskog ustava. Podjelom jedinstvenog državnog prostora na oblasti, prostor nekadašnje Kraljevine Hrvatske i Slavonije podijeljen je na četiri oblasti: Zagrebačku, Osječku, Primorsko-krajišku i Srijemsku.⁸²² U toj podjeli Čazmanski kotar našao se u Zagrebačkoj oblasti.

Hrvatska stranka prava je na ove izbore izašla u savezu s Hrvatskim republikanskim seljačkim savezom Stjepana Buća, kao Hrvatski blok. Nositelj liste kandidata Hrvatskoga bloka u Čazmanskom kotaru bio je Franjo Draženović, no pred izbore je Sudbeni stol u Bjelovaru odbio potvrditi ovu listu, pa Hrvatski blok u Čazmi nije pristupio izborima.⁸²³ U tom je kotaru uvjerljivo pobijedila Hrvatska seljačka stranka,⁸²⁴ koja je osvojila

⁸²⁰ Samo Hrvat, „Bomba u Vojnom Križu”, *Hrvatsko pravo*, 16. 6. 1928., 2.

⁸²¹ Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*,

⁸²² Čulinović, *Državopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka*, knjiga II., 270.-272.

⁸²³ Kovačević, Mirošević, *Stranka prava u Moslavini od 1875. do 1929. godine*, 247.-248. Ne navodi se razlog zašto nije prihvaćena kandidacijska lista Hrvatskoga bloka. U listopadu 1927., tijekom općinskih izbora, Sudbeni stol u Zlataru je ukinuo kandidacijsku listu Hrvatske seljačke stranke, jer je za jednog kandidata koji se nalazio na njoj bio krivo unesen kućni broj. „Narodni seljački pokret”, *Narodni val* (Zagreb), 6. 10. 1927., 4.

⁸²⁴ Mirošević, „Moslavina na oblasnim izborima 1927. godine”, *Moslavačko zrcalo*, god. 1 (2011.), br. 1-2, 201.

većinu mandata za oblasne skupštine na prostoru čitave bivše Kraljevine Hrvatske i Slavonije,⁸²⁵ kao i za skupštine Splitske i Dubrovačke oblasti.⁸²⁶ Novi trijumf Hrvatske seljačke stranke, koji je ova stranka postigla unatoč političkoj kapitulaciji, Tomac je razočarano komentirao: „Opet su se Hrvati osramotili. Opet je dobio povjerenje onaj trebarjevski zločinac – krivokletnik. Sramota i grijehota. Perditio tua, o Croatia ex Te. Bože otvori hrvatskom narodu oči!”⁸²⁷ Slično je komentirao i Radićevu pobjedu na parlamentarnim izborima, održanima u rujnu 1927. godine: „I ovoga puta jurnio je hrvatski narod za zloduhom hrvatskog naroda i dao mu povjerenje”.⁸²⁸ Vrtikapa, šarlatan, zločinac, krivokletnik i zloduh hrvatskoga naroda, to je prema intimnom Tomčevu mišljenju bio Stjepan Radić.

Možemo pretpostaviti da je ovo mišljenje o Radiću Tomac zadržao i nakon atentata na njega i drugove u beogradskoj skupštini, u lipnju, te nakon Radićeve smrti u kolovozu 1928. godine. S druge strane, Tomac je morao biti svjestan da je Radić unatoč svim svojim slabostima ipak simbolizirao hrvatski narod, te da je pucanj u njega bio pucanj u Hrvatsku. Vjerojatno je zato u župnoj spomenici prešutio i atentat i Radićevu smrt. Jer, Tomac bi lagao kada bi napisao da mu je žao, a sagriješio bi protiv svoga naroda da je napisao da se Radiću obila o glavu njegova suluda politika. Svoje mišljenje o svemu iznio je u dopisu Kotarskoj oblasti u Čazmi, kojim je reagirao na okružnicu velikog župana Zagrebačke oblasti iz studenoga 1928. godine, kojom je ovaj naredio svim kotarskim poglavarima da 1. prosinca, za desetu godišnjicu proglašenja jugoslavenske države, sporazumno s dušobrižnicima svih vjera organiziraju svečano bogoslužje u crkvama. Iako je, kako smo vidjeli, Tomac i prije izbjegavao služiti svečanu misu na navedeni datum, do tada je njegov bojkot bio diskretan i za njega bi se doznalo tek nakon prijave seoskih doušnika ili lokalnih tijela vlasti. Sada je prvi put Tomac otvoreno napisao i javno objavio, da je „poslije umorstva počinjenoga dne 20. lipnja 1928. godine u beogradskoj skupštini na zastupnicima hrvatskoga naroda, svako slavljenje i svako blagodarenje prvoga prosinca 1918., koli za hrvatski narod, toli za hrvatsku rimokatolič-

⁸²⁵ „Rezultati oblasnih izbora”, *Jutarnji list*, 26. 1. 1927.

⁸²⁶ Tonči Šitin, „Stjepan Radić i Dalmacija (1918.–1928.)”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 42 (2000.), 460.

⁸²⁷ *Spomenica župe sv. Križ*, 107.

⁸²⁸ *Spomenica župe sv. Križ*, 108.

Slika 19. AKADEMSKA OMLADINA NA SPROVODU
STJEPANA RADIĆA (MGZ, sg. 60442)

ku crkvu i njezino svećenstvo posvema bezpredmetno”.⁸²⁹ Bez posebnoga spominjanja Stjepana Radića, Tomac je otvorenim i javnim protivljenjem slavljenja zaglavnoga datuma jugoslavenske države najavio otvorenu borbu protiv nje.

Znakovito je da je Tomac ovaj svoj dopis objavio u *Hrvatu*, glasilu Hrvatske federalističke seljačke stranke, a ne u *Hrvatskom pravu*, što potvrđuje njegov raskid s pravašima. Ipak, ovaj njegov „muževan nastup” prepoznala je pravaška mladež, pa su ga odbornici Hrvatskog akademskog pravaškog kluba Kvaternik jednoglasno izabrali za počasnog člana svoga kluba. „Mi mladi u Vama uvijek gledamo svoj uzor”, pisali su mu,⁸³⁰ a Tomac ih zasigurno nije odbio. Režim je ovu Tomčevu drskost kaznio uskraćujući mu isplatu njegovih beriva, odnosno plaće.⁸³¹ U obračunu s Tomcem režimu je sekundirao nadbiskup Bauer, kojemu je Tomac, kako smo naveli, u rujnu 1924. godine izdao svjedodžbu hrvatskoga domoljublja. Po nalogu nadbi-

⁸²⁹ „Prvi prosinac 1928”, *Hrvat* (Zagreb), 28. 11. 1928., 2.

⁸³⁰ „Juraj Tomac, župnik Vojni Križ”, *Hrvatsko pravo*, 1. 12. 1928., 1.

⁸³¹ „Kao pravi hrvatski katolički svećenik”, *Hrvatski seljački narod* (Zagreb), 25. 12. 1928., 4.

skupa Bauera, Tomac je u siječnju 1929. godine suspendiran od službe i svih beneficija, zabranjeno mu je služiti svetu misu i obavljati druge župničke i svećeničke službe,⁸³² te je to bio razlog zašto je posljednju godinu života prestao voditi župnu spomenicu. Tako je Šestosiječanjska diktatura i u Kriškoj župi, zaslugom nadbiskupa Bauera, započela uvođenjem izvanrednog stanja.

Nema puno podataka o posljednjoj godini Tomčeva života. Njega se spominje tijekom političkog progona mladog učitelja u Križu, pravaša Luke Milinkovića, koji je u prosincu 1929. godine spriječio pristup članova bivšeg Hrvatskog sokola u Križu u Sokol Kraljevine Jugoslavije. Nakon dolaska u Križ, krajem 1927. godine, Milinković se oženio kćeri ravnajućeg učitelja i nekadašnjeg Tomčeva najbližeg prijatelja, Augusta Petrovića. Provođeci izvide protiv Milinkovića, oblasni školski nadzornik Mile Skendžić doznao je da se Tomac posvadio s Milinkovićem jer su on i njegov punac na nekoj školskoj zabavi, održanoj u lipnju 1929. godine, na koju je bio pozvan i Tomac, dali da se izvede srpska himna Bože pravde. Budući da su se Milinković i Petrović poslije opravdavali da su morali dopustiti izvođenje himne jer je bila riječ o službenoj školskoj zabavi,⁸³³ vjerojatno se radilo o izvođenju himne Kraljevine Jugoslavije, koja se sastojala iz dijelova triju himni, srpske, hrvatske i slovenske. Nije poznato je li Tomac prihvatio ovo opravdanje i pomirio se s Milinkovićem ili ne.

Ubrzo nakon toga Tomcu je dijagnosticirana šećerna bolest. Njegov kapelan, a zatim i kriški župnik Antun Medven u župnoj spomenici je zapisao da je Tomac „nekoliko mjeseci” pred smrt „bolovao” od te bolesti. Neko je vrijeme bio na liječenju u Zagrebu, no „vidjevši da mu nema lijeka vratio se iz bolnice”, te je 14. ožujka 1930. godine umro u Križu. Sjećajući se pokojnika, Medven je zapisao da je Tomac bio „uzoran svećenik”, osobito „zauzet za školu i vjeronauk”, da je bio „vrlo dobar pučki govornik”, da je bio „blage i mirne ćudi, a nepokolebiva karaktera”, te da je bio „intelektualno vrlo jak”. Medven je osobito istaknuo Tomčevo domoljublje, koje „kao sjajna zvijezda sjaji u njegovu životu”, te zbog kojega je „mnogo trpio”. Nije propustio istaknuti ni da su se „proti njemu dizali i sami župljani, koji su pristajali uz protuvjersku Radićevu stranku, no on se nije dao

⁸³² „Razne vijesti”, *Hrvatsko pravo*, br. 5198/1929., 3.

⁸³³ AJ, MPKJ, fascikl broj 14, br. 44, 42., *Iskaz općinskog liječnika u Križu, Eugena Sattlera*.

zastašiti”. Medven je bio uvjeren da će „uspomena na njega živjet dugo u križkoj župi”.⁸³⁴

Izvjestaji o Tomčevu sprovodu, koji je bio 16. ožujka, u pojedinostima se razlikuju. Kapelan, odnosno župnik Medven je naveo da je sprovod vodio dekan Čazmanskog kotara, kutinski župnik Antun Pavlović, uz asistenciju „šesnaestorice susjednih svećenika”.⁸³⁵ Dva druga izvora, *Hrvatsko pravo* i *Katolički list*, naveli su da je „kondukt”, odnosno sprovod vodio začasni kanonik Čazmanskog kaptola, Tomčev „školski drug”,⁸³⁶ odnosno „umirovljeni profesor”, Karlo Zloch.⁸³⁷ *Hrvatsko pravo* pritom napominje da je velečasni Zloch vodio sprovod uz asistenciju „dvanaestorice svećenika u roketama”,⁸³⁸ dok je i drugih svećenika bilo više”, a *Katolički list* da je vodio sprovod uz asistenciju „preko 20 svećenika”. Svi izvještaji javljaju da je na sprovodu bilo mnoštvo ljudi. Medven piše da je na sprovod došlo „mnogo naroda iz župe, a i mnogi njegovi štovatelji i prijatelji sa svih strana”. *Katolički list* navodi da je na sprovodu bilo „preko 6000 duša”, a *Hrvatsko pravo* „oko 7 hiljada”.

Najiscrpniji izvještaj sa sprovoda objavilo je *Hrvatsko pravo*. Od Tomca se u kriškoj crkvi u ime svećeničkog staleža oprostio župnik u Ludini, Franjo Oršulić. Nakon njegova govora *Tužaljku* je otpjevalo Hrvatsko pjevačko društvo Kumičić iz Križa, pod vodstvom spomenutoga Luke Milinkovića. Pred crkvom se od Tomca oprostio „idejni i lični prijatelj”, predsjednik pravaške organizacije u Križu, „starina Ivan Muhar”. Pred lijesom do groblja stupala je vatrogasna glazba s velikom četom kriških vatrogasaca te Pjevačko društvo Kumičić. Nad grobom se od Tomca oprostio čelnik Hrvatske stranke prava, Vladimir Prebeg, a posljednji govor održao je tajnik Hrvatskog akademskog pravaškog kluba Kvaternik, Ante Valenta.⁸³⁹ Smrću se Tomac vratio u krilo Hrvatske stranke prava.

⁸³⁴ *Spomenica župe sv. Križ*, 111.-113.

⁸³⁵ *Spomenica župe sv. Križ*, 111.-112.

⁸³⁶ „Veliki zbor narodne žalosti u Vojnom Križu”, *Hrvatsko pravo*, 20. 3. 1930., 1.

⁸³⁷ „Tomac Juraj”, *Katolički list*, 20. 3. 1930., 147.

⁸³⁸ Prema *Priručniku za vršenje službe Božje po propisima rimskog obreda* iz 1919. godine, svećenik koji vodi sprovod odjeven je u roketu i stolu te eventualno u plašt crne boje, dok su asistenti odjeveni u roketu bez stole. Stjepan Gjanić, *Priručnik za vršenje službe Božje po propisima rimskog obreda*, Zagreb, 1919., 186.

⁸³⁹ „Veliki zbor narodne žalosti u Vojnom Križu”, *Hrvatsko pravo*, 20. 3. 1930., 1.

Zaključak

Svećenik i političar Juraj Tomac rođen je 1866. godine u Molvama u Po-dravini. Otac mu se ženio dva puta, te je Juraj Tomac iz očeva drugog bra-ka imao dvojicu polubraće, Mihovila i Dragutina, koji su nakon stvaranja jugoslavenske države pristupili Starokatoličkoj Crkvi. Za razliku od njih, Juraj Tomac je ostao vjeran sin Katoličke Crkve. Zaređen je 1889. godine te je kao pravaš, a poslije i kao istaknuti član frankovačke Čiste stranke prava (Starčevićeve hrvatske stranke prava / Stranke prava / Hrvatske stranke pra-va), bio u nemilosti jugoslavenski orijentiranog crkvenog vrha Zagrebačke nadbiskupije. Zbog toga je dvadesetak godina lutao tom nadbiskupijom bez vlastite župe, kao kapelan ili upravitelj župe (Staro Čiče, Vrbovec, To-polovac, Bistra, Petrovina, Oborovo, Garešnica, Pakrac, Selnica, Pitomača, Ljubeščica, Sveti Ivan Žabno, Leskovac), da bi tek 1908. godine bio namje-šten za župnika u Čuntiću. Iduće godine, u vrijeme kratkotrajnog primi-canja njegove stranke milosti režima, Tomac je dobio nešto bolju službu u Vojnom Križu, mjestu u kojem je kao župnik ostao do smrti 1930. godine.

Nakon pravaškog raskola, 1895. godine, Tomac je pristupio franko-vačkoj Čistoj stranci prava. U toj stranci, koja je njegovala liberalne vrijed-nosti, Tomac je kao katolički svećenik djelovao s konzervativnog stajališta. Još u samom početku svoga aktivnog političkog djelovanja povezao se s frankovačkom radničkom organizacijom, koja je uz pravaško nacionalno načelo o viševjerski ustrojenoj hrvatskoj naciji, prihvaćala i konzervativno, katoličko socijalno učenje. Ubrzo je u stranci postao zadužen za radničko pitanje, da bi nešto poslije, snažnim prodorom Čiste stranke prava (Starč-evićeve hrvatske stranke prava) u hrvatsku provinciju, Tomac postao zadu-žen i za seljačko pitanje. Pritom je došao u sukob sa Stjepanom Radićem, koji je u to vrijeme pokušavao okupiti hrvatsko seljaštvo u svojoj stranačkoj organizaciji, utemeljenoj na drugačijim nacionalno-političkim osnovama nego što je to bila frankovačka stranka. Poslije, stvaranjem jugoslavenske države, ovaj sukob će prerasti u snažnu vezanost Jurja Tomca za Radića i njegove nacionalno-političke osnove.

U Tomčevu političkom djelovanju neki događaji mogu poslužiti kao referentne točke za objašnjenje njegove ličnosti. Primjerice, iz njegove pozi-tivne ocjene Prvog hrvatskog katoličkog kongresa održanoga 1900. godine, koji su nasuprot tomu u njegovoj stranci ocijenili kao sredstvo afirmacije njihovih političkih protivnika, vidljivo je da Tomac nije mogao biti pravi

politički radikal jer su ga previše sputavali obziri prema Katoličkoj Crkvi. Isto je vidljivo i iz njegova previše bliskog odnosa prema klerikalnoj grupi okupljenoj oko lista *Hrvatstvo*, koju su iz njegove stranke ocijenili kao neželjenu konkurenciju. Ako se ova njegova osobina, nedostatak istinskog radikalizma, vrijednosno ne može ocijeniti ni dobrom ni lošom, isti događaji iz druge perspektive pokazuju jednu njegovu nesumnjivo pozitivnu osobinu, a to je lojalnost. Iako se, dakle, u pitanjima koja su zadirala u odnos njegove stranke i Katoličke Crkve, sa stranačkim vrhom nije slagao, on svojoj stranci nikad nije okrenuo leđa. To nije učinio ni kada je u počecima postojanja jugoslavenske države nesumnjivo bio bliži Radiću i njegovim nacionalno-političkim stajalištima nego svojoj stranci, ni kada je zbog sukoba svoje stranke s Radićevom strankom postao izopćenik u vlastitoj župi. On je sve vrijeme svoj nesumnjivo velik ugled stavljaio u službu samo pravaštva. Doduše, pred kraj života prkosno je prekinuo veze sa svojom strankom, no ne zbog druge stranke ili druge ideje, nego zbog nanesene mu uvrede, te je to bio čin starijega čovjeka čiju vrijednost svijet više ne prepoznaje.

Iz knjiške perspektive, koja se iz udobnosti doma hrani tuđim junačkim djelima, pomanjkanje istinskog radikalizma u Tomca može se ocijeniti i negativno. U Tomca je uistinu bila neka oprezna i lukava crta, koja ga je sprječavala da poleti preblizu Suncu. Primjerice dva puta, tijekom Narodnog pokreta 1903. godine, te na razmeđu 1919. i 1920. godine, kada mu je nad glavom visjela opasnost od dugotrajnije robije, Tomac se znao prikazati janjetom, gotovo prijateljem režima koji je zapravo želio srušiti. Ovomu bi se moglo pridodati i njegovo distanciranje od seljačkog ustanka u Križu, u rujnu 1920. godine, koji je ocijenio pustolovinom. Ta je crta primjerice Vasu Bogdanova potaknula da zaključi kako je Tomac bio kukavica i oportunist. Međutim, Tomčev općenit životopis svjedoči da on nije bio ni kukavica ni oportunist, nego osoba koja je svoj život posvetila jednoj ideji, te joj je ostala vjerna iako su joj zbog toga životni uvjeti bili lošiji. Zato je to prije bila crta realista, koji zna da se ne živi samo od riječi Božje, nego i od kruha. Tomac je znao prepoznati ideal i vjerno ga, uz manja lutanja slijediti, no za njega, mislim, nije bio spreman izgorjeti.

Sažetak: Svećenik i političar Juraj Tomac (1866. – 1930.)

Juraj Tomac rođen je 1866. godine u Molvama u Podravini, a umro je u Vojnom Križu u Moslavini 1930. godine. Nakon završene pučke škole Juraj Tomac je u Varaždinu završio šest razreda gimnazije, a dva zadnja gimnazijska razreda proveo je u Nadbiskupskom liceju u Zagrebu. Nakon toga, 1885. godine upisao je Bogoslovni fakultet u Zagrebu, koji je završio 1889. godine, kada je u srpnju te godine i zaređen. Poznato je da je najkasnije u studentskim danima prihvatio pravašku nacionalno-političku ideju. Nije pripadao najstarijoj pravaškoj generaciji, koja se okupljala oko Ante Starčevića, nego je na političku pozornicu stupio u prvoj polovici 1890-ih, nedugo prije Starčevićeve smrti. U to vrijeme unutar Stranke prava trajali su prijepori oko budućeg vodstva i budućeg političkog pravca ove stranke, koji su kulminirali raskolom u ovoj stranci, 1895. godine. Nakon kratkog premišljanja Tomac se u ovom stranačkom sporu opredijelio za Čistu stranku prava, koju je pred smrt osnovao Ante Starčević, a kojoj je povijesni pečat udario zagrebački odvjetnik Josip Frank.

Tomac je bio jedan od rijetkih katoličkih svećenika u ovoj stranci, koju je uz hrvatski nacionalno-politički program odlikovao i liberalni svjetonazor. Zbog toga ova stranka nije bila potpuno prirodno okruženje za njega. Međutim, nasuprot Čiste stranke prava stajale su hrvatske političke stranke koje su uz nagodbeni politički program njegovale i neku od inačica jugoslavenskog nacionalnog programa, pa je Tomac na oltaru hrvatskog nacionalno-političkog programa žrtvovao svoj katolički svjetonazor. Zbog toga je bio u nemilosti jugoslavenski orijentiranog crkvenog vrha Zagrebačke nadbiskupije, te je dvadesetak godina kao kapelan ili upravitelj župe lutao Zagrebačkom nadbiskupijom bez vlastite župe. Tek 1908. godine namješten je za župnika u Čuntiću, a iduće godine, u vrijeme kratkotrajnog primicanja njegove stranke milosti režima, Tomac je dobio nešto bolju službu u Vojnom Križu, gdje je kao župnik ostao do smrti.

Svršetkom Prvoga svjetskoga rata, slomom Austro-Ugarske Monarhije i trijumfom jugoslavenske nacionalno-političke ideje, Tomac je postao blizak Hrvatskoj republikanskoj seljačkoj stranci Stjepana Radića. Pritom ipak nije napustio Hrvatsku stranku prava, čiji je program neovisne hrvatske države doživio povijesni poraz i koja je bez šire narodne podrške nešto jači utjecaj imala tek u Zagrebu. U to vrijeme vodstvo hrvatskog nacionalnog pokreta preuzela je Hrvatska republikanska seljačka stranka, čiji se politički program kretao od konfederativnog do federativnog uređenja jugoslavenske države, pri čemu je jugoslavenski okvir za Stjepana Radića bio neprijeporan. Taj program prihvatio je i Juraj Tomac, te je zbog političkog djelovanja na temelju toga programa u jugoslavenskoj državi bio politički progonjen i zatvaran. Nakon Radićeve kapitulacije pred beogradskim režimom, 1925. godine, Tomac se razočaran počeo vraćati pravaškom programu. U Vojnom Križu, sredini koja je u to vrijeme bez obzira na sve Radićeve političke vratolomije i dalje jednodušno podupirala Radićevu stranku, Tomac je postao politički izopćenik. Na posljednji počinak ipak je ispraćen uz počasti velike mase naroda, koji ga je pamtio kao staroga pravaša, koji je nekoć poput Petra od Amiensia svojim zanosom oduševljavao puk za pravašku ideju.

Ključne riječi: Juraj Tomac, Austro-Ugarska Monarhija, Jugoslavija, Hrvatska, nacionalno-političke ideje, svjetonazori

Summary: Priest and politician Juraj Tomac (1866 – 1930)

Juraj Tomac was born in 1866 in Molve in Podravina, and died in the Vojni Križ in Moslavina in 1930. After completing public school, Juraj Tomac completed six grades of high school in Varaždin, and spent the last two grades of high school in the Archbishop's High School in Zagreb. After that, in 1885, he enrolled in the Faculty of Theology in Zagreb, which he completed in 1889, when he was ordained in July of that year. It is known that at the latest in his student days he accepted the national-political idea of the Party of Rights. He did not belong to the oldest generation of this party, which gathered around Ante Starčević, but entered the political scene in the first half of the 1890s, shortly before Starčević's death. At that time, within the Party of Rights, there was a dispute over the future leadership and the future political direction of the party, which culminated in a split in the party in 1895. After a brief reflection, Tomac decided in this party dispute to support the Pure Party of Rights, which was founded by Ante Starčević before his death, and which was historically stamped by Zagreb lawyer Josip Frank.

Tomac was one of the few Catholic priests in this party, which, along with the Croatian national-political program, was distinguished by a liberal worldview. That's why this party wasn't a completely natural environment for him. However, in contrast to the Pure Party of Rights, the Croatian political parties stood, which, in addition to the conciliatory political program, also conceived some of the variants of the Yugoslav national program, so Tomac sacrificed his Catholic worldview on the altar of the Croatian national-political program. Because of this, he was in the disfavor of the Yugoslav-oriented Church top of the Zagreb Archdiocese, and for twenty years as a chaplain or parish administrator he wandered the Zagreb Archdiocese without his own parish. It was not until 1908 that he was installed as a parish priest in Čuntić, and the following year, during the short-lived reception of his party at the

mercy of the regime, Tomac was given somewhat better service in the Vojni Križ, where he remained as a parish priest until his death.

With the end of the First World War, the collapse of the Austro-Hungarian Monarchy and the triumph of the Yugoslav national-political idea, Tomac became close to the Croatian Republican Peasant Party of Stjepan Radić. However, he did not leave the Croatian Party of Rights, whose program of an independent Croatian state suffered a historic defeat and which, without wider popular support, had a somewhat stronger influence only in Zagreb. At that time, the leadership of the Croatian national movement was taken over by the Croatian Republican Peasant Party, whose political program moved from a confederative to a federal arrangement of the Yugoslav state, with the Yugoslav framework for Stjepan Radić being irrefutable. Juraj Tomac also accepted this program and was politically persecuted and imprisoned in the Yugoslav state for political action on the basis of this program. After Radić's capitulation to the Belgrade regime in 1925, Tomac, disappointed, began to return to the program of the Croatian Party of Rights. In Vojni Križ, an environment that at that time, despite all of Radić's political backlashes, still simply supported Radić's party, Tomac became a political outcast. To his last rest, however, he was accompanied with the honor of a great mass of people, who remembered him as an old lawman, who once, like Peter of Amiens, enthused the people with his enthusiasm for the idea of the Party of Right.

Keywords: Austro-Hungarian Monarchy, Yugoslavia, Croatia, national-political ideas, worldviews

O autoru

Mislav Gabelica rođen je 15. prosinca 1972. godine u Zagrebu, gdje se i školovao, te završio studij povijesti na Filozofskom fakultetu. Doktorirao je 2012. godine na Hrvatskim studijima s temom Pravaštvo u banskoj Hrvatskoj uoči Prvoga svjetskoga rata. Zaposlen je u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu na radnom mjestu znanstvenog suradnika. Proučava hrvatsku modernu povijest 19. i 20. stoljeća, s posebnim interesom za razdoblje hrvatske povijesti uoči i tijekom Prvoga svjetskog rata, o čemu je i objavio

četrdesetak radova u znanstvenim časopisima te zbornicima radova. U suautorstvu s dr. sc. Stjepanom Matkovićem 2018. godine objavio je knjigu *Petoprosinačka pobuna u Zagrebu. Prva vojna akcija protiv jugoslavenske države*, a 2020. godine samostalno je objavio knjigu *Pravaštvo u Požeškoj županiji od 1895. do 1914.* Tijekom 2006. godine bio je glavni urednik *Političkog zatvorenika*, glasila Hrvatskoga društva političkih zatvorenika, a od 2021. godine glavni je urednik znanstvenog časopisa *Pilar*.

